

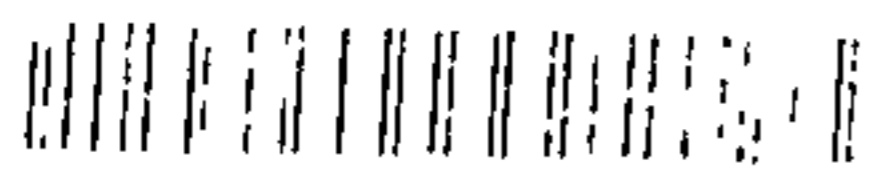
म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

परिष्ठा

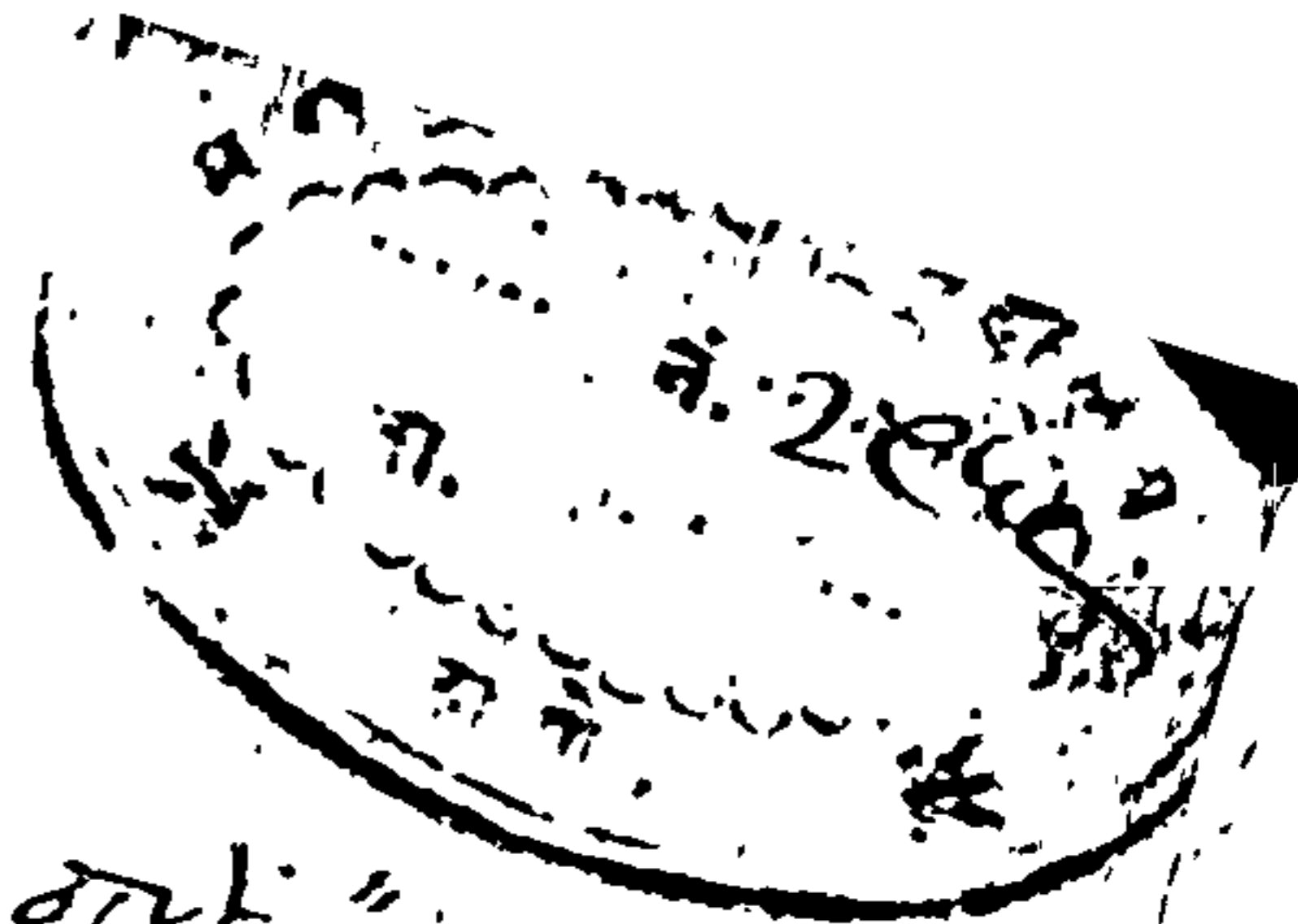
सं. क्र.

३९२

RI 1 BK-0002248

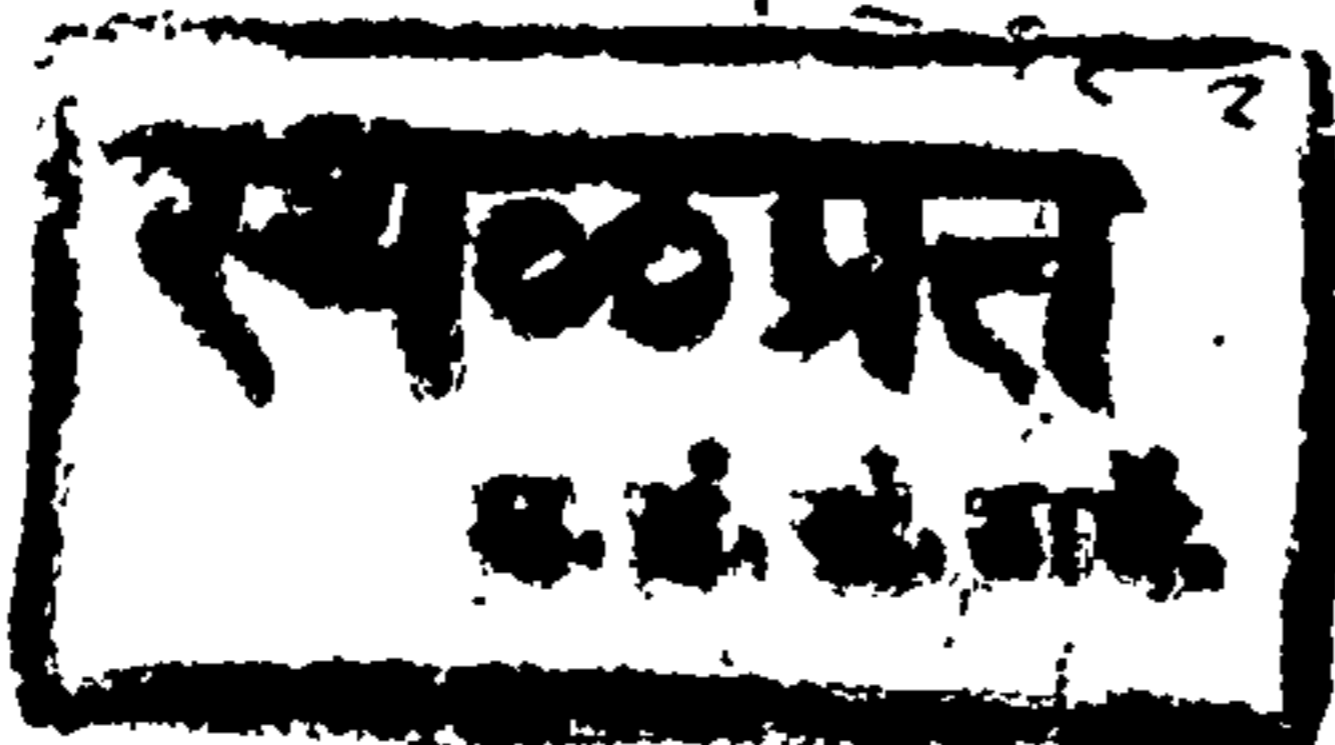
सं. थ. २२५

संथ संशोधन, भाग १
या संस्थे
संथ कथावृत्त - अक्षर प्रत.

१९ - ऑगस्ट - १९८३

गा. क. भागवत.

१९८३
२२५

बुद्धसोसायटी, मुंबई.

पाली वाङ्मयांतील

तेरा

भिक्षुणी-रत्ने

(भगवान् गौतमबुद्धाच्या काळांत आपापल्या विशिष्ट गुणानें अप्रत्यान
मिळविलेल्या तेरा भिक्षुणींचीं चरित्रें.)

लेखकः —

नारायण केशव भागवत, एम्. ए.

(सेंट जेवियर कॉलेजांतील पाली, संस्कृत व मराठी भाषांचे अध्यापक, मुंबई
विश्वविद्यालयांतील पाली शाखेचे प्रतिनिधी, पंडित भगवानलाल इन्द्राजी
लेक्चरर (१९२१--१९२२) आणि युनिव्हर्सिटी रीसर्च स्कॉलर.

REFBK-0002248

REFBK-0002248

किंमत]

सन १९२३

[१-४-०

मुद्रकः—रा. रा. महादेव सखाराम दाते खेडकर वैद्य, यांनी आपल्या
वैद्यकपत्रिका छापखान्यांत, शनिवार पेठ, घ. नं. १२१ पुणे, येथे छापिले,

प्रकाशकः—प्रो. नारायण केशवे भागवत एम्. ए. यांनी शनिवार पेठ,
घ. नं. ५२६ मेहुणपुरा, पुणे, येथे प्रसिद्ध केले.

प्रकाशकाने सर्व हक्क राखून ठेविले आहेत.

सदर पुस्तकाने भाषांतर किंवा रूपांतर करण्याचा हक्क ग्रंथकर्त्याने राखून ठेवला व

अर्पणपत्रिका.

माझे सन्मान्य, सुशील व उदार मित्र

आणि

भगवान् बुद्धाचे एकनिष्ठ

व

मेमळ भक्त

डॉ. अनंतराव एल् ऊर्फ अण्णासाहेब नायर

यांस

मित्रप्रेमाची खूण म्हणून ही पुस्तक

अर्पण केलें आहे.

ग्रंथकार.

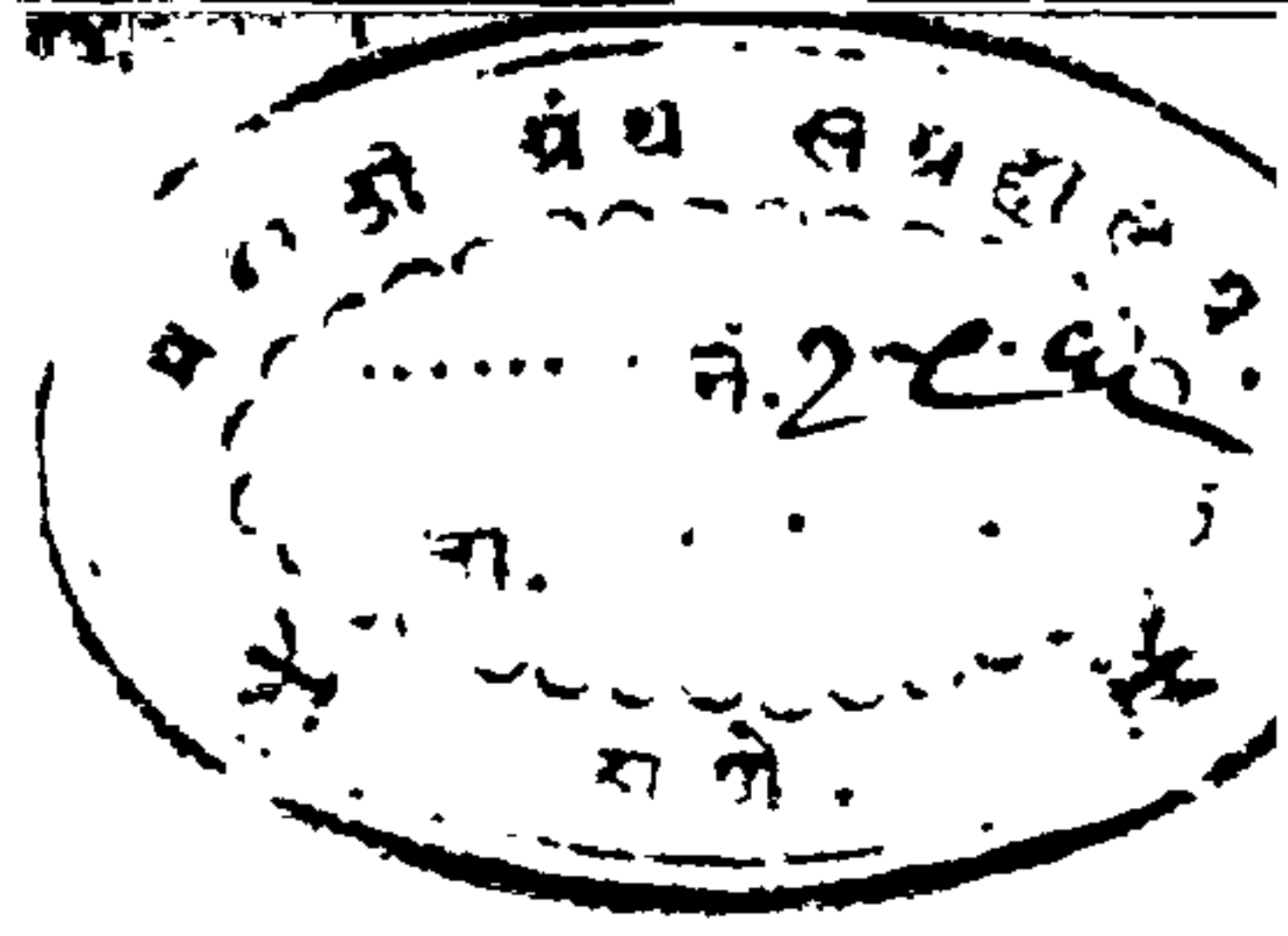
अनुक्रमणिका.

संक्षिप्त अक्षरांचा खुलासा.
प्रस्तावना.
उपोद्घात

रत्न १ लें	महाप्रजापति गौतमी	...	...	१
रत्न २ रें	क्षेमा	...	...	१६
रत्न ३ रें	उत्पलवर्णा	...	...	२८
रत्न ४ थें	पटाचारा	...	...	४६
रत्न ५ वें	धर्मदिना	...	...	५८
रत्न ६ वें	नन्दा (सुंदरी नन्दा)	...	...	६८
रत्न ७ वें	सोणा	...	...	७७
रत्न ८ वें	सकुला	...	...	८५
रत्न ९ थें	भद्रा कुण्डलकेशा	...	...	९०
रत्न १० वें	भद्रा कांपिला	...	...	१०६
रत्न ११ वें	भद्रा काञ्चना	...	...	११३
रत्न १२ वें	कृशागौतमी	...	...	१२०
रत्न १३ वें	शृगालकमाता	...	...	१३०

शुद्धिपत्र.

संक्षिप्त अक्षरांचा खुलासा.

- 1: P. T. S. Pali Text Society.
- 2: Burmese Edition: Pali Text printed in Burmese Characters.
- 3: Hewavitarane Edition:—Edition printed in Ceylon by Dr. C. A. Hewavitarane.

प्रस्तावना.

मुंबईस नुकत्याच म्यापन झालेल्या बुद्ध सोसायटींत काम करीत असतांना, महाराष्ट्रांतील आपल्या बांधवास बौद्ध धर्माची कांहीं तरी माहिती करून द्यावी, अशी इच्छा माझ्या मनांत उत्पन्न झाली. पालीवाङ्मयाचें परिशीलन करीत असतांना भगवान् बुद्धाच्या श्राविकांनीं बुद्धाच्या धर्मप्रसारणेचे कामीं केवढा भाग घेतला, ह्या प्रश्नाचा विचार करीत असतांना, अशा श्राविकांचीं चरित्रें महाराष्ट्र बंधूसाठीं-पण मुख्यतः भगिनीवर्गासाठीं लिहावीत-अशी प्रेरणा माझे मनांत उभूत झाली; व यंदाच्या बुद्धजयंतीच्या सुमुहूर्तावर-वैशाख शुद्ध पौर्णिमेस-हें पुस्तक बाहेर पडावें, या इराद्यानें कामास सुरवात करून फेब्रुवारीचें अखेरीस हें लेखनकार्य संपाविलें.

पण छपाईची अडचण दत्त म्हणून उभी राहिली ! मुंबईच्या छापखानेवाल्यांस तर सवडच नाहीं; तेव्हां निराश होण्याचा प्रसंग येतो कीं काय, अशी घास्ती वाटू लागली. पण माझे सन्मान्य मित्र डॉ. अण्णासाहेब नायर यांच्या प्रोत्साहनानें मी पुण्यास आलों; व निरनिराळ्या छापखान्यांत खेपा घातल्या.

शेवटीं, “वैद्यकपत्रिके” चे मालक श्रीयुत माधवराव दाते, यांनीं तें काम अंगावर घेतलें व कामास सुरवात केली; पण मध्यंतरीं विघ्न उत्पन्न होऊन योजलेल्या दिवशीं पुस्तक बाहेर पडत नाहीं, अशी पूर्ण निराशा झाली. पण श्रीयुत दाते यांचा विश्वास मात्र दांडगा होय ! त्यांच्या आत्मविश्वासाचें फल म्हणजे आजच्या दिवशीं “भिक्षुणी-रत्ने” बाहेर पडणें, हें होय. तेव्हां प्रथम त्यांचे आभार मानणें अत्यन्त आवश्यक आहे. तसेंच माझे पुस्तकाची हस्तलिखित प्रत मी टाणें येथील जनरल एज्युकेशन सोसायटीचे हायस्कूलांतील संस्कृत शिक्षक श्रीयुत शंकरराव घैसास यांना दाखविली व त्यांनीं मला भाषेसंबंधीं उपयुक्त सूचना केल्या, याबद्दल मी त्यांचाहि आभारी आहे.

महाराष्ट्रांतील माझ्या भगिनीवर्गाला आपल्या गौतमकालीन भगिनींचीं चरित्रें वाचून समाजसेवा करण्याची व स्वार्थी विचारांना रजा देऊन उत्तम गृहिणी व उत्तम समाजशिक्षक होण्याची स्फूर्ति झाली, तरी माझे कर्तव्य मी बजाविलें, याबद्दल मला समाधान वाटेल. माझ्या भगिनींना प्रव्रज्या घेऊन संसाराचा त्याग करण्याचें कारण नाहीं; तर संसारांत राहूनहि भिक्षुणीचें उदात्त ध्येय व्यवहारांत आणणें, हेंच त्यांचें प्रस्तुत कर्तव्य होय.

२०० भगवान् गौतमबुद्ध म्हणजे कोणी परकी होते, अशी भावना अलिकडच्या सुशिक्षित वर्गाने तरी सोडून द्यावी. गौतमाचा धर्म म्हणजे दुःखाविमोचनेचा एक मार्ग आहे, हे एकदां कळले म्हणजे तो मार्ग कोणत्याहि पंथाच्या, धर्माच्या, किंवा राष्ट्राच्या माणसाने अनुसरण्यास हरकत नाही.

शेवटीं, आजच्या या बुद्धजयंतीच्या दिवशीं त्याच्याच गाथेने सर्वांचे कल्याण चिंतून वाचकांना पुस्तक वाचण्याची विनंति करतो.

“ सब्बे सत्ता सब्बे पाणा सब्बे भूताच केवला ।

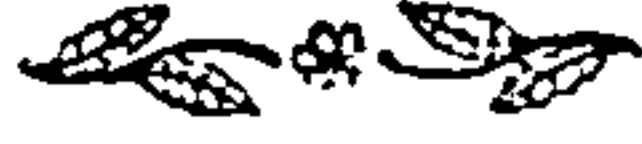
सब्बे भद्रानि पस्सन्तु मा किञ्चि पापमागमा ॥ १ ॥ ”

मेहुणपुरा, शनवार पेठ,
पुणे शहर.
ता. ३०-एप्रिल-१९२३.

)
)

ना. के. भागवत.

उपोद्घात.

“ जितुके कांशीं आगणांसो ठांवे । तितुकें इळूंहळूं शिकवावें ।

शाहणें करुन सांडावे । बहुत जन ॥ ”

—दासबांध—१९. १०. १४.

प्रस्तुत ग्रंथाची रचना पालीवाङ्मयातील ग्रंथांवर केली आहे. पालीवाङ्मय त्रिपिटक स्वरूपांत आहे. त्या पिटकातील सुत्तपिटक म्हणून जो भाग आहे त्याचे पांच निकाय (समुह) आहेत. त्या निकायांपैकी “ अंगुत्तर ” निकायातील प्रथम संग्रहांत “ एतद्गग वग्ग ” म्हणून जो विभाग आहे, त्यातील पांचव्या प्यारिअकांत जने वाक्य आढळते. “ एतद्गगं भिक्खवे मम साविकानं भिक्खुणीं ! ” “ भिक्षुंणो, माइया धर्म्मिका-भिक्खुणींमध्ये ह्या अग्र आहेत ” अशा वाक्याने आरंभ करून त्यांत तेरा भिक्षुणींच्या नांवांचा उल्लेख असून ज्या विशिष्ट गुणांत ती भिक्षुणी श्रेष्ठ आहे, त्याचा निर्देश केला आहे. या ग्रंथांत या शिवाय दुसरी माहिती दिलेली नाही; परंतु बुद्धघोषाचार्यांनी निकायांवर ज्या अद्रकथा (भाष्ये) लिहिल्या आहेत, त्यांपैकी अंगुत्तरनिकायातील “ मनोरथपूर्णा ” या नांवाच्या अर्थकथेत त्या भिक्षुणींचीं चरित्रे दिलेली असून त्यावरच प्रस्तुत ग्रंथांत भर दिलेला आहे. त्याप्रमाणेच “ खुद्दकनिकाय ” म्हणून सुत्तपिटकाचा जो पांचवा निकाय आहे, त्यातील पंधरा किरकोळ पुस्तकांपैकी “ धेरीगाथा ” म्हणून एक ग्रंथ आहे. या ग्रंथांत बौद्धस्थविराभिक्खुणींनी ज्या गाथा गाइलेल्या आहेत, त्यांचा संग्रह केलेला आहे. त्याची भाषा म्हणजे अत्यंत जुन्या पालीचा असा नमुना आहे. त्या ग्रंथावर धर्मपाल नांवाच्या कांचीपुरस्थ स्थविरानें “ परमत्थदीपनी ” म्हणून जी टीका लिहिली आहे, त्यांतहि या तेरा भिक्षुणींचीं चरित्रे दिलेली आहेत. प्रस्तुत पुस्तकांत या दोहोंचा हि उपयोग केलेला आहे, हें वारंवार दिलेल्या टीपांवरून दिसून येईल. या शिवाय “ धम्मपदअद्रकथा ” म्हणून धम्मपद ग्रंथावरील अद्रकथा, व जातकांच्या अद्रकथेच्या आरंभी जोडलेल्या “ निदानकथेचा ” ही परामर्ष घेतला आहे. सारांश, ही चरित्रे म्हणजे एका विशिष्ट पालीग्रंथाचे भाषांतर असून शक्य तितक्या साधनांचा उपयोग करून घेऊन अधुनिक कल्पनांना विशेष जुळतीं होणारी अशीं चरित्रे रूपांतर स्वरूपांत दिलेली आहेत.

आपल्या महाराष्ट्रांत पालीवाङ्मयाचा परिचय असणारे विद्वान् बाटांवर मौजण्याइतकेच आहेत. बुद्धधर्माची खरी माहिती करून घेण्याची इच्छा, आमच्या पंडितांना भयाप झालेली नाही, असें दुःखाचे म्हणावे लागते. परंतु बुद्धधर्माचे सम्यग्ज्ञान करून घ्यावयाचे असेल, तर पालीवाङ्मयाचे अध्ययन अत्यंत आवश्यक आहे. पालीवाङ्मय म्हण-

जें स्थविरवाद पंथाचें-ज्यास हीनयान असें नांव आहे-निदर्शक आहे; आणि बौद्ध संस्कृतवाङ्मय महायानपंथाचें निदर्शक आहे. हिंदुस्थानांतील संस्कृत पंडितांना भाषा सौकर्यांमुळे बौद्ध-संस्कृत-वाङ्मयच-अध्ययन करण्याची इच्छा होऊन, जरी तेवढाच त्यांनी अभ्यास केला, तरी त्या योगानें गौतमाच्या धर्माचें यथार्थ स्वरूप त्यांना आकलन करून घेतां येणार नाहीं. पाश्चात्य भाषाशास्त्रविशारदांनी व भोपेचा इतिहास लिहिणाऱ्या पंडितांनी असे सिद्ध केलें आहे कीं, पालीवाङ्मय हें जुने असून, महायानपंथाचा जेव्हां उदय झाला, तेव्हां हें बहुतेक वाङ्मय संस्कृतांत रूपांतरित होऊन शिवाय त्यांत पुष्कळच भर पडली. अशोकाच्या शिलालेखांच्या उद्गमानें पालीवाङ्मयाच्या कालासंबंधाच्या सर्व कल्पना विलक्षण रीतीने बदलल्या आहेत. पाटलीपुत्र शहरांत अशोकाच्या कारकीर्द इ.स.नापूर्वी २४६ त स्थविरवादपंथांची जी तिसरी संगीति भरली होती आणि तीत जें बुद्धशासन संप्राप्त झालें, तें अद्यापिही सिलोन, बर्मा व सयाम या देशांत शुद्ध स्वरूपांत असणाऱ्या पालीवाङ्मयाहून भिन्न नसावें असा त्यांचा निष्कर्ष आहे अशोकाच्या भावनेनें शिलालेखावरून पालीवाङ्मयाची त्रिपिटकात्मक विभागणी ख्रिस्ती शतकापूर्वी २४९ हि होती हें सिद्ध होतें याच सिद्धन्ताच्या पुष्टयर्थ सांची व बर्हुत येथील स्तूपांच्या भितीवर जीं चित्रे कोरलेली आहेत व तेथें जे शिलालेख सांपडलेले आहेत, यांचाहि विचार करणें आवश्यक आहे. सांची येथील दानलेखांत उल्लेखिलेल्या " पंचनेकायिक, पेटकी, धम्मकथिक, " वगैरे शब्दांवरूनहि ख्रिस्ती शतकापूर्वी तिसऱ्याशतकातील मध्यर्धीन पालीपिटकवाङ्मय अधुनिक स्वरूपांत होतें, हेंच सिद्ध होतें. या सर्वांचा विचार करून डॉ. बुइंट-निड्ड ह्या विद्वान् पंडितानें असे म्हटलें आहे कीं, " In fact, there must have existed—about the middle of the 3rd Century B. C.—a Buddhist Canon, at least as far as Sutta Pitaka is concerned, which can't have been very unlike our Pali canon. " पुनः ते म्हणतात, " The great mass of our Pali Tipitaka, on the whole, may not be so very different from the Magadhi Canon of the 3rd Century B. C. "; आणि हेंच पालीवाङ्मय सिलोनमध्ये वट्टगामिनी राजाच्या कारकीर्दीत अल्लुविहार येथें तिसऱ्या संगीतीनंतर सुमारे १६-वर्षांनी लिहिलें गेलें. यावरून सुत्तपिटकाचा काल आमच्या वाचकांना ठरविण्यास बरें पडेल. ज्यावेळीं ही पालीपरंपरा अशोकाचा पुत्र महिन्द यानें सिलोनांत नेली, त्याचवेळां या पालीग्रंथांवर सिंहलीभाषेंत अर्थकथा करण्यांत आल्या. त्यांचीं नांवां " महा, पच्चरिय, आणि कुसुन्दिय " हीं आहेत. ह्या सिंहलीअर्थकथांचें पालीरूपांतर बुद्धशेषाचार्यांनीं सुमारे इ. स. ४३० मध्ये केलें. त्यावरून बुद्धशेषांची " मनोरथ-पूरणी " म्हणजे सिंहलीभाषेंतील अर्थकथेची पालीप्रतिकृति असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. त्यानंतर धर्मपालानेंहि " परमत्थदीपना ' व ' धम्मपदअर्थकथा ' हे पालीग्रंथ लिहिलेले आहेत; व त्यानेंही अनुराधपुरांतील महाविहारांतील परंपरेचाच आश्रय करून आपलें ग्रंथ लिहिले असल्यामुळे त्यांचेहि पुराणत्व आपोआपच सिद्ध होई.

अशारीतीने कालदृष्ट्या पाली ग्रंथांचा उहापोह केल्यानंतर प्रस्तुत पुस्तकातील प्रतिपाद्यविषयाकडे वळू. भगवान् गौतमबुद्धाने धर्मप्रसार करण्यास सुरवात केल्यानंतर त्या धर्माच्या सरळ, साध्या, बुद्धीस सहजपटणाऱ्या व आर्यलोकांच्या मूळपरंपरेस विशेष विरुद्ध नसणाऱ्या नैतिक तत्वांनी मोठमोठे विद्यासंपन्न, महानुभाव, धीरमति, संघाचार्य, आणि ब्रम्हचारी लोहचुंबकाप्रमाणे आकर्षिले जावेत, यांत आश्चर्यच नाही; कारण कर्मकांडाच्या विलक्षण दडपणाने व त्यांतील मंद व कंटाळवाण्या मार्गांनी तेहि विचारे कंटाळून गेले होते. त्यांचे जीवित म्हणजे ठशांत घालून ओतलेल्या पोलादाप्रमाणे झालेले होते. गौतमाने त्या त्यांच्या आयुष्यास निराळे वळण लावून दिले. मानवाचे इतिकर्तव्य म्हणजे निव्वळ परमार्थ संपादन करून स्वार्थी मोक्षसुखांत गर्क होणे हे नसून, त्याबरोबरच बहुजन-हित बहुजन-अनुकंपा, बहुजनसुख, देवांचा व मानवांचा फायदा, ह्याहि गोष्टी भिक्षुने व भिक्षुणीने अवश्यमेव पाहिल्या पाहिजेत, अशी गौतमाची आज्ञा आहे; एवढेच नव्हे, तर आपणास बुद्धत्वाचा साक्षात्कार झाल्यावर त्यानेहि आपल्या परिनिर्वाणापर्यंत हाच क्रम चालू ठेवला होता. ह्या मानवीकर्तव्याच्या व्यापककल्पबरोबरच गौतमाच्या धर्मात पुरुष व स्त्रिया यांच्या कर्तव्यगारीस सारखाच मान आहे, हेहि तत्त्व आपण विसरतां कामां नये. प्रस्तुत चरित्रे वाचली असता ह्याचे बरोबर आकलन होईल. बुद्धधर्माचे हे विशेष फार महत्वाची आहेत. आदर्शवती अशा हिंदुधर्मातील युवती व बौद्धधर्मातील त्यांच्या भगिनी यांच्यामधील सादृश्य व फरक ही पाहण्यासारखी आहेत. ह्या चरित्रांवरून पुष्कळ गोष्टींचा बोध होण्यासारखा आहे. ज्या निरनिराळ्या परिस्थितींत सांगडून त्या भगिनी भिक्षुणीसंघांत प्रविष्ट झाल्या आहेत त्यांची भिन्नता दिसून येते; त्याप्रमाणेच परिव्राजिका झाल्यावर कोणत्यामार्गाचा अवलंब करून भगिनींनी अर्हतपदाची प्राप्ती करून घेतली हेहि समजते; ज्या हेतूने प्रेरित होत्या, भगिनींनी संसाराचा न्यास करून जगतांचा संसार अंगीकृत केला ते हेतूहि किती भिन्न होते, हे कळून येते. ख्रिस्तीधर्माच्या इतिहासाकडे पाहिले असतां ख्रिस्ताच्या सेविकांची चरित्रे व बौद्धभिक्षुणींची चरित्रे यांत पराकाष्ठेचे साम्य दृष्टीस पडते व यावरून दिक् व काल यांनी विभक्त झालेली मानवी प्रजा कशी समानशीला, समानधर्मा, व समानरूपा आहे यांचेहि प्रत्यंतर मिळते. अस्तु.

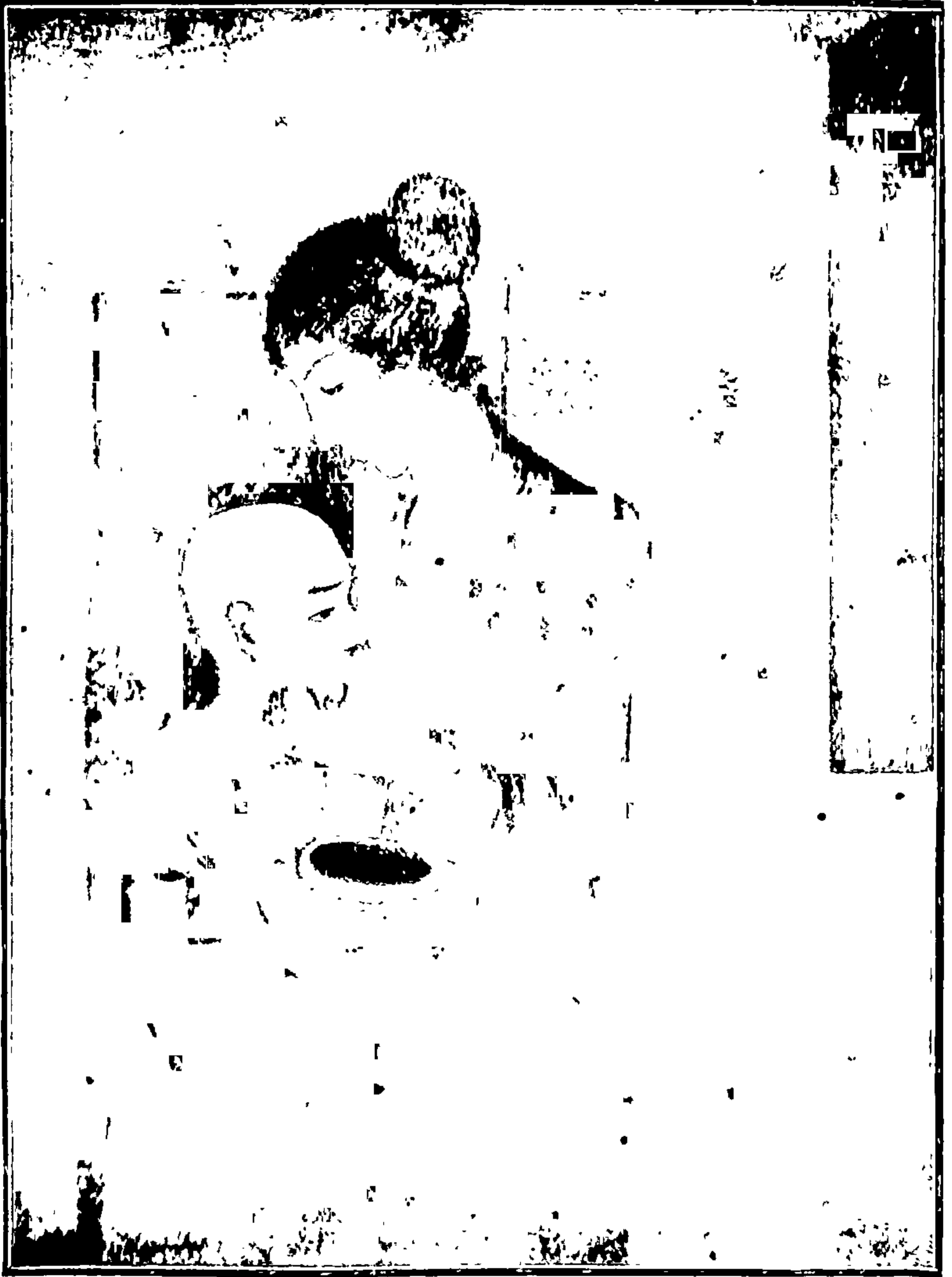
प्रत्येक चरित्राचे दोन भाग पाडलेले आहेत. पहिला भाग पौराणिकस्वरूपाचा आहे, तर दुसरा भाग ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्वाचा आहे. पण या दोन्ही भागांवरून एक तत्त्व दृष्टीस पडते; ते हे की, कोणत्याहि स्पृहणीयस्थानाकरितां प्रथम उत्कटेच्छा धरली पाहिजे व ती बुद्ध किंवा बुद्धश्रावक यांच्यासमोर प्रथित केली पाहिजे. पुढे येणारे जन्म म्हणजे त्या इच्छेच्या पोषणार्थ लागणारी तयारी करणारे होत. मानवाची परिणति एका जन्मात होत नसून जन्मपरंपरा घेतली असतांच ती होणे शक्य आहे, व ती परिणति पूर्ण झाली असतां इच्छा सफल होण्यास अंगदीं क्षुल्लक कारण सुद्धा पुरे होती, हे तत्त्व या चरित्रांवरून सिद्ध होते.

या चरित्रांचे महत्व सामाजिकदृष्ट्याहि फार मोठे आहे. या भगिनींच्या चरित्रां-
वरून स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यासंबंधाने बराच उलगडा होतो. थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे
या भगिनी अच्युतिके काळांतील पाश्चात्य स्त्रियांची बरोबरी करतात. व्यक्तिस्वातंत्र्य, पती-
च्या बरोबरीने हक्क असल्याची जाणीव, संसारांत जशी दक्षता, तशी व्यवहारां हि जाग-
रूकता, गृहांतील साम्राज्यांत जसा अप्रतिहतसंचार, तसेच समाजांतहि वावरण्यास
योग्य स्वातंत्र्य, वगैरे गोष्टी या चरित्रांवरून दृष्टीस पडतात. समाजांतील निरनिराळ्या
पद्धती, तत्कालीन लोकांचे विचार व कल्पना, नक्षत्रे व चमत्कार यांवरील विश्वास,
समाजाचे वर्गीकरण, विवाहपद्धति, लांच खाण्याची प्रवृत्ति, वगैरे संबधाने तत्कालीन
समाजावर बराच प्रकाश पडतो. धार्मिक बाबतींतहि धर्माची कल्पना, धार्मिकपंथ, अधा-
र्मिक प्रवृत्ति, प्रत्येकबुद्धांचे अस्तित्व व त्याविषयीच्या कल्पना, वगैरेवरहि प्रकाश
पडतो. बुद्धांच्या संघांतील जीविताचे चित्र फारच मनोवेधक आहे. त्यांतील एकत्र
राहणी, भिक्षुणांचे जीवनचरित्र, त्यांचे अध्ययन, त्यांच्यांत असणारी अधिकारी मंडळी,
त्यांचे व श्रामणेरींचे संबंध, संघांतील निरनिराळे समारंभ, समाधि व ध्यान यांच्याबद्दल
तयारी, चावर, पिण्डपात विहारवास, विहारांतील कर्तव्ये, वगैरे संघांतील गोष्टी उत्तम
रीतीने समजून येतात. अर्हत्पद म्हणजे काय व त्यायोगाने चित्तविमुक्ति कशी साध्य
होते, हेहि कळते.

पालीआख्यानांचा विचार करण्यास लागणारी पुष्कळ साधने यांत सांपडतात.
गोष्ट सांगण्याची चटकदार पद्धत, मधूनमधून दृग्गोचर होणारा विनोद, गांभीर्य, करुणरस,
शांतस्व, व मनोवृत्तीचे खेळ हेहि पाहण्यासारखे आहेत. उत्पलवर्णेची गोष्ट म्हणजे उत्तम
प्रकारची भपकेदार रंगांत उठविलेली कथाच आहे. यावरून गोष्टीचे वाङ्मयहि किती
परिणतावस्थेला गेले होते, याची कल्पना करता येते. पुण्यांत दैवीअंश असल्यामुळे
आख्यानांचे स्वारस्य नाहीसे होते, पण बौद्धधर्मांत दैवीअंशाचा भागच नसल्यामुळे ती
आख्याने जास्त स्वाभाविक दिसतात.

शेवटी, या चरित्रांवरून दिसून येणारा असा एक विशेष सांगून हा उपोद्घात पुरा
करूं. प्रस्तुत चरित्रांतील चित्रांवरून संसारापासून व्यावृत्ति हा बौद्धधर्मातील विशेष प्रमुख-
त्वाने जरी दृग्गोचर होतो तरी या निवृत्तिबरोबरच दुसराहि महत्वाचा एक विशेष पटा-
चांग, क्षमा, कुण्डलकेशा; कौपिलानि भद्रा वगैरे भगिनींच्या चरित्रांवरून दृष्टीस पडतो. हिंदु
धर्मातील निवृत्ति व बौद्धधर्मातील निवृत्ति या दोहोंत फार मोठे अंतर आहे. हिंदुधर्मा-
तील वानप्रस्थाश्रम व संन्यासाश्रम हे निवृत्तिमागाचे निर्दर्शक आहेत व यादोन आश्रमां-
चा हेतु म्हणजे मानवाने जगताच्या भागाडोतून आपले अंग पूर्णपणे काढून घेऊन आ-
त्मोन्नति व मोक्षसाधन यांजकडे पूर्णलक्ष्य घ्यावे, असाच आहे. बौद्धधर्मांतहि गृहस्थाश्रमांतून
अन्नगार्यास्थित प्रवेश करणाऱ्याचा उपदेश प्रमुखत्वाने केला आहे व तदनुसार संघांत प्रवेश
करणाऱ्या प्रत्येक मनुष्यास प्रथम भ्रमज्या घ्यावी लागत व नंतर त्याचा संघांत प्रवेश
होतो, व संघांतील नियम पाहून निर्वाणपद्धास जाण्याचे ध्येय साध्यापुढे भरते. या

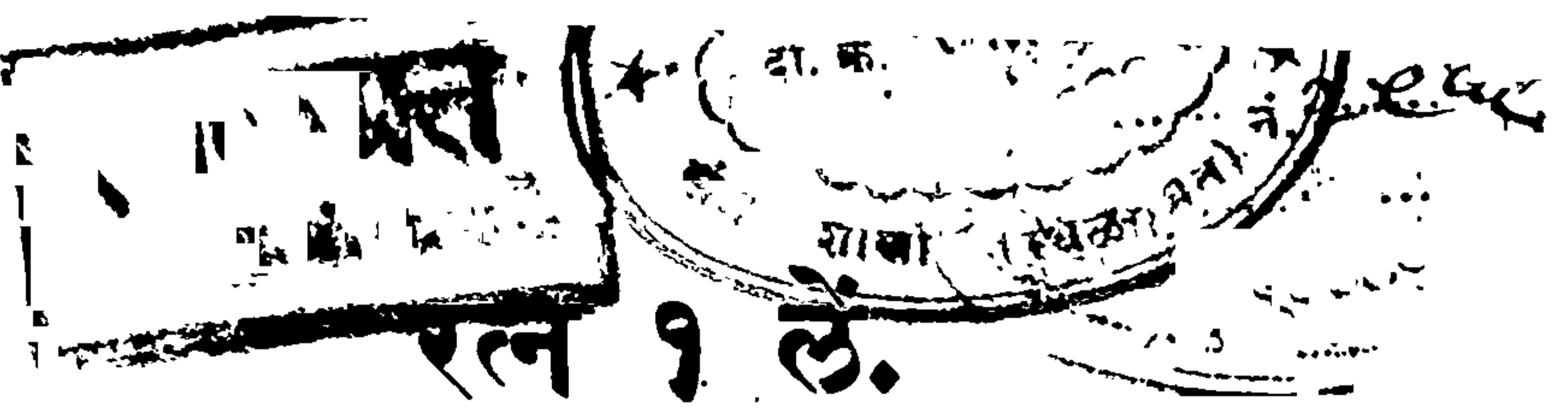
गोष्ठीवरून बौद्धधर्म म्हणजे निवृत्तिपर अशी समज मोठमोठ्या महाराष्ट्रस्थ विद्वानांची हि झाली आहे. पण मूळ पालीग्रंथांवरून लिहिलेल्या या भिक्षुणींच्या चरित्रांवरून हा त्यांचा समज किती चुकीचा आहे, हे दिसून येईल. संसारापासून व्यावृत्ति म्हणजे निव्वळ स्वार्थीमोक्षासाठी तयारी नसून, त्या मोक्षाच्या साक्षात्काराबरोबरच जगाच्या संसारांत पळण्याची तयारी-अर्थात् प्रवृत्तीच्या मार्गास आवश्यक लागणारी तयारी-असा तिचा अर्थ होतो. संवांत जातांना शपथ घेणे, त्रिरत्नांस शरण जाणे, दुःखाच्या नाशाकरिता ब्रह्मचर्याचरण करणे, म्हणजे सर्व मनोवृत्तींचा नाश करणे, त्या थंडावून टाकणे, त्यांच्यातील चैतन्य घालवून टाकणे, त्या शक्ति निर्जाव करणे, असा यांचा अर्थ नव्हे; तर त्या सर्वांची निराळ्याच मार्गांत प्रवृत्ति करून देणे, त्यांना उदात्तपणा आणणे, त्यांची संकुचित दृष्टि व्यापक करणे, सत्पुरुषांच्या आकाक्षांप्रमाणे पराभिहितरत, सुखमय, निरामय, भैत्री, कष्टना, व मुदिता या मनोवृत्तिप्रचुर अशा आकांक्षा स्थिरतर करणे, असा या शपथांचा अर्थ आहे. जरी संघातील शिस्त जरा कडक दिसली, तरी त्या शिस्तीबरोबरच पुढील समाजधेवेचा अनामा भिक्षु किंवा भिक्षुणीस गिरवावा लागे. शिवाय अर्हत्पदप्राप्तीनंतर अर्हन्तास परार्थहित साधण्याचे कामी एक समाधानाची जागा आहे. ती म्हटली म्हणजे त्यांच्या कर्माचा विपाक होत नाही. व कर्मविपाकाचे भय न राहिल्याकारणाने व इतर सर्व पाश तुटल्यामुळे, “ आपण स्वस्थ बसावे, किंवा अरण्यांत जाऊन राहावे, किंवा लोकसंग्रह करू नये, ” अशी त्यास इच्छाच होणे अज्ञानय आहे; व म्हणूनच भगवान् बुद्धाच्या श्राविका विश्वाशी आपले कोणते नाते आहे, याचा साक्षात्कार करून घेऊन, त्या दृष्टेच्या देवी, मानवाच्या निरपेक्ष अशा भैत्रिणी आणि उज्वलनीतियुक्त अशा सद्भगिनी, आपले कर्तव्य कसवयास लागत. कुण्डलकेशेने सांगितल्याप्रमाणे (पृ. १०५—१०५ पहा) राष्ट्रपिंडावर राहणाऱ्या भगिनी राष्ट्राला जागृत होत्या. उमासकांचे अन्न खावयाचे म्हणजे शरीरपोषणाकरिता किंवा अरण्यांत जाऊन राहण्याकरिता ते खावयाचे असा अर्थ नसून “ ऋणमुक्त ” झाल्यावर राष्ट्रांत हिंइन समाजशिक्षकांचे पवित्र कार्य करावयाचे व याचकरिता समाजाचे अन्न खावयाचे, असा गौतमाच्या आज्ञेचाच अर्थ होता व त्याचे श्रावक किंवा श्राविका तो समजून घेऊन आपल्या अर्हत्पदप्राप्तीनंतर जगतीतलाघर हिंइन एशियाटिक तार्तरीसारख्या डोंगराळ प्रदेशांत जाऊनहि तेथील रानटी, क्रूर, व बहुतेक पाशवीस्थितीत असलेल्या जनतेला मानवीकोटीत आणण्याचे पवित्र कार्य करित असत हे त्यांचे काम हिंदुस्थानातील आमच्या बांधवांना जरी ठाऊक नसले तरी फेच संशोधकांनी ते जगताच्या निदर्शनास आणलेले आहे. बौद्धधर्मातील व्यवृत्तीचा हा विशेष लपवून ठेवण्याचा प्रयत्न करण्याचे कांही एक कारण नाही. हीनयानसंघ काय किंवा महायानसंघ काय, रोषांनीहि हे प्रवृत्तिपर काय आपल्या शास्त्राच्या हुक्मानुसार अव्याहत सुद्धे उचलेले होते, हे आमच्या महाराष्ट्र बुद्धभगिनींना अंशतः जरा कळले, तरी आमच्या या प्रमाचे सार्थक झाले, असे आम्ही समजू.

भद्राकच्चाना (यशोधरा)

(गौतमबुद्धाची पत्नी) र. दुसऱ्या प्रवचनानंतर

पृ. ११८.

महाप्रजापति गौतमी.*

(१)

पूर्वबुद्धकालीन-चरित्र

फा

रच प्राचीन काळची गोष्ट. त्या युगांत पद्मोत्तर बुद्ध उदयास आलेला होता. आतां जरी हिंदुस्थानच्या नकाशांत हंसवती नांवाचें शहर आपणास सांपडावयाचें नाहीं, तरी त्या काळीं मात्र ती नगरी अस्तित्वांत असून फार समृद्ध, अशी तिची ख्याति होती. त्या काळच्या मानानें हंसवतीचा व्यापार व उद्योगधंदाहि बराच जोराचा असला पाहिजे. त्या शहरांत एका आर्यकुलांत महाप्रजापति पूर्वजन्मास आलेली होती. पद्मोत्तर बुद्ध धर्मोपदेश करीत असतांना तिनें तो ऐकला होता;

* महाप्रजापति गौतमी:—(पालि-महापजापती गोतमी) प्रस्तुत चरित्रांत देन्हींही नांवांचा उपयोग केला आहे. तीं नांवे एकच व्यक्ति दर्शवितात.

१: पद्मोत्तर बुद्ध:—बौद्धधर्मांत गौतम बुद्धाच्या पूर्वी चौवीस बुद्ध होऊन गेले, असें सांगितलें आहे. जेव्हां धर्माची अनास्था होऊन धर्मचक्र थंडावतें, तेव्हां त्यास चालना देण्याकरितां बुद्ध उत्पन्न होतो. कांहीं कांहीं कल्पांत तर चार चार बुद्ध निर्माण होतात; तर कांहींत एकच उत्पन्न होतो. दीपंकर बुद्ध हा पहिला बुद्ध असें मानतात. त्यापासून दहावा बुद्ध पद्मोत्तर बुद्ध होय. हा नारदबुद्धानंतर आला. त्याच्या काळांत पाखंडवादी नव्हते. सर्व देवमनुष्ये एकट्या बुद्धासच शरण गेलेलीं होती. त्याची राजधानी हंसवती, पिता आनंद, माता सुजाता, देवल आणि सुजात हे अग्रश्रावक, सुमन हा उपस्थायक, अमिता व असमा या अग्रश्राविका, शालवृक्षाखाली त्यास ज्ञान प्राप्त झालें, वगैरे माहिती या बुद्धासंबंधानें सांपडते. (जातककथा-निदानकथा-प्रो.कोसंबीकृत आवृत्ति, सन १९१५, पृष्ठ, ४६ § ५६)

आणि त्या शास्त्याने आपल्या भिक्षुणीपैकी एका ज्ञानसंपन्न व अनुभवी भिक्षुणीला आपल्या भिक्षुणीसंघांत अग्रस्थान दिले, असे जेव्हा तिने पाहिले, तेव्हा आपणासहि ते महनीय स्थान प्राप्त व्हावे, अशा तिने उत्कटेच्छा^१ धरली. आपले सर्व आयुष्य दानधर्म करण्यांत घालवून शिक्षा-पदांचे—बुद्धाने घालून दिलेल्या नियमांचे^२—परिपालन करून, शील संपादून व उपवसथ^३ नियमाने पाळून तिने आपले आयुष्य घालविले.

काळ व पाण्याचा ओघ कोणाकरतांहि थांबत नाहीत, असे म्हणतात. मानवाची इच्छा अशो किंवा नसो, काळ हा एकसारखा पुढे चाललाच आहे. तर आमच्या त्या आर्यकन्यकेच्या बाबतीत त्यास अयवाद कसा येईल ? फार दीर्घ कालावाधि लोटला. १०० कल्पे लोटली ! त्या अनंतकाळांत तिने कितीएक जन्म घेतले ! जननमरणाच्या फण्यांत किती तरी वेळां ती सांपडली ! पण त्यायोगाने जी परिणति होते, तीं पासून तिचा अपूर्व फायदा झाला. पुण्यसंस्कारांची वृद्धि झाली अपुण्यसंस्कारांचा क्षय होत चालला व वाराणसी नगरांत ५०० दासींची दासीनायिका [ज्येष्ठिका] म्हणून ती जन्मास आली. फारशा उच्च कुलांत जरी तिचा जन्म झाला नव्हता, तरी तिच्या आत्म्याची उन्नति

१: पालिशब्द—“ अधिकारकम्म. ”

२: यांस “ पञ्चसील ” किंवा “ अट्टंगसील ” असेहि नांव आहे. (१) प्राणघात न करणे. (२) चोरी न करणे (३) अब्रम्हचर्य न करणे. (४) खोटे न बोलणे. (५) मद्यादि मादक पदार्थांचे सेवन न करणे—ह्या पांच नियमांस पञ्चसील असे म्हणतात.

याच पांच नियमांत आणखी तीन नियम मिळविले म्हणजे आठ नियम किंवा अट्टंगसील होत. ते तीन नियम म्हणजे (१) मध्याह्नानंतर न जेवणे, (२) नृत्यगीतादि न पाहणे व ऐकणे आणि गन्धमाल्यादि पदार्थ धारण न करणे, (३) उंच आणि मोठ्या विछान्यावर न निजणे.

३: उपवसथ— देव्ही अष्टमी, पौर्णिमा व कृष्णचतुर्दशी या चार दिवसांस उपवसथ-दिन असे म्हणतात. त्या दिवशीं उपासक किंवा उपासिका विहारांत जाऊन धर्मश्रवण करतात; पांच किंवा आठ नियम पाळतात; आणि धर्माचिंतनांत काळ घालवितात. थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे पावित्र्य व शुचित्व ह्या दोन गोष्टी त्या दिवशीं तरी पाळण्याचा शक्य तितका प्रयत्न बौद्धलाक करतात.

मागील जन्मांतील संस्कारांनी फार अपाठ्याने झालेली होती. जन्माने मोठेपणा किंवा उन्नति होत नसून तीं कर्मानेच होतात हे सत्य दासीनायिकेच्या बंधी पूर्ण लागू पडते.

एका बर्बाकात्रची गोष्ट. पावसाळा तोंडावर आला होता. सर्वजण बरमातपासून आपले रक्षण करण्याच्या कार्यां गक झाले होते. आतां चार माहिने पावसाळ्यांत हिंडतां फिरतां जरी आले, तरा एकंदर कामे जवळ-जवळ बंदच पडणार, म्हणून चार महिन्यांची तरतूद प्रत्येकजण करित होता. ते पहा पांच पुरुष! पीतवस्त्रांनी त्यांचीं शरीरे आवृत आहेत. त्यांचा शिरोभाग मुंडित आहे. शेजारच्या नन्दमूल नावाच्या लेण्यांतून ते खाली उतरून ऋषिपट्टण शहरांत भिक्षाटणासाठीं चालले ते पहा. ते बेहमीचे भिक्षु दिसत नाहीत. त्यांच्या एकंदर, स्वरूपावरून, ठेवणीवरून व गांभीर्यावरून ते खरोखर प्रत्येकबुद्धच असले पाहिजेत. त्यांनीं शहरांत प्रवेश केला. सायंकाळची वेळ. ते अध्यात्म वीर पहा! भगवान्

१: ऋषिपट्टण (पाली- इसिपतन मिगदाय) बनारसच्या उत्तरेस सुमारे तीन मैलांवर धम्मक नावाचे ठिकाण आहे. ऋषींचे राहण्याचे स्थान; पूर्वी अरण्य असून मृगां. कर्मा योग्य, म्हणून मृगदाव.सध्यां ते सारनाथ म्हणून प्रख्यात आहे. ख्रिस्ती शतक पूर्वी तिसऱ्या शतकात अशोकाने ते स्थळ पाहिले होते व त्या गोष्टीच्या स्मरणार्थ एक प्रकारचा मनोराही बांधला होता. तो चिनी प्रवाशांनी पाहिलाहि होता. त्याचा व समोवतालच्या इतर इमारतींचे अवशेष अद्यापिहि दृष्टीस पडतात. (General cunningham, Archaeological Reports 1864 vol i, pp, 103-130.)

२: प्रत्येकबुद्ध (पाली- पचेकबुद्ध) बौद्धधर्मात बुद्धत्वाचे दोन मार्ग दाखविलेले आहेत. प्रत्येकबुद्धप्रतिपदा (मार्ग) व सम्यक्संबुद्धिप्रतिपदा (मार्ग). दोघांनी स्वबलावरच ज्ञानाचा साक्षात्कार करून घेऊन बुद्धत्व मिळवितात. पण प्रत्येकबुद्ध हे बुद्धत्व मिळाल्यावर लोकसंप्राहकांचे काम करीत नाही तो गेंड्याच्या शिंगाप्रमाणे एकटाच अरण्यांत किंवा पर्वतावर राहून अवतां. जगतापासून आलिप्त राहणे, हाच श्रेयस्कर मार्ग, असे त्यांचे मत असते. सुत्तनिपाय नामक ग्रंथांत 'खग्गविसाणसुत्त' म्हणून जें सूत्र आहे, त्यांत प्रत्येकबुद्धाचा मार्ग-मार्ग विला आहे. भगवान् गौतमबुद्ध हे सम्यक् सम्बुद्ध होते. त्यांनीं बहुजनहिता-सार्थ पत्ताचा मार्ग स्वीकारून जगतातलावर हिंडून उन्मांगगामी लोकांना सन्मार्गावर आणले. जडताच्या प्राप्तीनंतर हेंच कार्य विहित होय, असे त्यांच्या एकंदर उपदेशावरून दिसून येते. सम्यक्संबुद्धाचा हा विशेष फार महत्त्वाचा आहे.

बुद्धानें भिक्षूंना आंखून दिलेल्या मार्गाचें ते यत्किंचित्हि उल्लंघन करीत नव्हते. रस्त्यांतून शांत मुद्रेनें, खालीं दृष्टि लावून, हात न हालवितां, मोजून पावले टाकीत ते चालले होते. ते कोणत्या हेतूनें शहरांत सायंकाळच्या सुमारास चालले असावेत बरें? कोठें जावयाचें हें त्यांनीं अगोदरच ठरवून ठेवले असले पाहिजे. गांवांतल्या नगरशेटच्या हवेलीकडे ते चालले पहा. पण त्यांच्याकडे मार्गें वळून वळून चौकस रीतीनें पाहणारी, कटिप्रदेशावर पाण्याचा घडा घेतलेली, ही कोण बरें स्त्री? तिनें आपल्या चाणाक्ष मुद्रेनें त्या प्रत्येकबुद्धांना ओळखिलें व आपण पाण्याहून परत येतांना विशेष धाकशी करूं, असें मनाशीं ठरवून ती झपाट्यानें पावले टाकीत नदीकडे चालली. मध्यंतरीं ते पहा पांच भिक्षु, त्या श्रेष्ठीच्या हवेलीच्या मुख्य दरवाजाशीं उभे राहिले आहेत; व त्यांचा निरोप घेऊन देवडीवाला आंत गेला आहे. बराच वेळ वाट पाहिल्यावर तो बाहेर आला व तो त्यांस म्हणाला, “आमच्या शेटसाहेवांना सवड नाही आतां. तुमचें काम मीं त्यांना सांगितलें. पण त्यांनीं तुम्हांस परत जाण्यास सांगितलें आहे. तुमचें कार्य ते करूं शकत नाहींत. ”

असें उत्तर मिळालें तरी चित्ताची समता यत्किंचित्हि न गमावितां ते पांच बुद्ध त्याच पावलीं माघारी परतले व नगरवेशींतून बाहेर पडून रस्त्याला लागणार, तों ती ज्येष्ठिका त्यांच्याकडे गेली व मोठ्या नम्रभावानें तिनें त्यांना वंदन केलें व ती त्यांना म्हणाली:—“हे आर्य, नगरांत प्रवेश करून आपणांस फारसा वेळ झाला नाही; तोंच परत जाण्यांत आपला हेतु काय बरें? ”

“उपासिके, आमचें कार्य झालें नाहीं, म्हणून आम्हीं परत चाललों आहों. ”

“महाराज, आपलें कार्य कोणत्या स्वरूपाचें आहे? मला कळवावयास कांहीं हरकत नाही ना? ”

१: “प्रातिमोक्ष” (पाली-पातिमोक्ख) म्हणून भिक्षूंनीं पाळण्याच्या नियमांचें जें पुस्तक आहे, त्यांत ‘सेखियधर्म’ पहा.

“ उपासिके, बिलकुल नाही. वर्षावासाप्रीत्यर्थ^१ या ऋषिपट्टणा-
जवळ कुटी बांधून मिळण्यासाठी नगरशेटकडे आम्ही गेलो होतो, पण
शेटजीस सवड नाही, असे उत्तम मिळाल्यामुळे आम्ही परत चाललो
आहो. ”

“महाराज, आपली कुटी ऐश्वर्यशाली व भाग्यशाली श्रीमंतानीच बांधा-
वयाची असते; किंवा दुर्गत अशा भिकाऱ्यांनीहि ती बांधली तरी चालेल? ”

“ उपासिके, कुटी कोणीहि बांधली तरी चालेल. ”

“ तर, फारच उत्तम, महाराज ! उद्यां आपण सर्वांनी माझ्या
घरी भोजनास यावे, अशी विनंति आहे; म्हणजे सर्व व्यवस्था होईल. ”

या संभाषणानंतर त्या पांच बुद्धांनी स्तब्ध राहून आपली अनु-
मति दर्शविली, व ते वाटेला लागले. इकडे ती ज्येष्ठिका पाण्याचा घडा
कमरेवर घेऊन घरी गेली, व परत येऊन पाण्याच्या वाटेवर उभी राहिली;
पाणी घेऊन येणाऱ्या प्रत्येक दासीला हटकून तिने तीस तेथेच थांबविले.
अशा रीताने त्या सर्व दासी जमल्यावर तिने त्यांना प्रश्न टाकला.

“ मुलांनो, दररोज दुसऱ्याची सेवा करित राहणार, कीं दास्य-
त्वांतून मुक्त होण्याची इच्छा आहे ? ”

१: वर्षावास (पालि-वस्सावास) वर्षाकालीं एके ठिकाणीं राहणें. बौद्धभिक्षुंनीं
एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं हिंडलें पाहिजे, अशी बुद्धांची त्यांस आज्ञा आहे. पण वर्षा-
काळांत मात्र त्यांनीं एके ठिकाणीं राहिलें पाहिजे, अशी अनुज्ञा मागाहून जोडण्यांत आली.
आषाढ शुद्ध पौर्णिमेपासून कार्तिकशुद्ध पौर्णिमेपर्यंत भिक्षुंनीं एके ठिकाणीं राहिलें पाहिजे.
महावग्गांताल सिद्ध्या भाग्यंत यापद्धतीस आरंभ कसा झाला हें सांगितलें आहे. त्यावरून
बुद्धानें ही पद्धति इतर पंधांकडून उचलली असें दिसतें. वर्षाकाळांत भिक्षू आपल्या
अध्यात्मिक उन्नत्यर्थें झटतात. लोकांना धर्माचा उपदेश करतात. लोकहि त्यांना अन्न आणून
देतात. वर्षाकाळ च्या शेवटीं चीवरें (वस्त्रें) देतात. ज्या महिन्यांत चीवरें अर्पण केलीं जातात.
त्यास “ चीवरमास ” अशी संज्ञा आहे. विस्तारासाठीं महावग्ग पहा. (Burmese
Edition-तिसरा खण्डक-वस्सुपनायक-पृष्ठे १७६ ते २००)

“ आईसाहेब, आम्हीं आज स्वतंत्र होण्यास भागत आहोत ? ”

“ असं असेल तर आपापल्या पतीकडून त्या पांच अर्हतांची कामे एक दिवस करून घ्या. कारण त्यांना वर्षावासासाठी कुटी हवी आहे व ते काम करण्यास त्यांना मजूर मिळत नाहीत. मी त्यांना उद्यां निमंत्रण केले आहे. त्यांना तुमच्या पतींच्याकडून एक दिवसाचे काम देववा. तुम्हां सर्वांना हे कबूल आहे ना ? ”

“ कबूल ! कबूल ! ! ” असं म्हणून त्या निघून गेल्या.

सायंकाळीं अरण्यांतून पुरुष परत आल्यावर प्रत्येक दासीने आपल्या नवऱ्यास त्या पांच प्रत्येकबुद्धांस मदत करण्यासाठी आग्रहाने विनंती केली. त्या सर्वांनी ते कबूल करून ते सर्व लगेच ज्येष्ठनायिकेच्या घरासमोर जमा झाले; व ज्येष्ठनायिका त्या सर्वांना उद्देशान बोलू लागली “ माझ्या मित्रांनो, आपल्या एक दिवसाचे काम त्या अर्हतांस द्या. यापासून आपले फार हित होईल. त्या पवित्र माणसांचे काम केलेत तर तुम्हांस पुण्यच लागेल. पुण्याकरितां प्रत्येकजण किती धडपडत असतो? व ते प्राप्त करून घेण्याची संधि आली असतांना तुम्हीं मार्गेपुढे पाहतां कामां नये. तुम्हीं सर्वजण तयार आहांत ना ? ”

बहुतेकांनीं होकार दिला. पण जे थोडे तयार नव्हते, त्यांची उपरोधिक भाषणांनीं निर्भर्त्सना करून व त्यांच्याकडूनहि कबुली मिळवून तिने त्यांना माघारी पाठविले. दुसरे दिवशीं त्या प्रत्येकबुद्धांना अन्नसंतर्पण करून तिने त्या दासीपुत्रांना बोलावून आणले व त्यांना काय काय गोष्टी करावयाच्या हे समजावून सांगितले.

एकाचे बळ केवढे आहे बरे? लगेच त्यांनीं अरण्याचा मार्ग धरला. अरण्यांतून सर्व साहित्य आणल्यावर शंभर लोकांची एक टोळी अशा पांच टोळ्या करून प्रत्येक बुद्धाकरितां एक अशा पांच कुटी त्यांनीं

बांधल्या; व त्यांच्या भोंवतीं चंक्रमे वगैरे कुटीच्या सर्वसाधनीभूत गोष्टी तयार केल्यानंतर व त्यांत असणारे मंचे, पीठे, पाण्याचे धडे वगैरे जिन्नस ठेवल्यानंतर त्यांनी त्या बुद्धांस समर्पण केल्या; व त्या बुद्धांनीहि तेथे चार माहिने राहण्याची प्रतिज्ञा केली. त्या ज्येष्ठनायिकेच्या सांगण्यावरून प्रत्येकाने आळीपाळीने त्यांच्या भिक्षेचीहि सोय लावली. पाळी आलेला मनुष्य जर अन्न देण्यास असमर्थ असेल, तर मुख्यनायिकेच्या घरून त्यांस अन्न मिळण्याची व्यवस्था करण्यांत आली होती. अशा रीतीने त्या बुद्धांना भिक्षा मिळत असे. वर्षाकाळांत त्यांची बरदास्त राखल्यावर त्या नायिकेने प्रत्येक दासीकडून एकेक वस्त्र घेतले. व अशा रीतीने ५०० वस्त्रे एकत्र केल्यावर तीं देऊन त्याएवजीं तीन चांगलीं चीवरे तिने मिळविलीं व त्या प्रत्येक बुद्धांना तीं अर्पण केलीं. अशा तऱ्हेने वर्षावास संप-

१: चंक्रम (पालि-चंक्रम) बौद्धभिक्षूंच्या उपयोगार्थे विहारातील चालण्याची जागा. एकाग्रतेने इकडून तिकडे चालण्यासाठी जी जागा तयार करितात, तिला चंक्रम असे नांव आहे. साधारणतः, चंक्रमाची भूमि विषम असू नये. त्यावर झाडी वगैरे नसावी, त्यांच्या आसपास जंगल नसावे, तो आकुंचित नसावा किंवा अत्यन्त विशालही नसावा. बुद्धगयेंत एक उत्तम चंक्रम आहे. (जातककथा निदान कथा-प्रो. कोसंबीकृत देवनागरी पुस्तक-पृष्ठ ८९११)

२, ३, ४: बौद्धभिक्षूस निजण्यासाठी शय्या किंवा मञ्च. जुन्या लेण्यांतूनहि भिक्षूंच्या ज्या खोल्या दृष्टीस पडतात, त्यांतहि दगडाचा एक ओटा असतो. खुर्ची किंवा स्तूपवजा बसण्याचे साधन म्हणजे पीठ. पाण्याचा घड म्हणजे भिक्षूस जे पाणी लागते ते सांठविण्यासाठी लागणारी खापणीची घागर. हिंलद्वीपांत एखाद्या विहारांत हिंडल्यास तेथे या सर्व गोष्टी अद्यापिही दृष्टीस पडतात.

५: चीवर म्हणजे भिक्षूंनी अंगावर घेण्याचे वस्त्र. या चीवराम्या स्वरूपाबद्दल, आकाराबद्दल, प्रमाणबद्दल, वापरण्याबद्दल व परिप्रहाबद्दल, फार सूक्ष्म असे नियम आहेत. चीवराचे एकंदर तीन भाग पडतात. संघाटि, उत्तरासंग व अन्तरवासक. कमरेभोंवती गुंडाळण्याचे वस्त्र. त्यावर अंगावर पांघरण्याचे, व विहारांत असतांना अंगावर ठेवण्याचे द्विगुण असे जे वस्त्र त्यास संघाटि असे नांव आहे; व बाहेर पडतांना अंगावर घेण्याचे जे वस्त्र त्यास उत्तरासंग म्हणतात. पसूंकूलचीवर हे सर्वांत उत्तम प्रकारचे चीवर आहे (क्लिप्ता गोतमीचे चरित पहा) महावंगींत व प्रातिमोक्षांत त्यासंबंधी सर्व नियम सांपडतात. बुद्धाने नमावस्था कधीही मान्य केलेली नाही. त्याकाळाच्या दृष्टीने त्यांच्या भिक्षूंचे चीवर अत्यन्त सभ्यतादर्शक असेच होते.

ल्यावर ते प्रत्येकबुद्ध त्यांच्या डोक्यांदेखत हवेंतून उडून गंधमादन-पर्वतावर परत गेले. इकडे त्याहि ५०० दासींनीं आपलें आयुष्य पुण्य-कर्मांत खर्च केलें; आणि मरणोत्तर त्यांना देवलोकांत जन्म मिळाला. आमची ज्येष्ठनायिकाहि तेथून च्युत झाल्यावर वाराणशी नगराजवळील एका विणकऱ्यांच्या खेड्यांत मुख्य विणकऱ्याच्या घरीं जन्मास आली. मागील संस्कारांनीं तिचें मन अगोदरच उन्नत झाल्यामुळे याहि जन्मांत तिच्या इंद्रियांची शक्ति तीक्ष्णतर झाली होती; बुद्धि परिणत झाली होती; बुद्धांच्या संबंधींचा तिचा पूज्यभाव वाढतच चालला होता, व तिची एकंदर चर्या सुप्रसन्न व तेजस्वी दिसत असे. तिच्या त्या आयुष्यांत एक प्रसंग घडून आला, तो असाः—

एक दिवस बनारसच्या राजाच्या निमंत्रणावरून पद्मावतीचे ५०० भिक्षु त्याच्या दरबारीं गेले. अर्थात् बुद्ध भिक्षु तेथें गेल्यावर इतरां-प्रमाणें विशेष संभ्रम किंवा गडबड न करितां शांतचित्तानें, संयतोन्द्रिय-त्वानें व भिक्षूच्या शीलानें यत्किंचित्ही उल्लंघन न करितां, तेथें उभे राहिले. पण आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, राजाच्या दरबारांतील कोणाहि मनुष्यानें त्यांची वास्तपुस्त सुद्धां घेतली नाहीं. त्याबद्दलहि विषादन मानतां ते तसेच माघारीं परतले व शहरांतील राजमार्गानें चालले असतां वाटेत विणकऱ्यांचें गांव त्यांना लागलें. ते त्या गांवावरून चालले असतां त्या दारिकेनें त्यांना पाहिलें. लगेच गतजन्मांतरींची निष्ठा तिच्या अंतरंगांत उद्भूत झाली. ती त्यांना सामोरी गेली. तिनें त्यांना वंदन केलें आणि प्रेमानें त्यांना थाववून तिनें भिक्षा आणली व त्यांना ती अर्पण केली. भिक्षा घेतल्यानंतर तेहि भिक्षू गंधमादनपर्वतावर निघून गेले. इकडे आपल्या भिक्षेचा भिक्षूनीं स्वीकार केला, या विचारानें त्या दारिकेचें अन्तःकरण

१: गंधमादनपर्वत हें प्रत्येकबुद्धांचें आवडतें निवासस्थान दिसतें. हिंदूपुराणांतून मात्र ह्या पर्वतावर यक्ष वीरे दुष्ट प्राणी राहतात, असें वर्णन आहे.

२: उत्पत्त्या-पूर्वबुद्धकालीन चरित्र पहा.

प्रीतीने^१ भरून गेले; व पुण्यसंस्कारांची अभिवृद्धि होते चालली. आयुष्यभर सत्याने वागून, दान वगैरे कृत्ये करीत, तिने आपले चरित्र उज्वल राखिले व त्याचा परिणाम म्हणजे तिचे देवांना व मानवांनाही विस्मरण पडले नाही. आयुसंस्कारांचा क्षय झाल्यावर ती पुन्हां उत्तम कुळांत जन्मास आली.

(२)

गौतमबुद्धकालीन चरित्र.

गतजन्मीची ज्येष्ठिका किंवा पेशस्कार-कन्या आपल्या सत्कर्मांनी व पुण्यसंस्कारांनी, पण मुख्यतः, ज्येष्ठिकेच्या जन्मांत केलेल्या उत्कटेच्छेच्या (प्रार्थनेच्या) जोरावर देवदेहनगरांत महासुप्रबुद्धाच्या घरी जन्मास आली. आधीच गतजन्मपरंपरेच्या योगाने झालेली परिणति, क्षत्रिय कुळांत जन्म, सुस्वभावी, सदाचारी व कर्तृत्ववान् मातापितरें, यांच्या योगाने या नूतन जन्मांत तर ती जास्तच तेजस्वी दिसावयास लागली. तिच्या शरीरावर महात्म्यांच्या अंगावरील लक्षणें दिसावयास लागलीं. तिचे कुलनाम गौतमी असे होते. विख्यात सम्यक् सम्बुद्ध जो गौतम त्याची माता जी मायादेवी तिची ही धाकटी बहीण होय. मन्त्राध्यायक ब्राह्मणांनी ह्या दोन्ही बहिणीसंबंधाने असे जातक वर्तविले होते की, ह्या दोर्धाच्याहि पोटी येणारी मुले चक्रवर्ती होतील.

१: प्रीति—(पालि-पीति) आनंद. आनंदाने अंतःकरण भरून जाणे हे समाधीच्या लक्षणांपैकी एक लक्षण आहे. ही मनोवृत्ति हळू हळू चित्तांत उत्पन्न होऊन चित्त आनंदाने भरून जाते. भगवद्भक्त भगवंताच्या भजनांत रंगून जेव्हां आनंदी होतात, तेव्हां बौद्धधर्मातील परिभाषेप्रमाणे त्यांना प्रीतियुक्त हा शब्द लावण्यास हरकत नाही. वितर्क व विचार ही अंगे नाहीशी झाली म्हणजे प्रीति प्रमुखत्वाने दृग्गोचर होते. तेव्हां तिसऱ्या ध्यानाचा उदय झाला, असे समजावे.

२: कोळियाची राजधानी. संस्कृत शब्द “ देवदृष्ट ”. शाक्यांची कपिलवस्तु.

३: अज्जवकोळिय यांचा पुत्र. “ Rhys Davids, Buddhism ” बुलबुध पृ. ५२.

देवदह नगराजवळच राहिणी नदीच्या तीरावर कपिलवस्तु नांवाचें दुसरें एक नगर होतें. त्याठिकाणीं शाक्य कुलांतिल राजे राज्य करीत हाते. सिंहहनुचा पुत्र शुद्धोदन हा त्यावेळीं राज्य करीत होता. वयप्राप्त झालेल्या शुद्धोदनाचा या दोन्ही कन्यकांशीं विवाह झाला; व तो त्या दोघींना घेऊन कपिलवस्तुत राहण्यास आला. शुद्धोदनाचें भाग्य फार मोठें होतें. कालेंकरून बोधिसत्त्व तुषितभवनांतून निघून मायादेवीच्या कुक्षींत प्रवेश करिता झाला; व दहा महिन्यांनीं वैशाख शुद्ध पौर्णिमेस शाक्यकुलांत लुंबिनी^३ नामक उद्यानांत मायेच्या पोटीं जन्मास आला ! तो जन्मास आला त्यावेळीं निरनिराळे चमत्कार झाले, म्हणून पालिवाङ्मयांत लिहिलें आहे. महात्मे जन्मास येतात तेव्हां अद्भुत व आश्चर्य या दोन वृत्तींनीं लोकांचीं अन्तःकरणें भरून गेलेलीं असल्यामुळें, चमत्कार घडणेंहि संभवनीय आहे. मायादेवी बोधिसत्त्वाच्या जन्मानंतर सातवे दिवशीं वारली, व तिला तुषितभवनांत जन्म प्राप्त झाला ! तिला अर्थात्च सुगति मिळाली. राजा शुद्धोदनास आतां मोठाच प्रश्न पडला. आपला पुत्र असामान्य आहे, हें त्याला ब्राह्मणांनीं अगोदरच सांगितलें होतें. अशा असामान्य पुत्राची माता परलोकवासी झाली. त्याचें संगोपन करण्यास अत्यन्त प्रेमळ, निरपेक्ष, चतुर, करारी, व मातृपद घेण्यास तयार, अशी कोणती स्त्री तयार होईल, या विचंचनेंत तो होता. याच सुमारास महाप्रजापतीसहि नन्द या नांवाचा पुत्र झाला होता. त्यामुळें तीहि मोकळी नव्हती ! पण मागील जन्मांचा संस्कार, बहिणांवरील निरतिशय प्रेम, व नवऱ्याची विकट परिस्थिति या

१: बोधिसत्त्व-(पालि-बोधिसत्त) बुद्ध होण्याची पात्रता ज्याच्या अंगी आहे तो. ११ व्या चरित्रात दिलेली टीप पहा.

२: बौद्धांच्या स्वर्गमालिकेंतील चतुर्थ देवलोकाचें नांव. “ कामसुगतिभूमि ” असेंहि नांव अभिधम्मसंगह या पाली ग्रंथांत दिलेलें आहे.

३: हें स्थान नेपाळांत तराईत आहे. त्याठिकाणीं अशोकाचा एक स्तंभ उभारला असून त्यावरील शिलालेखावरून या लुम्बिनीउद्यानाची जागा ठरविली आहे. यास सध्या लुम्बिनदेई असें म्हणतात. (Vincent Smith-Rulers of India Series-अशोक. किंवा J. R. A. S. १८९८ पहा)

गोष्ठी तिच्यापुढे उक्ता राहिल्या. बोधिसत्वासारख्या महाभक्तिविभू-
 तीची शुश्रूषा करण्याची सुवर्णसंधि आली असता आपण स्वार्थ-मार्ग-
 टाकला पाहिजे व स्वार्थी विचारांना राजा दिली पाहिजे. असे तिला
 वाटले. परार्थ व परहित यांविषयी अगोदरच परायण अशाप्त्या साधने
 आपल्या मुलाचा लोभ तोडण्यासहि कमी केले नाही ! आपल्या बाल-
 कास एका विश्वासू दाईचे हवाली करून बोधिसत्वास तिने स्तनपान कर-
 विले ! स्वतःचा पुत्र म्हणजेच बोधिसत्व, अशा निधळ्या छातीने तिने
 बोधिसत्वाचे अत्यन्त आस्थापूर्वक, प्रेमाने व वात्सल्याने परिपालन केले !
 यावरून गौतमी केवढ्या धीराची, उत्साहाची व धडाडीची स्त्री होती,
 याची वाचकांस कल्पना होईल. सिद्धार्थाचे उत्तम प्रकाराने संगोपन
 करून त्याची शारीरिक व मानसिक वाढ करण्याचे विकट काम राजा
 शुद्धोदनापेक्षां तिनेच जास्त काळजीपूर्वक केले, असे म्हणणे भाग पडते.
 गौतमाच्या पुढील आयुष्यातील ज्ञानलालसा, कष्टकळ, उत्साह, कुशाग्रता,
 निरलसता, विशददृष्टि, कार्यक्षमता नायकपटुत्व वगैरे जे गुण दृष्टीस
 पडतात, त्याचे बरेचसे श्रेय गौतमीकडेस जाते. अस्तु.

गौतमाचे चरित्र सांगण्याचा हा प्रसंग नाही. तो कसा सुखांत
 वाढला, त्याला चार दृश्ये^१ कशी दृष्टीस पडली, या जगतातील दुःखांतून
 मुक्त होण्यास कोणचा मार्ग असावा, तो कसा सांपडेल, ह्याचा विचार
 करून, तत्प्रीत्यर्थ त्याने संसारसुखास लाथ मारून कसे महाभिनिष्क्रमण
 केले, त्याने आत्मक्लेशाचा मार्ग कसा आक्रमिला, पण मागून त्याने विचार
 करून तो मार्ग कसा सोडला व शेवटी नेरञ्जरा नदीच्या तीरी बोधि-
 वृक्षाखाली त्याला बुद्धत्वाचा कसा साक्षात्कार झाला, हे सांगण्याची येथे

१: अंगुत्तरनिकाय-तिकनिपात-वण्णासक १, वग ४ - P. T. S. - त्यात " तीन-
 मद " कोणते हे सांगितले आहे.

२: जातककथा-निशानकथा-प्रो. कोसंबीकृत देवनागरी पुस्तक. पृष्ठ. ७४, ७५
 § ९१, ९२.

३: सदरहु पुस्तक-पृष्ठे ७७-८०.

४: मज्झिमनिकाय-मूलवण्णासक-राजवाडेकृत देवनागरी पुस्तक. महासीहनादसुत.

आवश्यकता नाही. बुद्धत्व प्राप्त झाल्यावर भिक्षुसंघाची स्थापना करून धर्मप्रसाराचें काम त्यानें कसें नेटानें सुरू केलें होतें व पुढील सुमारे पंचेचाळीस वर्षे त्यानें उत्तरहिंदुस्थानांतील मुख्य मांवोगांदां जाऊन लोकांना धर्माचें ज्ञानामृत पाजविण्यांत कशीं घालविलीं, हेहि सांगण्याचें कारण नाही. आपल्या धर्माटनांत तो कपिलवस्तूसहि गेला होता; व ज्या ठिकाणीं सिद्धार्थ बोधिसत्त्व मोठ्या सुखांत व ऐषारामांत रहावयाचा, त्याच नगरीच्या प्रशस्त रस्त्यांतून तो कषायवस्त्रें परिधान करून, हातांत भिक्षापात्र घेऊन, प्रातःसमयीं भिक्षाटनास निघाला असतां त्याच्या पत्नीस— यशोधरेस—काय वाटलें असेल ? तेथें जाऊन गौतमानें पुष्कळांस बौद्ध-धर्माचा उपदेश केला. राहुलास आमणेराची दीक्षा दिली; शुद्धोदन श्रोतापन्नं झाला, नन्दास प्रव्रज्या मिळाली; अशा तऱ्हेनें धर्माभिसमयाचें काम करीत करीत शास्ता वैशालीस गेला व कूटागारशाळेंत जाऊन राहिला. महाप्रजापति यां गोष्टी मोठ्या धीरानें पहात होती. तिनें सिद्धार्थ पाहिला होता—नव्हे त्याचें संगोपनच तिनें केलें होतें. त्यास बुद्धत्व कसें प्राप्त झालें, हें ऐकून त्यास कपिलवस्तु नगरांत भिक्षाटन करांत असतानांहि तिनें पाहिलें. अनुत्तर अशा सम्यक् संबोधीस प्राप्त झालेल्या गौतमास पाहून तिला आनंद झाला. तिचा उत्साह द्विगुणित झाला, त्याविषयींचा तिचा गौरव वाढला व आपण अशा थोर विभूतीचें संगोपन करण्याचें अमूष्य पुण्यकार्य केलें, म्हणून तिला अभिमानहि वाटूं लागला. तिला घर आतां ओकें ओकें वाटावयास लागलें. घरांतल्या माणसांची वाताहात झाली होती. गोकुळासारखें गजवजणारें शाक्यांचें घर मुख्य मुख्य लोकांच्या प्रव्रज्येमुळे भयाण दिसावयास लागलें होतें. याच सुमारास श्वेतच्छत्राधिपति शुद्धोदन राजाहि अर्हत्पदास पोहोचतांच गृहस्थाश्रमांतच असतांना अस्तंगत झाला ! महाप्रजापतीनें असा विचार केला कीं,

१: ११ व्या चरित्रांतील यासंबंधी टीप पहा.

२: अर्हत्वाप्तीच्या मार्गावरील पहिली पायरी. (पालि—सोतापन्न).

३: श्रावकास संसारांत राहून अर्हत्पदाची प्राप्ति झालेलें हें पहिलेंच उदाहरण आहे; नाहीतर प्रव्रज्या घेतल्यानंतर अर्हत्पदाची प्राप्ति झालेली पुष्कळ ठिकाणीं दिसते. पण असा मात्र नियम आहे कीं, अर्हत्पदाप्रत पोहोचलेला मनुष्य एकतर प्रव्रजित तरी झाला पाहिजे किंवा अस्तंगत तरी झाला पाहिजे. अर्हत्पदाप्रत गेल्यावर मनुष्य संसारांत राहणें असंभव्य आहे.

दुःस्वयं अशा या संसारांत राहण्यापेक्षां अध्यात्मविचारांत जर आपण आयुष्याची राहिलेली वर्षे घालविली, तर फारच चांगले होणार आहे. अगोदरच मार्गाल जन्मजन्मांतरींच्या संस्कारांनी तिचे मन सुसंस्कृत झालेले होते; व गौतमबुद्धाने धर्मप्रसारार्थ जी भिक्षुसंघ नावाची संस्था काढली होती, ती ऐकून तर तिला फारच उत्साह चढला. जर पुरुषवर्गाने भिक्षु होऊन ब्रह्मचर्याचरण करून धर्मप्रसाराचे कार्य करावे, तर आम्हां स्त्रियांना ते कां करितां येऊं नये, हा विचार तिच्या मनांत आला. "आम्हींही सर्वसंगपरित्याग करूं, आम्हींही स्वार्थी संसारावर पाणी सोडूं, जगाचा संसार तोच आमचा संसार मानूं, उन्मार्गगामी लोकांस सन्मार्गावर आणूं व शान्त व शाश्वत अशा निर्वाणपदाची आम्हीं जोड करून घेऊं व दुसऱ्यास करून देऊं," हे विचार तिच्या मनांत आतां वारंवार येऊं लागले. रोहिणी नदाच्या तीरावर शाक्य व कोळीयांचा जो मोठा कलहविवाद झाला, त्यायोगाने तर तिचा निश्चयच ठरला व प्रथम गौतमबुद्ध तेथेच असतांना तेथील ५०० कुमारींसह महाप्रजापति ज्येष्ठनायिका त्याजकडे जावयास निघाली. गौतम बुद्धाच्या शासनाने अलंकृत होऊन त्याच्याच देखरेखीखाली आपण ब्रह्मचर्याचरण करूं, असा सर्वांचा एक निश्चय झालेला होता. अध्यात्मासाठीं, दुःखाच्या क्षयासाठीं, अर्हत्पदासाठीं, निर्वाणासाठीं, लोकसंग्रहासाठीं, भावी संसारावर तुळशीपत्र ठेऊन, ऐहिकगोष्टी विसरून जाऊन, निर्वाणप्राप्तीनंतर आपला मार्ग दुसऱ्यास दाखवून जगतांतील दुःखाचा अंत करण्यासाठीं हे ५०० स्त्रियांचे पथक गौतमाकडे चालले होते ! प्रत्येकीच्या चर्येवर करारीपणा मूर्तिमंत दिसत होता !

अशा रीतीने महाप्रजापति आपल्याबरोबर त्या ५०० कुमारींना घेऊन गौतमाकडे गेली व आमचा संघांत प्रवेश व्हावा, म्हणून तिने त्याची याचना केली. पण गौतमबुद्धाने त्यांची विनंति अमान्य केली ! खुद्द महाप्रजापतीचीहि इच्छा सफल झाली नाही ! केवढा मोठा आशाभंग !! जवरदस्त वज्राघात !!!

त्यानंतर लवकरच शास्ता गौतम वैशालीस गेला. महाप्रजापति असामान्य स्त्री नव्हती. गौतमाने आपली परीक्षा केली नाही, हेंच शक्य

तिच्या हृदयास खात होतें. दारुण वेदनांनीं तिचें हृदय व्यथित झालें होतें. आपण भिक्षुणी होण्यास लायक नाहीं, ही शास्त्याची कल्पना आपण केव्हां दूर करूं, असें तीस होऊन गेलें होतें.

त्या सर्व विषण्णवदनांनीं पण निश्चयी अंतःकरणानेंच घरीं परत आल्या ! महाप्रजापतीनें आपल्या सर्वांच्या केशांचें अवहरण कराविलें; सर्वांनीं पीतिवस्त्रें परिधान केलीं, व त्या चौवरयुक्त संन्यस्त देवता वैशालीस जावयास निघाल्या. त्या स्थिर चित्तानें, पूर्ण विचारानें व दृढनिश्चयी मुद्रेनें, चालल्या होत्या. समाज तर तें दृश्य पाहून स्तंभितच झाला ! केवढ्या करारी स्त्रिया ! प्रथम महाप्रजापति आनंदाकडे गेली. गौतमबुद्धाचा उपस्थायक आनंद यानें त्यांची भेट घेतली व त्यांच्यावतीनें भगवान् बुद्धाकडे जाऊन त्यानें त्यांच्या उत्कटेच्छेची जाणीव शास्त्यास करून दिली. 'ब्रह्मचर्याचरणांत पुरुष व स्त्री हा भेद देवतां कामा नेय; दोघांनांही अर्हत्पदाची प्राप्ति करून घेतां येईल, असें गौतमानें पूर्वांच सांगितलें असल्यामुळे^१ आनंदाची रदवदली यशस्वी झाली ! भिक्षुणिसंघाची स्थापना झाली ! महाप्रजापति गौतमी व तिच्या ५०० कुमारी संघांत प्रविष्ट झाल्या. लौकरच फक्त आठ निर्बंधांशिवाय^२ त्यांना भिक्षूप्रमाणेंच सर्व स्वातंत्र्य मिळालें; लौकरच त्यांना उपसंपदा^३हि मिळाली. महाप्रजापति ५०० कुमारिकांसह शास्त्याजवळ जाऊन त्यास प्रणाम करून एका बाजूस बसली. बुद्धानें त्या सर्वांस बौद्धशासनांतील तत्त्वे शिकविली; व ज्याच्या त्याच्या

१: चुल्लवग्ग-Oldenberg, X, 1. 2. 3.

२: त्यांना आठ 'पाराजिकधम्म' अशीहि संज्ञा आहे. (भिक्खुनी पातिमोक्ख. Burmese Edition-पृष्ठे ३१-३२.

३: उपसंपदा-त्याच्या योगानें भिक्षू आणि भिक्षुणी संघाचा एक नियत घटक बनतात. प्रव्रज्या म्हणजे संघांत प्रवेश करण्याची परवानगी होय. 'अगारस्मा अनगारिय पब्बज्जा,' असें म्हटलें आहे. गृहस्थाश्रमांतून अनगार्यावर्येंत प्रवेश. पण संघांत प्रवेश वे त्याधरोवरच लगेच संघांतील सर्व हक्क प्राप्त होत नसतात. संघाच्या सर्व बाबींत मतदानाचा हक्क उपसंपदेनंतरच प्राप्त होत असतो. महावग्गांतील महाखन्धकांत उपसंपदा व पब्बज्जा यांचें विधान बरोबर दिलें आहे.

मानसिक उन्नतीप्रमाणें तीं तत्त्वे त्यांना समजलीं. मध्यतरीं महाप्रजापतीस मात्र मागील संस्कारांच्या प्रभावानें व पूर्वचरित्रांत निर्दिष्ट केलेल्या उत्कटेच्छेच्या जोरावर कर्मस्थानें' कळून समाधि लावतां येऊं लागली व प्रज्ञापारंगत होत्साती तिला अर्हत्पदाचा साक्षात्कार झाला ! पुढें कालांतरानें त्या ५०० कुमारींसहि अर्हत्पदप्राप्ती झाली !

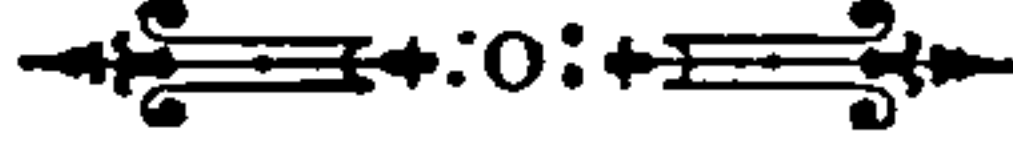
एक दिवस जेतवनांत अनाथपिण्डिकाच्या आरामांत गौतमबुद्ध बसले असतांना, भिक्षुणीसंघ जमला होता व शास्ता त्या संघांतलि प्रत्येक भिक्षुणीचा दर्जा कोणचा, हें सांगत होता. जेव्हां गौतमीवर पाळी आली तेव्हां अनुभवी भिक्षुणींत गौतमी प्रमुख आहे, असा अग्रेसरत्वाचा मान त्यानें तिला दिला. भगवान् बुद्धानें तिचा सन्मान केला व त्या मानास ती योग्य नाहीं, असें आमच्या वाचकांपैकीं कोण म्हणेल वरें? १२

१: समाधि लावण्यासाठीं लागणारा विषय. हे एकंदर चाळीस आहेत. (विसुद्धि-मग्न. P.T.S. vol i, page 110.)

२: थेरीगाथेवरून तिची पुढील कामगिरी किती बहुमोल होती, ह्याचा कल्पना होते. हजारों भागिनींना त्यांच्या विपत्काळीं संघांत आश्रय देऊन त्यांची उन्नति करण्याचें पवित्र काम या अनुभवी बहुषार स्त्रिंनें केलें. तिची थोरवी काय गावी? अर्हत्पद प्राप्त करून घेतल्यावर ती स्वस्थ न बसतां, तिनें हें जें प्रवृत्तिपरकार्य केलें, त्यावरून बौद्धधर्माच्या तत्वाची खरी कल्पना येण्यास मदत होइल, अशी अपेक्षा आहे. (थेरवथेरीगाथा - P. T. S.—Oldengber and Pischel—पृष्ठे १३८-१३९—गाथा १५७-१६२)

रत्न २ रें.

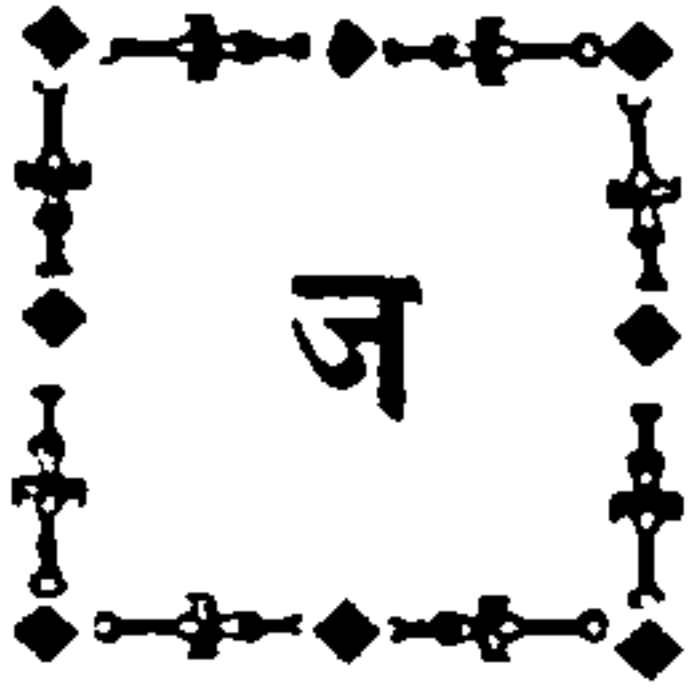

क्षेमा. ❀

(१)

पूर्वबुद्धकालीन-चरित्र.

ज

गंताच्या नियमनासाठी, धर्मचक्राचे प्रवर्तन करण्यासाठी, भरतवर्षाची ख्याति उज्वल करण्यासाठी, मानव कोर्टीतहि “ नर का नारायण हो जायगा ” या गोष्टीची जणू काय सत्यता पटाविण्यासाठी आणि सर्वांत मानवजातीविषयीच्या निरपेक्ष व अकृत्रिम अशा मैत्रीसाठी या भारतखंडांत जे मार्गदर्शक सम्यक् संबुद्ध होऊन गेले, त्यांची नावे पालीवाङ्मयांत दिलेली आहेत. त्या सर्वांनी मानवकुलांत जन्म घेऊन, मानवांच्या अधिभौतिक दृष्टीने अत्यन्त स्पृहणीय अशा उत्तम व संपन्न कुलांची सौख्ये भोगित असूनहि, त्यांना दूर करून, जगतामध्ये जे अनंतस्वरूपांत दृग्गोचर होणारे दुःख आहे ते निर्मूलन करण्याचा मार्ग शोधण्याच्या कार्यात गर्क होऊन, आपल्या मानवासाधनांनी सन्मार्गाचा साक्षात्कार करून घेतला ! अनेक जन्म घेऊन बुद्धत्व प्राप्त करून घेण्या करितां जरूर असे जे परमावधीचे पूर्णावस्थेप्रत गेलेले दहा सद्गुण १ आ-

❀ क्षेमा (पालि-खेमा)-प्रस्तुत चरित्रांत दोन्हीही नावे वापरली आहेत. ती एकाच व्यक्तीची निदर्शक म्हणून समजावीत.

१: दहा सद्गुण-त्यांना पालीभाषेत ‘ पारमिता ’ असे नांव आहे. त्यांच्या योगाने मनुष्यास बुद्धत्व प्राप्त करून घेतां येते; म्हणून त्यांस ‘ बुद्धकारक धर्म ’ असेहि विशेषण आढळते. बोधिसत्वास निरनिराळे जन्म घेऊन त्यांत ह्या पारमित्यांची पूर्तता करावयाची असते. त्यांचीं पालीनांवां हीं—दान, सील, नेक्खम्म, पञ्जा, विरिय, खन्ति, सच्च, अधिदान, मेत्ता आणि उपेक्खा. (‘ बुद्धलालासारसंग्रह-प्रो. कोसंबीकृत-पृष्ठ २० पहा)

हेतु त्यांच्यांत पारंगतता मिळविळी आणि बुद्धत्व प्राप्त करून घेतलें. अशा पंचवीस विश्व-आर्चायापैकी (गुरुंपैकी) गौतमबुद्ध हे होत; व हेच सर्वांना ख्यात आहेत. आपल्या हिंदूधर्मानें भगवान् विष्णूचा अवतार म्हणून त्यांचीच गणना करून त्यांच्या अननुपूर्व अशा कामगिरीची योग्य पारख केली आहे ! ह्यांच्यापूर्वी या जगताच्या अनन्तगतकालांत अशांच मानवरत्ने निर्माण झाली आहेत. जेव्हां जगताची घडी विसकटून जाते, जेव्हां मानवीप्राणी आपापलें अत्यन्त पवित्र नातें विसरून जाऊन सैतानासारखे भांडत सुटतात, मैत्री, करुणा, मुदितासारख्या सद्गुणांना पारखे होतात; व जडाच्या मोहिनीने मोहून गेल्यामुळे विश्वाच्या अखंड भ्रमणाच्या प्रचंड भोवऱ्यांत भांबावले जाऊन इकडे तिकडे पहात सुटतात, तेव्हां योग्यमार्ग दाखविण्याकरिता, धर्माचा प्रकाश उज्वल करण्याकरितां; मानवांच्या हृदयांत नैतिकज्ञानाचा व अमूल्य अशा त्रिकालाबाधित कार्य-कारण तत्वाचा उमज पाडण्याकरितां अनेक बुद्ध निर्माण झालेले होते ! त्यांच्या मालिकेत पद्मोत्तर बुद्ध यांचा दहावा नंबर लागतो. त्यांचें निवासस्थान हंसवती नगरी हेंच होय. याच नगरीचा उल्लेख मार्गे केलेला आहे. ह्या हंसवती नगरींत पद्मोत्तर बुद्धाच्या काळीं एक पुरंधी म्हणून क्षेमा प्रख्यातीस आली होती. पुरंधी याचा अर्थ संस्कृतवाङ्मयांत जितका संकुचित आपण घेतों, तितका तो पालीवाङ्मयांत घेत नाहीत. समाजामध्ये सर्व मंगल प्रसंगीं जिला अग्रेसरत्वाचा मान मिळतो, तीच पुरंधी होय. अशा प्रकारचा अलौकिक मान सद्गुणी, सदाचारी, विनय-

१: (पाली-पटिच्चसमुत्पाद.) बोधिसत्व गौतमास बोधिवृक्षाखाली ज्याचें सम्य-
गज्ञान झालें तें याचेंच. जगतांत जें हें विविधप्रकारचें दुःख भरलें आहे, त्याचें निदान ठरवीत असतांना गौतमास ही कारणपरंपरा दिसली. अविद्येपासून संस्कार, संस्कारांपासून विज्ञान, विज्ञानापासून नामरूप, नामरूपां पासून षडायतनें, षडायतनांपासून स्पर्श, स्पर्शा पासून वेदना, वेदनेपासून तृष्णा, तृष्णेपासून उपादान, उपादानापासून भव, भवापासून जाति (जन्म), जातीपासून जरा व मरण, शोक, परिदेव, दुःख, दौर्मनस्य, उपायेत ही उत्पन्न होतात. अशा रीतीनें दुःखाचा उद्गम होतो. व ह्या एकेक अंगाचा नायनाट करीत चाललें असतांना शेवटीं दुःखाचा निरोध होतो. ह्या प्रतीत्यसमुत्पादाचें महत्त्व बौद्धतत्वज्ञानांत फार आहे. (दीघनिकाय-Rhys Davids and Carpenter-P. T. S.-महानिदान सुत्तन्त-पृष्ठ-५५ व पुढें.)

वती, कुशल, व विलक्षण दूरदर्शी अशाच स्त्रीरत्नास भिळत अस. भगवान् पद्मोत्तर बुद्धाच्या धर्माचें रहस्य तिला कळलें असल्यामुळें तिनें तें सर्वांनां समजावून सांगितलें होतें-नव्हे तिनें प्रत्यक्ष आचरणांत आणून दिलें होतें. ज्याप्रमाणें रत्नास पारखणारा रत्नपारखी लागतो, त्याप्रमाणें सद्गुरूची योग्यता पाहून त्याच्या योग्यतेची जाणीव समाजास करून देणें, हेंसुद्धां सोपें काम नाहीं; व तें काम प्रस्तुत नायिकेनें गतजन्मांत केलेलें होतें.

अशाप्रकारानें समाजांतलें पुरंधीचें स्थान तिनें पटकाविलें अस-
तानां, तिचें मन संसाराच्या गोष्टींत फारसें लागत नव्हतें. पद्मोत्तर बुद्धा-
च्या धर्मोपदेशानें तिला दुसऱ्याप्रकारचें अग्रस्थान मिळवावयाची
बलवती इच्छा उत्पन्न झाली होती. एक दिवस भगवान् पद्मोत्तर बुद्धाच्या
दोन पट्टशिष्यांपैकीं सुजात नांवाचा स्थविर भिक्षेसाठीं हंगवतीति
संचार करीत असतां, त्या पुरंधीच्या घराशीं आला. वों भिक्षूचें तें शांत
व प्रसन्नमुख पाहून तिच्या हृदयांत धर्माविषयीची उत्कटप्रीति उत्पन्न
झाली; व तिनें त्यांस तीन मोदकांचें दान केलें. पण नुसत्या बाह्यदानानें
तिचें समाधान झालें नाहीं. बौद्धधर्मातील दान या शब्दाचें खरें रहस्य
हिंदू-धर्मातील नेहर्माच्या दान या शब्दानें व्यक्त होत नाहीं. तिला
अध्यात्मिकदानमंगल करावयाचें होतें. बौद्धवाङ्मयात स्वतःच्या
शरीराचा एखादा भाग दान म्हणून देणें, हें उत्तम दानाचें उदाहरण
समजतात. स्वतःचें मांस देणें, डोळा देणें, शिर देणें हां दान-
यज्ञाचीं उज्वल उदाहरणें समजतात. त्या पुरंधीस निव्वळ मोदकाचें दान
देणें. हें महत्वाचें वाटलें नाहीं. स्त्रियांचें अत्यन्त बहुमोल व सर्वांकडून
चाहलें जाणारें असं भूषण म्हणजे कुंतल. तिला वाटलें, जर आपणास
आपला उच्चहेतु साध्य करून ध्यावयाचा असेल, तर आपण कांहीं तरी
अध्यात्मिकदान केलें पाहिजे. म्हणून तिनें आपल्या सुंदरकेशकलापापैकीं
कांहीं केशांचें कर्तन करून ते केश दुसऱ्यास विकायास काढलें. पुरंधीचे
केश ते ! त्यांची किंमत फारच चढली. पुष्कळांनीं ती अत्यन्त पवित्र व
बहुमोल वस्तु म्हणूनच मानली. ते केश विकून जो पैसा आला त्यांतून
भिक्षूंना वापरण्यालायक व त्यांना विहित अशा वस्तु तिनें खरेदी केल्या
व त्या वस्तु सुजातास दान करून, त्याकाळीं त्याच्यासमोर अशी दृढ-

आकांक्षा प्रथित केली की, “ भविष्यत्कालीं जेव्हां भगवान् बुद्ध उत्पन्न होईल, तेव्हां मला प्रज्ञा प्राप्त व्हावी. मी महाप्राज्ञ म्हणून त्यांच्याकडून गणली जावें. ” अर्थात् तिने आपले सर्व आयुष्य त्या इच्छेच्या प्रबल-तेमुळे तीस परिपोषक अशीं दानादि कुशलकर्म करण्यांतच घालविलें व अस्तंगत झाल्यावर पुढे १०० हजार कल्पपर्यंत देवमनुष्यलोकांमध्ये निरनिराळे जन्म घेत घेत व जन्मजन्मांतरीं कुशलकर्म करून पुण्यकारक असा विपाकसंचय वाढवीत, पूर्वजन्मसंस्काराच्या बलावर भगवान् काश्यप बुद्धाच्या काळीं किकी नांवाच्या काशीराजाची कन्यका म्हणून ती जन्मास आली.

काशीराजास एकंदर सात कन्यका होत्या; त्यांपैकी सर्वांत धाकटी म्हणजे आमची चरित्रनायिका होय. आपल्या संगतीं आपल्या बहिणींनाहि हजारों वर्षे कौमार्यव्रताचें आचरण करवीत करवीत, एका कल्पांत तर भगवान् बुद्धाकरितां एक वसतिस्थान तयार करवून तें विहागदान देऊन एक बुद्धान्तरपर्यंत देवमनुष्यांमध्ये ती जन्म घेत होती. निरनिराळ्या जन्मांत निरनिराळ्या सद्गुणाचें आचरण व त्यांत नैपुण्य मिळवून आपल्या सद्वास-नेस-सम्यक्संकल्पास परिपोषक अशी भूमि ती तयार करीत होती. मानवाचें आयुष्य म्हणजे अंतिम साध्याची तयारी आहे, ही दृढ माना हृदयांत बाळगून जर मनुष्य वागेल, तरच त्याचें तें आयुष्य सत्कारणीं खर्च होऊन, त्याच्या उन्नतीस कारणीभूत होईल. आपल्या चरित्रनायिकेची जन्मपरंपरा म्हणजे अशाच स्वरूपाची होय. म्हणूनच भगवान् गौतम-बुद्ध ज्या युगांत उत्पन्न झाले, त्यांत तिने मद्राष्ट्रांत सागर शहरी राज-कुळांत जन्म घेतला.

१ बुद्धान्तर (पाली—बुद्धन्तर) एक बुद्ध जाऊन दुसरा बुद्ध येईपर्यंत मध्यंत-रीचा जो काळ त्यास बुद्धन्तर असें म्हणतात.

२ सम्यक् संकल्प (पाली—सम्मासंकप्पो) आर्यअष्टांगिक मार्गाचीं जीं आठ अंगें आहेत, त्यांपैकी एक. इतर सात अंगें हीं:—सम्यग्दृष्टि, सम्यग्वाचा, सम्यक् कर्मान्त, सम्यगाजीव, सम्यग् व्यायाम, सम्यक् स्मृति व सम्यक् समाधि.

(२)

गौतमबुद्धकालीन-चरित्र.

मद्राधिपतीच्या कन्यकेचें नांव क्षेमा असें होतें. जन्मतःच तिची सुंदर अंगकान्ति दृग्गोचर होत होती. तिच्या त्या कुसुमसुकुमार शरीर-
ष्टीमुळें, इंद्रिय-सौष्टवामुळें व सुवर्णसदृश पिंजरकांतीमुळें तिचें क्षेमा हें
नामाभिधानं सार्थ होतें. तिच्या त्या सौंदर्यामुळें ती आपल्या आईवा-
पांची लाडकी झाली. दिवसेंदिवस शुक्लेंदुवत् ती वर्धमान होत चालली.
विवाहास योग्य अशी दशा तीस प्राप्त झाल्यावर ती मुग्धा नितांतरम-
णीय दिसावयास लागली. विवाहयोग्य अशा क्षत्रियकुमारांपैकीं प्रत्येक-
जण ती आपणास मिळावी म्हणून प्रयत्न करावयास लागला. मद्राधि-
पतीकडे तिच्याबद्दल मागण्या येऊं लागल्या. कोसलेश्वरानेही मद्राधिपती-
कडे मागणी केली. विंबिसारराजा हणजे कोसलांचा मायाळू पिता
अशी त्याची सर्वत्र ख्याती झाली होती. त्यांतून त्याच्या समत्वभावा-
मुळें तर तो सर्वासच हवाहवासा वाटे. गौतमबुद्धाचा पहिला श्रावक
राजा हणजे विंबिसार हा होय^१. कोसलेश्वराची मागणी मद्राधिपतीनें
मान्य केली; व क्षेमा कोसलेश्वराचे पट्टराणीच्या पदावर विराजमान झाली.

जन्मजन्मांतरींच्या नैतिकसौंदर्यामुळें या जन्मांत शारीरिक सौंद-
र्याहि क्षेमास प्राप्त झालें होतें. व एका सम्पन्न व विख्यात राजाची अग्रम-

१ सिद्धार्थानें (गौतमाचें पहिलें नांव) घर सोडल्यावर तो राजगृहनगरांतून प्रव-
जित होत्साता भिक्षा मागत असतांना तेथील विंबिसार नांवाच्या राजानें त्यास पाहिलें.
तेव्हां त्यास पुष्कळ धनाची व राज्याची लालूच दाखवून परावृत्त करण्याचा राजानें प्रय-
त्न केला, पण तो फसला. तेव्हां राजानें त्यास सांगितलें कीं, ज्याअर्थी आपण परमा-
भिसंबोधि प्राप्त करून घेण्यास जात आहांत, त्याअर्थी ती आपणास प्राप्त झाल्यावर प्रथम
आपण माझ्या राज्यात यावें. बोधिसत्वानें बरें म्हणून उत्तर दिलें व तेथून तो निघून
गेला. पुढें बुद्धत्व प्राप्त झाल्यावर आपल्या वचनांतून मुक्त होण्यासाठीं तो राजगृह नगरास
गेला. राजानें बुद्धाचा उपदेश ऐकून तो बुद्धाचा उपासक झाला; व त्यानें आपलें वेळुवच
बुद्धाच्या संघास दान केलें. अशा रीतीनें गौतमाचा पहिला श्रावक राजा विंबिसार हा होय.

हिषी झाल्यामुळे तर त्याची पूर्तताच झाली. आपल्या उदारधी पतीच्या सहवासांत ती फारच आनंदांत व सौख्यांत वाढत होती. त्या समयीं बिंबिसारराजाने भगवान् गौतमबुद्धास वेळुवन दान केले होते; व त्या वेळुवनांत शास्ता आपल्या संघासमवेत रहात होता. त्या गौतमाचा साधुवाद क्षेमेच्या कानावर वारंवार आला होता; व त्यांतून मुख्यतः शास्त्या-विषयींच्या आपल्या पतीच्या उद्गारांनी तिच्या मनावर परिणाम केलेलाच होता. पण दशबलांनी सौंदर्याची अभिरुचि नाही; सौंदर्याची त्यांनी कधीहि स्तुती केलेली नाही. उलट सौंदर्यांत दोष काढण्यांत दशबल पटाइत आहेत, ही वार्ता जेव्हां तिने ऐकली, त्या बरोबर स्त्रीस्वभावास अनुसरून त्या सुंदरीचा मनोभंग झाला. अगोदरच ती रूपवती असल्यामुळे गौतमाने आपल्या सौंदर्याची स्तुति करावी, असे तिला वाटणे साहजिकच होते. पण गौतमाची मनोभूमिका कोणत्या दर्जाची होती हे तिच्या साश्रव्या ऐठिकसखांत व कल्पनांत दंग झालेल्या स्त्रीस समजणे, शक्य नव्हते. इतर क्षत्रियकुलांतील राजे तिच्या सौंदर्याची स्तुति करीत; इतर दरबारचे लोक तिच्या सौंदर्याविद्दल गोडवे गात; तिच्या जागीच्या सुंद-

१: दशबल हे तथागतांचे (गौतमबुद्धांचे) विशेषण आहे. प्रस्तुत इतिहासात त्याचा वारंवार उल्लेख केला असल्यामुळे त्यावर येथेच संपूर्ण टीप देता आहे. तथागतास एकंदर दहाबले असतात. त्यांच्या जोरावर तो निर्भय असे स्थान प्राप्त करून घेतो, परिषदेत शिहनाद करतो, व ब्रह्मचक्राचे परिवर्तन करतो. तीं बले हीं:—(१) त्यास स्वरूपतः व याथातथ्य असे पदार्थांचे ज्ञान असते; (२) वर्तमान, भूत व भविष्यत्कार्यां कोणत्या कर्मांचा कोणता विपाक होतो, हे त्यास यथाभूत ठाऊक असते; (३) सर्वार्थगामी असा मार्ग त्यास यथाभूत ठाऊक असतो; (४) प्राण्यांच्या विविध रूपांचे त्यास यथाभूत ज्ञान असते; (५) निरनिराळ्या सत्त्वांच्या निरनिराळ्या अधिमुक्त त्यास यथाभूत ठाऊक असतात; (६) परसत्त्वे व परपुद्गल यांचे इन्द्रियपरोपर्यत्व त्यास यथाभूत ठाऊक असते; (७) बुद्धास ज्ञानाविमोक्षसमाधिसमापत्ति व त्यांचे प्रकृश भवदान हीं यथाभूत ठाऊक असतात; (८) त्यास अनेक प्रकारच्या पूर्वनिवासांची अनुस्मृति असते; (९) तो दिव्यचक्षूने सर्व सत्त्वांची च्युति किंवा जन्म पाहतो; (१०) तो याच जन्मांत आसवक्षयानंतर अनासव होतसाता चेतोविमुक्ति व प्रज्ञाविमुक्ति जाणून व साक्षात्कार करून घेऊन राहतो. (मज्झिमनिकाय-मूलपण्णासक-राजवाडेकूट-देवनागरी पुस्तक-महासीहनादसुत्त-पृष्ठे ५१-५२.)

रीना ती लाजेनें मान खालीं घालावयास लावी; असें असतांना जर आपण शास्त्राच्या दर्शनास गेलों आणि त्यानें आपणाकडे पाहून आपणांत खोड काढली तर ? या विचारानें व रूपमदानें मत्त होत्साती ती गौतमबुद्धाच्या दर्शनास जाण्याची टाळाटाळी करी-जव्हे ती दर्शनास जाईना ! इकडे तिचा पति बिंबिसार राजा भगवान् बुद्धाचा परमभक्तिमान् श्रावक, तर तिकडे त्याची अग्रमहिषी त्याच बुद्धाचे दर्शनासहि न जाणारी ! हा विपरीतभाव राजास बिलकुल आवडला नाहीं. कांहीं तरी युक्ति काढून तिचा हा रूपविषयक गर्व नाहींसा केला पाहिजे, व तिच्या अन्तःकरणांत गौतमविषयक भक्ति उत्पन्न केली पाहिजे, असें त्यानें ठरविलें व त्यास लौकरच एक तोंड सांपडली.

त्यानें आपल्या दरबारांतील भाटांना बोलावून आणलें व अत्यन्त चित्रोपमे भाषेत वेळुवनाचें काव्य तुम्हांस रचितां येइल कां, म्हणून त्यांना प्रश्न विचारला.

“ होय, महाराज, आपली आज्ञा असेल, तर अशाप्रकारचा प्रबंध आम्हीं रचूं व आमची एवढी खात्री आहे कीं, तो आमचा काव्य-प्रबंध आम्हीं आमच्या किनरीवर उत्तम आलापांत गायिला असतां केवढाहि नीरस मनुष्य असला तरी तो मोहून गेला पाहिजे. ”

“ बरें, असें असेल तर वेळुवनाचें अत्यन्त मनोहर असें वर्णन करून आणा पाहूं व मग तें अग्रमहिषीच्या कानांवर सहज रीतीनें जाईल अशी व्यवस्था आम्ही करूं. तुम्हांस आम्ही अशा ठिकाणीं बसवून म्हणावयास सांगूं कीं, त्या ठिकाणाहून राणीचा महाल फार दूर असणार नाहीं. त्या तुमच्या कर्णमधुरआलापांनीं राणी मोहित झाली कीं, तुम्हीं अशा रीतीनें उद्यानाचें वर्णन करा कीं, तिच्या मनांत उद्यान पाहण्याची इच्छा उत्पन्न झालीच पाहिजे. तुम्हीं हें काम करूं शकाल नां ? ”

“अवश्य महाराज, महाराजांनीं एकवार आमची कारवाई पहावीच.”

राजानें ‘ बरें ’ म्हणून त्यांची खानगी केली. त्यांनींही अतिशय परिश्रम घेऊन उत्तम रागदारींत तें काव्य बसविलें व राजास वर्दी

मिळाल्यानंतर राजानें योग्य ती तजवीज करवून क्षेमा राणीच्या कार्नी तें काव्य पाडिलें. त्याबरोबर त्या सुंदरीस आतां तें उद्यान पाहण्याची प्रबळ इच्छा उत्पन्न झाली. दुसरेच दिवशीं ती राजाकडे गेली व महाराजानीं उद्यान पाहण्यास जाण्याविषयीं आपणास अनुमति घावी, अशी तिनें त्यांस विनंति केली. राजानें हंसून उत्तर केलें, “देवि, आपणांस वेळुवन पाहण्याची इच्छा झाली, हें मी माझे मोठें भाग्यच समजतो. वेळुवनाची वनश्रीच इतकी रमणीय आहे कीं, ती एकदां पाहिली ह्मणजे मनुष्य संसारच विसरून जाईल. पण आपण हें लक्षांत ठेवावें कीं, तेथें एकदां गेल्यावर भगवान् बुद्धाचें दर्शन करून त्यास प्रणाम केल्याशिवाय मात्र आपणांस परत येतां येणार नाहीं—नव्हे परत येण्याला आपण समर्थ होणार नाहीं ! ”

देवीनें राजास कांहींच उत्तर केलें नाहीं. ती नुसती हंत्ली मात्र. त्या एका हंसण्यांत केवढा अर्थ भरला होता ! तिच्यासारखी मानी स्त्री, एकदां नाहीं म्हटल्यावर तिला गौतमास भेटण्याची इच्छा होईल! हें अगदींच असंभवनीय! तथापि आतांच प्रौढी न मारतां परत आल्यावर राजाला आपण ओळख देऊं, अशा इराद्यानें तिनें राजाची नुसती अनुमति मिळविली व ती आपल्या अनुचरांसह मार्गस्थ झाली. राजानें निघतांना मात्र तिच्या बरोबर असलेल्या आपल्या लोकांना असें सांगून ठेविलें कीं, उद्यान पाहून देवी माघारी येतांना भगवान् बुद्धाचें दर्शन घेण्यास जर गेली तर बरेंच, नाहीतर तुम्हीं “मात्र आम्हांस अशी राजाज्ञा आहे” असें म्हणून तिला त्यांचें दर्शन करवाच !

सर्व दिवसभर क्षेमाराणी उद्यानांत हिंडली व तिनें त्याची शोभा पाहिली. अगोदरच सुंदर असल्यामुळे तिला सृष्टींत जें सुंदर व हंसरें दिसलें. त्याकडे तिचें लक्ष आपोआपच वेधलें! पुण्यांनीं व फलांनीं बहारलेले वृक्ष, गन्धोद्दामित प्रदेश, वृक्षांभोवतीं स्वतःला गुंडाळून घेऊन राहिलेल्या बलरी, उज्वल रंगाचा विहंगवृंद व हरिणादि प्राणी, पहात पहात दिवस कसा चाळला हें तीस समजलें सुद्धां नाहीं. राजवाड्यांतल्या कोंडलेल्या हवेंत व रेखीव राहणांति जणू काय गुदमरून गेलेला तिचा

जीव आज याठिकाणीं स्वातंत्र्यच अनुभवीत होता. ! पिंजऱ्यांतून मुक्त झालेल्या रंगेल मैनेप्रमाणें तिची वृत्ति उल्हासित झाली होती. दमली असतां थकवाजाप्याकरितां राजसेवकांनीं अगोदरच सोय करून ठेवली असल्यामुळे तिला थकवा तर वाटला नाहींच; पण उलट द्विगुणित उत्साहांनें व रसिकतेनें तिनें तें उपवन पाहिलें; व आतां ' परत फिरा ' असा सेवकांस हुकूम दिला. जणूं काय, याठिकाणीं भगवान् बुद्धाचें वसतिस्थान आहे, ही गोष्ट ती अजिबातच विसरली होती ! तथापि राजसेवकांनीं राजाज्ञेची जाणीव तीस करून दिली व राणीनेंही कांहीं मनोविकार न दाखवितां त्यांच्या मगोमाग ती जावयास निघाली. थोडक्याच वेळांत भगवान् गौतमाच्या वसतिस्थानाजवळ येऊन ती पोहोचली.

भगवान् बुद्धांनें ती राणी आपणाकडे येत आहे हें पाहून, " आपल्या ऋद्धीच्या ' सामर्थ्यानें एक स्वर्गीय सौंदर्याची पुतळी निर्माण करून ती एक ताडाचा पंखा हातांत घेऊन भगवानांना वारें घालीत आहे, असें दृश्य उत्पन्न केलें. क्षेमादेवी तें जें जें पाहते तें आपणापक्षांहि रूपवती स्त्री भगवान् बुद्धास वारें घालीत आहे, हें पाहून तर जागच्या जागीच ती थिजली व एकसारखी तिच्याकडे पाहू लागली. आश्चर्याचा एक क्षण गेल्यावर ती विचार करावयास लागली, "अहारे कर्मा! माझा घात झाला! इतक्या सुंदर व स्वर्गीय स्त्रिया भगवान् दशबलाजवळ राहू शकतात, आं ! मी तर इची वटिकसुध्दां शोमणार नाहीं ! मला वाटते, मनांत पापी-विचारांना थारा दिल्यामुळे मी आपला केवढा घात करून घेतला आहे ?" असा मनाशीं विचार करीत तिचीं इन्द्रिये अंतर्मुख झालीं ! तिनें तोच समाधिविषय केला व त्यावर अचल दृष्टि ठेवून एकतानतेनें पहात असतांनाच, भगवान् बुद्धाजवळ उभी असून वीजनं करणाऱ्या त्या मुग्धेची

१ ऋद्धि (पाली—इद्धि) दहाप्रकारच्या ऋद्धि असतात. ऋद्धि म्हणजे चमत्कार करून दाखवितां येणें. उदाहरणार्थ, एकरूपाची बहुरूपें करणें, बहुरूपाचें एकच रूप करून दाखविणें, गुप्त करून टाकणें, गुप्त जित्तस उघड करून दाखविणें, आकाशाप्रमाणें भिंती, प्राकार, पर्वत, यांतून जाणें, उदकाप्रमाणें पृथ्वीत बुड्या मारणें, पक्षाप्रमाणें आकाशांतून जाणें, चंद्रसूर्यास हात लावणें, वगैरे, ऋद्धि ध्यानाभिलाषी जनांना जरी प्राप्त होतात, तरी अर्हत्त्वाचा तो एक विशिष्ट इकरू आहे.

प्रथमादशा अतिक्रांत झाली. तिचे तें मुसमुसलेलें सौंदर्य कमी होऊन तिने मध्यमावस्थेत प्रवेश केला, असे क्षेमाराणीस दिसलें ! व थोड्याच वेळांत ती वार्धक्यांत प्रवेश करीत असतांना तिने तीस पाहिलें- तिचे तें सौंदर्य नष्ट झालें होतें; तिची ती अंगकांति निघून गेली; तिचा तो भ्रमरासहि लाजविणारा कंचकलाप पांढरा झाला होता; गात्रे विकले झालीं; बांधेसूदपणा जाऊन त्याठिकाणीं शैथिल्य व वक्रत्व हीं आलीं होतीं. दांत खिळखिळे होऊन खाण्डित झाले, सर्व शरीर सुरकुतलेलें दिसावयास लागलें ! व देवीकडे पाहतां पाहतांच आपल्या हातांतल्या पंख्यासह ती मृत होऊन भूमीवर पडली !

“ काय ? माझे हें शरीर याच गतीस जाणार काय ? ” अशा रीतीने त्या मानिनीच्या अंतःकरणांत विचारसूर्याचीं किरणे चमकावयास लागलीं, इतका वेळपर्यंत जी अज्ञानानें भरलेली होती, तिच्या विचारांत येवढी क्रांति व्हावयास लागली. मार्गाल जन्मांच्या संस्कारांवर जें एक मोठें दडपण या जन्मीं पडलें होतें, तें भगवान् बुद्धाच्या या दृश्याने पार उडून गेलें व पूर्वजन्मींच्या पुण्यसंस्कारांचें प्राबल्य झालें. ज्ञानरवीचीं किरणे पडून तिचे अंतःकरण शुध्द होत आहे, तोंच शास्त्याने धर्मपदांतील पुढील अर्थाची गाथा म्हटली:—

“ स्वतः तयार केलेल्या जाळ्यांत सांपडणाऱ्या माकडाप्रमाणें ऐहिक सुखास भुलून त्यांस चिकटलेले लोक जन्ममरणाच्या प्रवाहांत पडतात; पण अनपेक्षी लोक त्या प्रवाहाचा छेद करून प्रव्रजित होतसात कामसुखाचा नाश करतात. ”

१ मूळगाथा अशी:—“ ये रागरत्तानुपतन्ति सोतं । सयंकतं मक्कटकोऽव जालं ।
एतम्पि छेत्वान वजन्ति धीरा । अनपेक्खिनो सब्बदुक्खं
पहाय ॥ ”

(धम्मपद—P. T. S.—गाथानुक्रमनंवर ३४७).

अशा अर्थाची गाथा ऐकतांच उभी असतांनाच क्षेमाराणीस पटिसंभिधाशास्त्रांची पूर्ण साक्षात्कार झाला व तीस अर्हत्पद प्राप्त झाले. आतां बौद्धतत्त्वज्ञानाच्या समजुतीप्रमाणे असा नियम आहे की, संसारांत राहून अर्हत्पद प्राप्त झालेल्या मनुष्याचे त्या दिवशीच निर्वाण-तरी झाले पाहिजे, किंवा त्याने प्रव्रज्या तरी घेतली पाहिजे. आपले आयुष्यसंस्कार संपले नाहीत, असे क्षेमाराणीने जाणून प्रव्रज्या घेण्या-विषयी आपल्या पतीची अनुमति मिळण्यासाठी ती शास्त्याला वंदन करून नगराकडे वळली. राजवाड्यांत जाऊन ती राजाच्या समोर गेली; पण त्यास अभिवादन न करितांच तशीच त्याचे समोर जाऊन उभी राहिली.

राजाने तिच्या एकंदर चर्येवरून ती अर्हत्पदास पोहोचली असली पाहिजे, असा तर्क केला व तो तिला म्हणाला, “देवि, खरंच कां आपण भगवान् बुद्धांच्या दर्शनासाठी गेला होता?” “महाराज,” तिने गंभीर-पणाने उत्तर दिले “आपण भगवान् बुद्धांचे दर्शन वारंवार घेतां, पण ते वरवर; म्हणून अपुरे पडते. मी मात्र त्यांचे दर्शन पूर्णपणे घेतले असून त्यांना आपणांपेक्षा पूर्ण जाणले आहे ! महाराज, मला प्रव्रज्या घेण्यास अनुमति द्या !”

१ पटिसंभिधा (संस्कृत-प्रति+संभिद्) अर्हन्ताच्या अतिमानुष ज्ञानाचे चार भाग पडू शकतात. शील व समाधि यांच्यामुळे प्रज्ञा उत्पन्न होते, व प्रज्ञा प्राप्त झाल्यावर अर्हत्प्राप्ति होते. हे अर्हन्ताचे ज्ञान चतुर्विध असते. त्याचा साक्षात्कार अर्हत्पद मिळतांनाच होतो. ते ज्ञान पाठान्तराने मिळवावयाचे नसते; त्याचा समाधीत साक्षात्कार करून व्यावयाचा असतो. अर्थ, धर्म, निरुक्ति व प्रतिभान हे प्रतिसंभिधेचे चार भाग पडतात. अर्थज्ञान होणे हे मूलभूत ज्ञान होय; पालीसंहितेचे ज्ञान होणे हे दुसरे उच्च ज्ञान होय. शब्द, मूलधातू वगैरेचे जे ज्ञान त्यास निरुक्ति असे म्हणतात. अव्यभिचारी व एकान्तसत्य व पहिल्या तीन गोष्टींच्या सम्यग्ज्ञानाशी संयुक्त असे जे ज्ञान त्यास प्रतिभान असे नांव आहे. अर्हत्पदाप्रत गेलेल्यास असे चतुर्विधज्ञान आपोआपच प्राप्त होते.

२ अर्हत्पद-सोतापत्तिमगग, सकदागामिमगग, अनागामि मगग, व अरहत्तमगग असे निर्वाणमार्गाच्या वाटवरील जे टप्पे आहेत त्यांतील शेवटची पायरी म्हणजे अर्हत्पद. अर्हतावस्थेत पोहोचलेला मनुष्य पुनर्जन्माच्या कैऱ्यांतून सुटून जाऊन निर्वाणाप्रत पोहोचला, असे समजावे. या चारीहि मार्गासंबंधाची त्रोटक माहिती प्रो. कोसंबी यांच्या बुद्ध, धर्म, अणि संघ या पुस्तकांत पान ९९ वर पहा.

केवढी परीक्षेची वेळ ! पण राजानें नुसतेंच ' देवि, फार चांगलें ' म्हणून संमति दिली. व एका सुवर्णशिबिकेंत तिला वसवून तिची रवानगी भिक्षुगीसंघाच्या निवासस्थानाकडे करून दिली. तेथें तीस रीतसर प्रव्रज्या मिळाली. ज्याअर्थी संसारांत असतांनाच क्षेमाराणीस अर्हत्पदप्राप्ति झाली, त्याअर्थी ती महाप्राज्ञ असली पाहिजे, असा साधुवाद तिच्या संबधानें प्रसृत झाला व अशा तऱ्हेनें जन्मजन्मांतरीची तिची उत्कटच्छा सफल झाली.

एक दिवस शास्ता जेतवनांत बसला असतांना भिक्षुणीसंघ 'जमला होता व त्यांच्यांत निरनिराळ्या भिक्षुणींस निरनिराळें स्थान देत असतांना क्षेमास्थाविरा म्हणजे महाप्राज्ञावती म्हणून 'तिची त्यानें अग्रभागीं स्थापना केली; व त्या लोभनीय स्थानास ती योग्यच होती, अशीच खात्री आमच्या वाचकांचीहि झाली असली पाहिजे'.

१ संघांत तिचे चरित्र किती उज्वल होतें ह्याची कल्पना थेर व थेरीगार्थेंतील तिनें गाईलेल्या गाथांवरून होते. मारानें (संस्कृत-स्मर) तिला मोह पाडण्याचा प्रयत्न केला असतां, तिनें त्यांस फारच जोराची व निर्भीड उत्तरे दिली आहेत, तीं प्रश्नोत्तरे फारच परिणामकारक आहेत. (थेरुवेरीगाथा—P. T. S.—Oldenberg and Pischel—गाथा १३९ ते १४४) संयुक्त निकायांतहि बुद्धानें तीस आदर्श भिक्षुणी म्हणून ठरविली आहे. (संयुक्त निकाय—P. T. S.—२.२३६)

रत्न ३ रें.

उत्पलवर्णा.

(१)

पूर्वबुद्धकालीन चरित्र.

उत्पलवर्णा (पाली: उत्पलवर्णा.) ही भगवान् बुद्धाची ऋद्धिमती अशी विख्यात स्थविरा होण्यापूर्वी तिच्या पूर्व आयुष्यांतील चरित्राचा संबंध प्रथम थेट भगवान् पद्मोत्तर बुद्ध याच्या काळाशी पोहोचतो. त्या शास्त्याच्या काळांत हंसवती नगरींत एका कुलगृहांत

तिचे जनन झाले होते. बहुजनसमाजाबरोबर तीहि शास्त्यापाशी गेली होती. व त्याच्या धर्माचा उपदेश तिच्याहि कार्नी पडला होता. तत्कालीन भिक्षुणीसंघांत एका भिक्षुणीस शास्त्याने ऋद्धिमती म्हणून अग्रस्थान देताना, तिने प्रत्यक्ष पाहिले होते. तिने शास्त्यास भिक्षुसंघासह भोजनार्थ आपल्या घरी बोलाविले व दानकर्माविषयी इतके प्रेम तिच्या हृदयांत वसावयास लागले की, एकसारखे ७ दिवस भिक्षुसंघास तिने महादान दिले व शेवटी दानपूर्ततेच्या दिवशी भगवन्तापुढे अशी उत्कटेच्छा प्रथित केली की, ' मलाहि ते महनीय असे ऋद्धिमती भिक्षुणीचे स्थान प्राप्त व्हावे ! '

आयुष्यभर कुशलकर्म करित मरणात्तर जननमरणाचे फेर फिरत फिरत काश्यपबुद्धाच्या काळी ती वाराणशी नगरांत किकी राजाच्या घरी जन्मास आली. त्या राजास ज्या सप्तकन्यका होत्या, त्यांच्यापैकी ही एक होती. हिने २०,००० वर्षे कुमारीब्रम्हचर्याचरणकरून आपल्या आयुष्यांत

मिक्षुसंघास परिवेणाचें' दान केलें व अशाप्रकारचें दान उत्तमप्रकारचें होय, असें बौध्दवाङ्मयांत वारंवार सांगितलें असल्यामुळें^१ त्या पुण्याच्या जोरावर देवलोकांत ती बराच काळपर्यंत राहिली व तेथून मर्त्य लोकांत प्रवेश केल्यावर तिचा जन्म एका खेड्यांत झाला व तिला पोटाकरितां स्वतः काबाडकष्ट करणारीचा जन्म घ्यावा लागला.

त्या जन्मांत एक दिवस सकाळीं ती शेतांतल्या झोंपडीकडे चालली असतां वाटेंत तिला एक सरोवर लागलें. प्रातःकालची ती प्रसन्न वेळ ! त्या सरोवरांत एक सुंदर पद्मपुष्प विकसलेलें पाहूने ती त्याकडेस धांवलीच. पाण्यांत उतरून तिनें पानासकट तें कमळ तोडलें व शेतांत जाऊन कांहीं शालिशीप्यें छेदून तीं शेतांतल्या आपल्या कुटींत जाऊन बसली. त्या भाताच्या लोंब्या चोळून चोळून तिनें कोंडा व दाणे निराळे काढले व तिला ते मोजण्याची इच्छा झाली म्हणून तिनें ते मोजले; तीं ते बरोबर ५०० भरलें ! त्याचवेळीं गंधमादनपर्वतावरून निरोधसमापत्तांतून एक प्रत्येकबुद्ध तेंथें प्राप्त झाला व तिच्यापासून जवळच उभा राहिला. ती ते

१: परिवेणः—विहारांतील भिक्षूची खोली. विहारदान करणें हें ज्यांच्या शक्तीबाहेरचें असतें ते भिदान एखादी खोली तरी बांधून संघास अर्पण करितात. राजा विवि-
सार गृहपति अनाथापिण्डिक, किंवा गणिटा अम्बागाली यांनी संघास विहाराचें दान केलें, असें सांगितलेलें आहे. भिक्षूंना राहावयास विहारांतील एखादी खोली जरी बांधून दिली तरी पुण्य लागतंच. लेण्यांत मोठमोठे चौक असून चारी बाजूंस ज्या खोल्या असतात, त्या प्रत्येकांस परिवेण असें नांव आहे.

२: उदाहरणार्थ— “लेणत्थंच सुखत्थंच ज्ञायितुंच विपस्सितुं । विहारदानं संघस्स अगं बुद्धेन वण्णितं ॥” (चुल्लवग्ग—Oldenberg's Edition—पृष्ठे १५४—१६५).

३: निरोधसमापत्तिः—एकरूपकारच्या समाधीचें नांव. त्या अवस्थेंत संज्ञा व वेदना यांचाहि पूर्ण निरोध होतो. ही अत्यंत उच्च प्रकारची व सूक्ष्म अशी समाधि आहे. अशा समाधींत योगी सात दिवसपर्यंत राहू शकतो. या समाधींत व मृत्यूंत एवढाच फरक आहे की, यांत कायसंस्कार, वचीसंस्कार व मनोसंस्कार यांचा फक्त निरोध झालेला असतो; तर मृत्यु प्राप्त झाला असतां त्यांत आयु व उणत्व यांचाहि निरोध झालेला असतो. बुद्धानें आपल्या परिनिर्वाणाच्या वेळीं पहिल्या ध्यानापासून आरंभ करून शेवटची पायरी सञ्जावेदयितनिरोध ही गांठली, असें सांगितलेलें आहे. (दीघनिकाय—P. T. S.—Rhys Davids and Carpenter—महापरिनिब्बानसुत्त पृ. १५६)

५०० दाणे घेऊन त्यां कमलपुष्पासह बाहेर आली व त्या प्रत्येकबुद्धाच्या पात्रात ते दाण घालून त्यावर त्या सपत्रकमलाचे तिने झांकण घातले. तो तेथून निघून रस्त्यान चालला असतांना इकडे तिच्या मनांत असा विचार आला की, प्रव्रजिताला कमलपुष्पाचा कांहीं एक उपयोग नाही. आपणास तें निदान केसात तरी घालता येईल. हा विचार येतांच ती त्या बुद्धाच्या मागोमाग गेली व त्याच्या हातांतील तें पुष्प तिने परत घेतले. पण पुन्हां ती विचारांत पडली. “जर आर्यांना त्या पुष्पाची गरजच नसती तर त्यांनी मला तें फूल पात्रावर ठेऊनच दिलें नसतें. तेव्हां खार्त्रांने त्यांना तें हवेच असलें पाहिजे.” असा विचार डोक्यांत येतांच ती पुन्हां त्यांकडे गेली; व त्याची क्षमा मागून तिने तें पात्र पुष्पांने पूर्ववत् झांकलें व त्यासमोर अशी प्रार्थना केली की. “या दानाच्या पुण्याने मला या धान्याच्या दाण्यां-इतके पुत्र होवोत ! व त्या कमलदानाच्या प्रभावाने इतउत्तर जेव्हां मला जन्म प्राप्त होईल तेव्हा मी भूमीवरून चालले असतां जेथे माझी पावले पडतील, तेथे पद्मपुष्प निर्माण होवो !” अशी प्रार्थना करून ती त्याकडे पहात असतांनाच तो प्रत्येकबुद्ध हवेत उडून गंधमादनपर्वतावर गेला व तेथे तें पुष्प त्याने नन्दमूल पर्वताच्या प्राग्गामी प्रत्येकबुद्धांच्या चढण्याउतरण्याच्या सोपानपरंपरेजवळ त्यांची पादपूजा करण्यासाठी तें तथे लावून ठेवले.

त्या कृत्याच्या पुण्याने उत्पलवर्णा देवलकीं जन्मास आली, व त्या जन्मापासून जमिनावर पडलेल्या तिच्या प्रत्येक पावलागणिक एक मोठें पद्मपुष्प निर्माण व्हावयास लागले. तेथून च्युत झाल्यावर एका पर्वताच्या पायथ्याशी झालेल्या एका तळ्यातील माठ्या पद्मपुष्पाच्या गर्भांत तिने जन्म घेतला ! त्या तळ्याशेजारीच एक तपस्वी राहत असे. एक दिवस प्रातःकाळी तो तळ्याचे काठीं सुखक्षालनार्थ गेला असतांना तें पुष्प त्याच्या दृष्टीस पडले. त्याने विचार केला: “हे पद्म इतरांपेक्षां मोठें दिसतें. दुसरीं कमळे पूर्णपणे उमललेली आहेत पण हे मात्र अजून कळीवजाच आंह, ह्याचे कांहीं तरी मर्म खाम असलें पाहिजे.” म्हणून तो पाण्यांत उतरला व त्याने ती कळी तेडली. त्याबरोबर ती आपोआप विकास पावली व त्या पुष्पाच्या गर्भांत निजलेली एक दारिका

त्याच्या दृष्टीस पडली ! तीस पाहतांच त्याच्या हृदयांत पितृवात्सल्य उत्पन्न झालें ! त्यानें तीस त्या कमळासकट हातांत घेतलें व तीस घेऊन आपल्या पर्णकुटीत तो आला व त्यानें तीस मंचकावर निजविलें. लगेच काय आश्चर्य झालें पहा ! तिच्या पुण्यप्रभावामुळे त्याच्या हातच्या आंग-ठ्यास दूध फुटलें व ती त्याचें बोट चोखूं लागली ! तिच्या जवळचें कम-लपुष्प कोमंजल्याबरोबर त्यानें तें टाकून दिलें व दुसरें एक ताजेंपुष्प तळ्यांतून आणून तिजजवळ ठेविलें.

कालेंकरून ती मोठी झाली व इकडून तिकडे जमिनीवरून दुडदुड धांवतांना तिच्या प्रत्येक पावलागणीक कमळपुष्प उत्पन्न व्हाव-यास लागलें ! तिच्या शरिराची कांति नयनमनोहर दिसावयास लागली. जरी पूर्ण देववर्णाप्रमाणें नव्हे, तरी मनुष्यवर्णापेक्षां जास्तच सौंदर्य त्यांत दृग्गोचर होत होतें. तिचा पिता जंगलांत कंदमुळें आणण्यास जातेवेळीं ती पर्णकुटीत एकटीच राही. या गोष्टीस कांहीं काळ लोटला. ती आतां वयांत आली होती. एक दिवस पिता अरण्यांत गेला असतां एका अरण्य-कानें तीस पाहिलें. तो मनाशीं म्हणाला, “ काय ? अशाप्रकारचें रूप माणसांत तरी नाही सांपडणार ? या गोष्टीचा तलास लाविला पाहिजे. ” तो वनचर त्या ठिकाणींच तो तपस्वी परत येण्याची वाट पहात राहिला. तपस्वी दुपारीं परत येत असतांना नित्याप्रमाणें ती त्याला सामोरी गेली व त्याच्या हातांतून कमण्डलु वगैरे घेऊन तीं दोघे माधारी पर्णकुटीत आलीं. पिता घरीं अल्यावर आराम करीत असतांना तिनें त्याला आपण केलेलें काम (पालीः—कारकवत्त) दाखविलें. व त्यावरून त्या वन-चराची खात्री झाली कीं, ती मानुषीच असली पाहिजे. त्या तपस्व्याला वंदन करून तो खाली वसला व त्यानें आतिथीस कंदमुळें देऊन प्यावयास पाणी दिलें व मग तो त्यास प्रश्न विचारूं लागला. “ वनचरा, तूं आमच्या सहवासांत राहणार कीं जाणार ? ” “ महाराज ” त्यानें उत्तर दिलें, “ मी येथें कशास राहूं ? ” “ तर मग येथून गेल्यावर तूं येथें जें पाहिलें आहेस, त्याबद्दल परिस्फुटता नाहीना करणार ? तें गुप्त ठेवशीलना ? ” महाराज, आपली इच्छा नसेल तर भीतरी त्यासंबंधीं कशास बोलूं ? ”

यानंतर त्या तापसाने त्या वनचराची रवानगी करून दिली. पण त्या वनचराने पुन्हां इकडे येतांना चुकभूल होऊं नये म्हणून, रस्त्याकडेच्या वृक्षशाखांवर खुणा ठेवल्या. थेट वाराणशीस जाऊन त्याने राजाची भेट घेतली व राजाने येण्याचे कारण विचारले असतांना, तो त्यास म्हणाला, “महाराज, मी आपला वनरक्षक आहे. मी आपल्या नेहमीच्या कामावर गेलो असतांना पर्वताच्या पायथ्याशी एक स्त्रीरत्न पाहिले. म्हणून मी महाराजांना त्याची वर्दी देण्याकरितां आलो आहे. ” अशी प्रस्तावना करून त्या तपस्थाने आपली रवानगी करून देईपर्यंतची हकीकत त्या रक्षकाने राजाच्या कानांवर घातली.

राजाने ती हकीकत ऐकल्याबरोबर त्या स्त्रीरत्नाची प्राप्ति आपणास कशी होईल ह्या विचारांत तो गडून गेला. लगेच त्याने शिकारीच्या मिषाने त्या पर्वताकडे कूच केले. व त्या पर्वताच्या पायथ्याजवळच आपला तळ दिला व स्वतः वनरक्षकासह निवडक अनुयायांस बरोबर घेऊन तो पर्णकुटीकडे चालू लागला. त्यावेळीं त्या तापसाने आपले सर्व विहित कार्य उरकले असून तो स्वस्थ बसला होता. अशा वेळीं राजा तेथे गेला. राजाने त्यांस वंदन केले व कुशल प्रश्न विचारून झाल्यावर तो एका बाजूस जाऊन उभा राहिला. त्याच्या चरणापार्शी तापसास योग्य अशा जिनसा ठेऊन तो त्यास म्हणाला, “महाराज, येथे येऊन आम्हांला काय करावयाचे आहे ? जातो आम्ही आतां ” यावर त्या तापसाने उत्तर दिले, “राजा, बरं तर राजा ”. राजाची या उत्तराने अगदी निराशा झाली. पण पुन्हां एकवार प्रयत्न करण्याच्या इराद्याने राजा त्यास म्हणाला, “महाराज, आम्ही जातोच. पण मी असे ऐकले आहे की, आपणांजवळ स्त्रीजातीचे कांहीं लोक आहेत. मला वाटते की, त्यांच्या अस्तित्वामुळे आपल्या तपास अडथळा होत असेल नाहीं ? कारण तो प्रपंचच मोठा ! माझ्या बरोबर त्या स्त्रीजनास पाठवीत असाल तर बरे होईल ! ” “मनुष्याच्या चित्तांत नेहमी दुष्ट आशय वास करित असतात. तेव्हां इतक्या लोकांत माझी कन्यका कशी राहू शकेल ? ” असे तपस्वी म्हणाला. “येवढेच ना, ” राजा जरा ऐटीत म्हणाला, “तीस आपल्या ताब्यांत घेऊन इतरापेक्षां सर्वांत श्रेष्ठ अशा स्थानी तिची स्थापना करण्यास आम्ही समर्थ आहोत ! ”

यावर तापसानें, “ बाळ, पद्मा, बाहेर ये पाहू ” म्हणून मुलांस हाक मारली. त्याबरोबर ती रूपयौवनसंपन्ना बाहेर आली व पित्याला वंदन करून त्याजवळ उभी राहिली. मग तो तापस तिला म्हणाला, “बाळ, आतां तू वयांत आली आहेस, व राजानें तुला आज पाहिलें आहे, तेव्हां इतउप्पर तू येथें राहणें उचित नव्हे. तर बाळे, राजाबरोबर तू जावेंस हेंच योग्य.” पित्याची आज्ञा-नव्हे उपदेश-ऐकून ती अश्रुपूर्ण नयनांनीं त्याचे समोर उभी राहिली. तेव्हां आतां बाप अडथळा घेतो कीं काय न जाणों ? या विचारानें राजानें आपल्या नोकरांकडून तेथल्या-तेथें सुवर्णनाण्यांची एक रास करविली व त्यावर त्या कन्येकडे तीवर बसवून तिला अभिषेक केला.

नंतर तिला घेऊन राजा आपल्या नगरास परत आला व तिला राजवाड्यांत नेल्यापासून तो इतर स्त्रियांकडे दुर्लक्ष करूं लागला. तिच्या संगतींत सर्वकाळ रममाण होऊं लागल्याकारणानें स्वाभाविकच राजाच्या इतर राण्या तिचा द्वेष करूं लागल्या; व जेणंकरून त्या दोघांत विघाड होईल, तें करण्या वा हरप्रयत्न करूं लागल्या. एक दिवस त्या सर्वत्र जमल्या व राजाकडे भेटण्यास गेल्या. कुशल प्रश्न झाल्यावर त्यांपैकीं मुख्य राणी बोलूं लागली. ‘महाराज,’ ती म्हणाली, ‘आम्हां सर्वांवरील आपलें प्रेम कमी झालें असलें तरी आमचें आपणाविषयीं मात्र विरुद्ध प्रमाणात वाढत चाललें आहे. ह्या राणीसाहेबांच्या सौंदर्यानें व इतर गुणांनीं त्यांनीं आपलें मन आकर्षण केलें आहे, त्यांत आम्हांला कांहींच वैषम्य वाटत नाही. पण एका गोष्टीसंबंधानें मात्र आपणास सावध करण्यास आम्हीं आज येथें आलों आहों. महाराजांच्यासंबंधी आमचें अंतःकरण तिळतिळ तुटत आहे. आपण ह्या राणीसाहेब कोण आहेत याची चौकशी केली आहे काय ?’ राजानें प्रश्नाचें उत्तर दिलें नाहीं; पण त्या मुख्य राणीच्या मायावी भाषणानें व इतर स्त्रियांच्या चिंतापूर्ण व दुःखित मुखकमलांनीं त्याच्यावर परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाहीं. तो स्तब्ध व विचारपूर्ण बसला आहे, असें पाहून ती पुढें बोलूं लागली, “महाराज, त्यांचें जनन मनुष्याच्या कुलांत झालेलें नाहीं. मानवी प्राण्याच्या पावलागणिक कमलपुष्प उत्पन्न होतें, असें आपण कधीं आपण ऐकलें आहे काय ? महाराज, ही मानुषी नव्हे, यक्षिणी आहे. यक्षिणी किती मायावी असतात, वरवर प्रेम दाखवून

व मनुष्यास वश करून घेऊन, शेवटी त्या त्याचा कसा घात करतात, हे आपणास सांगावयास कां पाहिजे ? आपल्या संरक्षणासाठी आमचा प्राण गेला तरी बेहेत्तर; पण आपली गांठ घेऊन आपल्या कानांवर ही गोष्ट घालावी, म्हणून आम्ही आज येथे आलो आहो. महाराज, हिला आपण घरांत ठेऊन घेऊं नका. ही घराची राखरांगोळी करील" अशा रीतीनें सद्वदित होऊन त्यांनीं राजास विनंति केली व त्या जावयास निघाल्या. आपल्या ह्या भाषणाचा परिणाम राजाच्या मनावर झालेला आहे, हे त्यांनीं ताडले. राजाहि त्यादिवशीं कांहींच न करितां सचिन्त राहिला.

लौकरच सरहद्दीवर बंड सुरू झालें. राजास बंड मोडण्यास जावयाचें होतें. नवीन राणीनें आपण येणार असा फार आग्रह धरिला; पण ती गरोदर असल्यामुळें तिला बरोबर नेणें योग्य होणार नाहीं, असा विचार करून तो एकटाच त्या प्रांताकडे निघून गेला व ही एकटीच इकडे राहिली.

इकडे पद्मावती राणी एकटीच राहिली व तिच्या नाशाविषयी उद्युक्त झालेल्या तिच्या सवतींना पुष्कळच अवसर मिळाला. त्यांनीं तिच्या खास दासीला लांच दिला व तिला आपणांकडे वळवून घेतली व तिला सांगितलें कीं, तुझ्या राणीला मूल झाल्याबरोबर तें दूर कर; व त्या जागीं एक लांकडाचा रक्तानें माखलेला ओंडा ठेव. " तिनें त्यांच्या क्षणव्याप्रमाणें करण्याचें कबूल केलें. लौकरच पद्मावती प्रसूत झाली व महापद्मकुमार हा एकटाच कुक्षिगत म्हणून जन्मास आला. बाकीचे चारशें नव्याणव मुलगे, महापद्मकुमार हा आईच्या कुशीतून बाहेर पडून भूमीवर ठेवण्याचे काळीं तिच्या स्वेदापासून (निवा संस्वेदेज म्हणून) जन्मास आले ! त्यासमयीं पद्मावती अजून शुद्धीवर आली नाहीं, हे पाहून त्या दासीनें लांकडाचा एक ओंडा रक्तानें माखला व त्याठिकाणीं ठेवला व इतर दासींना आंत बोलाविलें. त्या दासींपैकीं प्रत्येकीनें एकएक मूल अशा रीतीनें ५०० दासींनीं तीं मुलें घेतलीं व त्या लोहाराकडे गेल्या. त्या लोहारानें त्यादासींकडून एकेकमूल एकेका करण्डकांत निजवून त्यावर झांकण घालून ते सर्व बंद केले व प्रत्येकराणिकडे एकेक असे ते पाठवून दिले.

मध्यंतरीं पद्मावती शुद्धीवर आली व तिनें आपल्या दासीला

विचारलें “अम्मा, मला काय झालें आहे ?” त्या दासीने जरा निभर्त्सनेच्या स्वरांतच उत्तर दिलें; “तुम्हांला, राणीसाहेब, मूळ कुठलें होणार ! हा पहा आपल्या पोटांतून निघालेला दारक” असे म्हणून तिने तो ओंढा तिच्या पुढें केला ! तो पाहिल्या बरोबर राणीला फार वाईट वाटलें, व ती म्हणाली, “उचलनचल तो अगोदर. तो फोडून टाक. ने माझ्या डोळ्यांसमोरून. जर कोणी तो पाहिला तर मला लजेनें मरून चर होण्याची पाळी !” त्या दासीनेहि मोठ्या आतुरतेनें तो फोडून टाकला व ते तुकडे चुलींत फेंकून दिले.

राजानें सरहद्दीवरील बंड मोडून टाकून सर्वत्र शांतता प्रस्थापित केली. व घरीं परत आल्यावर सुमुहूर्तानें शहरांत शिरावें म्हणून शहराच्या बाहेर छावणी टाकून तेथें तो राहिला. त्या पांचशें सवती त्या राजाकडे गेल्या व त्यास अभिवादन करून भीतभीत त्याला म्हणाल्या, महाराज आमच्यावर विश्वास ठेवणार नाहीत, व आम्हीं कांहीं तरी वायफळ बडबडतो, असें म्हणतील, हें आम्हीं जाणून आहों. पण महाराजानें प्रथम राणीसाहेबांच्या खास दासीस बोलवावेंच व तिला विचारावें, आपल्या राणीसाहेबांना एक लांकडाचा ओंढा झाला आहे कीं नाहीं ? राजानें त्या स्त्रियांच्या हेतूकडे लक्ष न देतां खात्रीनेच ती मनुष्य जातीपैकीं नाहीं, असें ठरवून पद्मावतीस घरांतून काढून लावले. ती राजगृहांतून बाहेर पडल्याबरोबरच तिचीं पद्मपुष्पे नाहींतशीं झालीं. आणि तिचा शरीरवर्ण कोमेजून गेला ! एकटीच विचारी रस्त्यांतून चालली होती ! एका वयातीत स्त्रीनें तिला अशा विपन्नावस्थेंत पाहिलें व ती तीस झणाली, “मुली, तूं कोठें बरें चाललीस ?” “परकीय लोकांमध्ये राहण्यास योग्य असें स्थळ शोधण्यासाठीं मी चालले आहे.” “चल तर मग; चल माझ्याबरोबर.” असें म्हणून तिनें तिची राहण्याची व खाण्यापिण्याची सोय लावली.

पद्मावती राणीचा कांटा काढून टाकल्यावर त्या पांचशें राण्या एकोप्यानें व आनंदांत राहूं लागल्या व राजाचेंही प्रेम पूर्ववत् त्यांच्यावर बसलें. त्या एक दिवस छावणींत राजाकडे गेल्या व त्यास म्हणाल्या, “महाराज, आपण लढाईवर जाऊन छावणी टाकलीत, त्यावेळीं आम्हीं

गंगेला असा नवस केला होता की, 'जर महाराजांना लढाईत यश आलं, तर महाराज परत आल्यावर त्यांच्या बरोबर आम्ही सर्वजणी बलिकर्म उरकल्यावर जलक्रीडेसाठी गंगेवर येऊं.' महाराजांना हे कळविण्यासाठी आम्ही आज येथे आलो आहो.' राजा त्यांच्या शब्दांनी फार संतुष्ट झाला व त्यांच्याबरोबर उदकक्रीडेसाठी गंगेवर जावयास निघाला. त्या स्त्रियांनी प्रत्येकीने आपापला करंडक लपवून बरोबर घेतला व पाण्यांत उडी टाकतांच तो सोडून दिला. अशा रीतीने पाण्याच्या प्रवाहांत सोडलेले ते सर्व करंडक प्रवाहाबरोबर वहात जाऊन प्रवाहाच्या बरेच खाली लाविलेल्या एका जाळ्यांत अडकले. इकडे राजाची क्रीडा आटोपल्यावर राजा परत जाण्यास निघाला; व धीवरांनी टाकलेली आपली जाळीही वर काढली; तों त्या जाळ्यांत ते करंडक त्यांना सांपडले. त्यांनी मोठ्या उत्सुकतेने ते सर्व राजाकडे नेऊन त्याला सादर केले. राजाने ते पाहून त्यांना विचारले " कायरे, या करंडकांत काय आहे ? " " महाराज, आम्हाला हे कांहीच ठाऊक नाही; पण एकसारखे असे ५०० करंडक पाहून आम्हास आश्चर्य वाटले व यांत कांही तरी विशेष असले पाहिजे, असा तर्क करून उपाणापार्शी ते घेऊन आम्ही आलो आहोत! महाराजांनी याचा निर्णय करावा." राजाने ते सर्व करंडक उघडण्याचा हुकूम केला. पहिला उघडल्याबरोबर त्यांना महापद्मकुमार दृष्टीस पडला. त्या सर्वांचे करंडक उघडले; तों तीं सर्व मुले जिवंत अशीं दृष्टीस पडलीं. त्या करंडकांत त्यांना ठेवल्या दिवसापासूनच प्रत्येकाच्या अंगुष्ठांत पुण्यऋद्धीच्या बलाने दूध उत्पन्न झालेले होते. देवेन्द्र जो शक त्याने राजाचा संशय निरसन करण्यासाठी करंडकांच्या आंत अशीं अक्षरे लिहून ठेवलीं होती, " हे कुमार पद्मावतीच्या उदरांतून जन्म पावले असून, ते वाराणशीराजाचे पुत्र आहेत. पद्मावतीच्या पांचशें सवतींनी त्यांना करंडकांत घालून त्यांनी ते पाण्यांत टाकून दिलेले आहेत." राजाला ही गोष्ट समजली. राजाने प्रत्येक करंडकांत हीं अक्षरे वाचल्याबरोबर त्याच्या हृदयांत लख्ख प्रकाश पडला. ताबडतोब त्याने महापद्मकुमारास हातावर घेतले व आपल्या लोकांस हुकूम सोडले. "चला चला," तो म्हणाला, "रथ तयार करा, घोडे जोडा; आजच्या आज भी नगरांत प्रवेश करणार व कित्येक स्त्रियांना मी आज आनंदी करणार आहे." असे म्हणून त्याने लौकरच शहरांत प्रवेश केला

च तो राजवाड्यांतली आपल्या गच्चीवर गेला व त्याच्या हुकमाने एका हत्तीच्या मानेभोवती एक हजार नाण्यांची पिशवी बांधण्यांत आली. व मेरी बाजविण्यांत आल्या “ जो कोणी पद्मावतीला पाहून तिचा पत्ता लावून देईल, त्याला ही नाणी बक्षीस मिळतील, ” अशी सर्वत्र दवंडी पिशवी. व ती बरोबर तो हत्ती हि चालू लागला.

जेव्हां पद्मावतीने ती दवंडी ऐकली, तेव्हां ती त्या वृद्धस्त्रीला म्हणाली, “ आई, ऐकून कां? तू जा ना आणि त्या हत्तीच्या गळ्यांतले हजार नाण्यांचे गांठोडे मिळविनास ! ” “ नको नको, माझ्याच्याने नाही जावत व ती रक्कम घेवत, ” तिने उत्तर दिले. पण पद्मावतीने तिला तीनवेळां आग्रह केला व शेवटी ती म्हणाली, “ मुली, मी काय करू म्हणजे मला ते बक्षीस मिळेल ! ” पद्मावती म्हणाली, “ आई, तू दुसरे कांहीं करू नकोस; फक्त हत्ती उभा असेल तेथे जा व तेथे असलेल्यां अधिकाऱ्यांना सांग, माझी मुलगीच पद्मावती राणी आहे. ” शेवटी काय होईल ते होवो, असा विचार करून ती म्हातारी गेली व जेथे हत्ती उभा होता तेथे जाऊन तिने त्याच्या गळ्यांतून १००० मोहारांची पिशवी काढून घेतली. त्याबरोबर राजपुरुष तिला विचारू लागले, “ काय बाई, तुम्ही पद्मावतीराणीसाहेबांस पाहिले आहे काय ? ” “ मी नाही पाहिले तिला. पण माझ्या मुलीने तिला पाहिले आहे, ” असे तिने उत्तर दिले. “ कोठे बरे तुम्ही ती मुलगी; दाखीव पाहू, ” असे म्हणून ते तिच्या बरोबर गेले व त्यांनी पद्मावतीस ओळखिले. ते म्हणाले, “ खरोखर ह्या स्त्रीचे केवढे मोठे नुकसान केले गेले आहे! पहा, ही राजाची राणी आणि असल्या उघड्या जागेत राहात आहे ”. असे म्हणून त्यांनी लगेच पद्मावतीच्या वसतिस्थानाभोवती पडदे उभारले व दारावर पहारा ठेवला; व राजाकडे जाऊन त्यांनी त्यास वर्दी दिली.

राजाने लौकरच एक सुवर्णशिविका तेथे पाठविली. पण ती तेथे जाऊन पोहोचली तरी पद्मावती त्यांत बसून जाण्यास कबूल होईना. ती म्हणाली, “ मी अशी नाही राजगृही जाणाऱा माझ्या या वसतिस्थानापासून तो राजवाड्यापर्यंत रस्त्यावर भारी किंमतीचे सुंदर बेलपर्तीचे गालीचे पसरले पाहिजेत, व वर सुवर्णतारकामंडित छत लाविले पाहिजे

व मग मी पाठविलेल्या सर्व भूषणांनी अलंकृत होऊन पायानेच जाणार. अशा तऱ्हेनेच नगरवासीयांनी माझे वैभव पाहिले पाहिजे. ”

राजाने पद्मावतीच्या आवडीप्रमाणे सर्व गोष्टी करण्याविषयी हुकूम सोडले, व राणीहि मोठ्या वैभवाने मार्गावरून चालू लागली. ती चालली असतां पाऊल पडल्या ठिकाणी, ते गालिचे फाडून वर पद्मपुष्पे दिसावयास लागली ! अशा तऱ्हेने बहुजनसमाजास आपले वैभव दाखवीत, ती राजनिवेशनांत शिरली; “व मग ते सुंदर व बहुमोल सर्व गालिचे तिच्या हुकुमाने त्या वृद्धस्त्रीस, पद्मावतीस सांभाळल्याचे बक्षीस म्हणून, देण्यांत आले. राणी पद्मावती राजास भेटली व राजाने आपण केलेल्या पापाचे प्रायश्चित्त म्हणून त्या ५०० स्त्रियांना आपणापुढे आणविले व पद्मावतीकडे वळून तो तिला म्हणाला “देवि, ह्या ५०० स्त्रिया तुला तुझ्या दासी म्हणून मी बहाल करतो. ” “फार उत्तम”, तिने उत्तर केले, “पण ही गोष्ट सर्व शहराला जाहीर झाली पाहिजे.” राजाने एक जाहीरनामा काढला व त्यांत ज्या ५०० स्त्रियांनी पद्मावती राणीचे अत्यन्त नुकसान केले होते, त्यांना तिच्या दासी केले असल्याचे जाहीर केले. पण तिला असे आढळून आले की, ह्या गोष्टीकडे लोकांचे जावे तसे लक्ष गेले नाही. म्हणून ती एक दिवस राजाकडे गेली व म्हणाली, “महाराज, माझ्या दासींची मुक्तता करण्याची माझी इच्छा आहे. आपली अनुमति असावी. ” “जशी तुझी इच्छा,” राजाने उत्तर दिले. म्हणून राजाकडून तिने भेरी वाजवून असे जाहीर केले की, पद्मावती राणीने आपल्या सर्व ५०० दासींना आजपासून बंधमुक्त केले आहे. अशारीतीने त्या मुक्त झाल्यावर तिने आपल्या ५०० पुत्रांपैकी एकेकांस प्रत्येकीच्या हवाली केले व त्यांचे संगोपन करण्यास त्यांना बजाविले, व खुद्द महापद्मकुमारास स्वतः जवळ ठेवून घेतले.

काले करून तीं मुले मोठीं झालीं; व खेळण्याच्या वयांत आल्यावर राजाने त्यांच्याकरितां निरनिराळीं उपवने व क्रीडांगणे तयार करविलीं. त्यांना सोळावे वर्ष लागले. एक दिवस ते सर्व खेळत असतां त्यांची दृष्टि जवळच असलेल्या मंगलपुष्करणीकडे गेली. त्यांत नानाप्रकारची कमले भरलेली असून त्यांतिल नूतन कलिका उमलत होत्यां

व जीर्ण झालेलीं फुले वृक्षापासून च्युत होत होती ! ह्या अस्तोदयनिदर्शक देखाव्याने त्यांचे मन व्यग्र झाले. त्यांनी विचार केला “पहा, या पुष्पांच्या वृद्धीची कारणे नाहीतशीं झाल्याबरोबर हीं पुष्पेंबुद्धां निमीलित झालीं ! याच दृष्टीनें विचार केला तर मानवांच्या शरीराच्या वृद्धीचीं कारणे नाहीतशीं झाल्यावर ह्यांची कोण दशा होणार ? ह्यांचीहि गति तीच होणार ना ?” ह्या तात्विक विचाराने लौकरच त्यांच्या मनांत प्रत्येकबोधिज्ञानाचा उद्गम झाला; व प्रत्येकजण एकेका कमलावर अधिष्ठित झाला.

त्यांच्या बरोबर असणाऱ्या राजपुरुषांनीं पुष्कळच वेळ झाला, दिवस संपत आला, असे पाहून, ते त्या राजपुत्रांकडे गेले, व म्हणाले, “आर्यपुत्रांनो, कितीवेळ लोटला याची तुम्हांस कल्पना तरी आहे काय?” ते स्तब्धच राहिले. ते कांहींच उत्तर देत नाहीत, असे पाहून ते राजाकडे गेले व त्यांनीं राजास ही बातमी सांगितली. राजाने “त्यांस त्याच्या मर्जीप्रमाणें बसूं द्या” असे त्यांस सांगितले. त्या कमलपुष्पांवर अधिष्ठित होःसाते ते सर्व रात्रभर तेथे असतांनाच अरुणोदय झाला. राजपुरुष पुन्हां सकाळीं तेथे आले व कुमारानीं कितीवेळ लावला आहे बरे ? असा त्यांनीं त्यांना प्रश्न केला. त्या राजकुमारांनीं उत्तर दिले, “आम्हीं कुमार नाहीं, आम्हीं प्रत्येकबुध्द आहोंत.” “अर्थांनो, तुम्ही कांहींतरी बोलत आहां झालें ! प्रत्येकबुध्द कांहीं तुमच्या सारखे नसतात. दोन अंगुलमात्र त्याचे केश व दाढी असते आणि त्यांच्या अंगावरच श्रमणास आवश्यक अशा आठ गोष्टी असतात.” “तुम्हींच कांहींतरी म्हणत आहांत झालें,” असे म्हणून त्या राजकुमारांनीं आपला ऊजवा हात डोक्यावरून फिरविला; त्या बरोबर त्यांची गृहस्थाश्रमांचीं चिन्हे नाहीशीं झालीं; व फक्त आठ श्रमणपरिष्कार त्यांच्या शरीरांवर प्रमुखत्वाने दिसावयास लागले ! व ते राजपुरुष पहात असतांनाच ते पांचशें प्रत्येकबुध्द नन्दमूलक प्राग्भार-पर्वतावर आकाशमार्गाने गेले !

जेव्हां पन्नावतीस ही वार्ता कळली, तेव्हां तिला फार वाईट वाटले. मातेच्या अन्तःकरणावर मोठा आघात झाला. “माझी इतकीं मुले असून मी आज पुत्रविहीन झालें ! ५०० मुलांची माता व एकहि पुत्र आपला

म्हणावयाला नाही !” या पुत्रशोकामुळे तिचे शरीर खंगन चालले, व क्षीण झालेले तिचे शरीर लौकरच भूमिगत झाले ! अशा रीतीने पद्मावती राणीचा अंत झाला !

पुढील जन्मी राजगृहनगराच्या द्वाराजवळील एका खेड्यांत तिचा जन्म झाला ! तिचे कुल उत्तम प्रकारचे नव्हते. त्यातील सर्व लोक कामकरी होते; व त्यांच्याबरोबर ती हे मोठी झाल्यावर काम करू लागली. कालेकरून ती वयांत आली व लग्नाला योग्य झाल्यावर शेतांत काम करणाऱ्या एका कामकऱ्याबरोबर तिचे लग्न झाले.

एक दिवस ती शेतावर काम करणाऱ्या आपल्या नवऱ्याकरितां कांजी घेऊन चालली होती. त्यावेळीं रस्त्यावरून चालली असतां आकाशाकडे तिने पाहिले, तों तिच्या गतजन्मांतल्या पांचशे पुत्रांपैकीं आठ प्रत्येकबुद्ध आकाशांतून उडून चालले होते. ती वेळ भिक्षाटनार्थ जाण्याची असल्यामुळे ते भिक्षेकरितांच चालले असावेत. मागीलजन्मीच्या मातृप्रेमाचा तिच्या हृदयांस उद्गम झाला व झपाझप ती पावले टाकीत चालली. लौकरच ती शेतावर गेली व आपल्या नवऱ्याला भेटून म्हणाली, “आर्य, पाहिलेन कां, ते प्रत्येकबुद्ध आकाशांतून खाली येत आहेत. त्यांना निमंत्रण करून मी भोजन देऊ कां ? ” तो म्हणाला, “कय ? तुला वेड तर नाहीं लागले ? ते पक्षी आहेत, श्रमण नाहीत. नेहमीं ते अशा रीतीनें आकाशांत भ्रमण करीत चालले असतात. ते प्रत्येकबुद्ध नव्हेत.” पण तो असें बोलत आहे तोंच ते प्रत्येकबुद्ध त्या जोडप्यापासून जवळच उतरले. ती त्यांच्या जवळ गेली व आपल्या शक्त्यनुसार त्यांना अन्न देती झाली; व तिनें त्या आठ बुद्धांस पुन्हां अशी विनंती केली कीं, “आपण दररोज माझ्याकडून अन्नाचा स्वीकार करीत जावा.” यावर ते आठ प्रत्येकबुद्ध तीस म्हणाले, “उपासिके, फार चांगले. पण येथे मांडलेल्या आठ आसनांवरून तुझ्याजवळ फक्त आठ प्रत्येकबुद्धांचाच सत्कार करण्यापुरती सामुग्री आहे, असें दिसते. पण आमच्या बरोबर दुसरे बर पुष्कळ प्रत्येकबुद्ध आले, तर त्यांची व्यवस्था येथे कशी होणार ? ”

दुसरे दिवशीं तिनें आठ आसनें तयार केलीं व आठ प्रत्येकबुद्धांचा सत्कार करण्याची तयारी ठेवली व त्यांची वाट पहात ती बसली.

इकडे निमंत्रित अशा त्या आठ प्रत्येकबुद्धांनी आपल्या दुसऱ्या प्रत्येकबुद्धांस खबर दिली. “आयुष्मन्” ते म्हणाले, “आज तुम्ही दुसरीकडे कोठे जाऊ नका. आज आपण सर्वजण तिच्याकडे जाऊन आपल्या त्या मातेर अनुग्रह करू.” त्या सर्वांनी हे ऐकले. व ते सर्व भिळून राजगृहाच्या वेशीजवळ जाऊन दृश्य झाले.

आपण ज्यांस आज बोलाविले होते त्याशिवाय दुसरे पुष्कळ प्रत्येकबुद्ध येथे आलेले आहेत, हे पाहून बुद्धां तिचे चित्त कम्पित झाले नाही. अगदी शांत व प्रसन्न चित्ताने तिने त्या सर्वांना आपल्या घरांत बोलाविले व आसनांवर बसावयास सांगितले. निमंत्रित आठ बुद्ध ओळीने आपापल्या स्थानापन्न झाल्यावर नवव्या बुद्धाने आणखी आठ आसने उत्पन्न केली व आपण स्वतः आसनावर बसला व त्या ओळीतील आठ आसने गुंतल्यावर नवव्या बुद्धाने आणखी आठ आसने उत्पन्न केली, व आपण स्वतः आसनावर बसला व त्या ओळीतील आठ आसने गुंतल्यावर नवव्या बुद्धाने आणखी आठ आसने उत्पन्न केली. अशा रीतीने आसनाची संख्या वाढत असतां ते घरहि मोठे होत चालले; व ५०० बुद्धांची आसने त्या घरांत समाविष्ट झाली. ते सर्व याप्रमाणे आसनावर बसल्यावर त्या उपासिकेने आठ बुद्धांकरितां तयार केलेले अन्न त्यांस वाढ वयास सुरवात केली, पण काय चमत्कार पहा! तिने ते तयार केलेले अन्न संपेनाच! त्या सर्व प्रत्येकबुद्धांस ते पुरले! व तिने अन्नसंतर्पण केले, भोजन उरकल्यावर तिने आठ मुठभर, नीलोत्पले आणून ती त्या सर्वांच्या चरणीं अर्पण केली व त्यांच्यापुढे अशी प्रार्थना केली की, “भविष्यत्काळीं जेव्हां माझा जन्म होईल तेव्हां माझी अंगकांती ह्या नीलोत्पलांच्या अन्तर्गर्भाप्रमाणे असावी!”

त्या प्रत्येकबुद्धांनी आपल्या आईस “तथास्तु” असे म्हणून ते गंधमादन पर्वतावर निघून गेले. इकडे त्या स्त्रीने राहिलेले आयुष्य पुण्यकर्म करण्यांत वेचल्यावर ती विगतायु झाली. तिला देवलकांत पुनर्जन्म प्राप्त झाला, व तेथून गौतमबुद्ध जन्मास यावयाच्या सुमारास श्रावस्ती नगरींत एका संपन्न श्रेष्ठीची कन्यका म्हणून ती जन्मास आली. तिचा शरारवर्ण नीलोत्पलांच्या अन्तर्गर्भाप्रमाणे तेजस्वी व कांतिमान् झाला; म्हणून तिचे नांव तिच्या आईबापांनी उत्पलवर्णा असे ठेविले!

(२).

गौतमबुध्दकालीन चरित्र.

कालेंकरून ती रुक्मेन्दुवत् वाढत चालली; व वयांत आल्यावर तिचें सौंदर्य व मुख्यतः तिचा उत्पलवर्ण सर्वोना दिपवून टाकावयास लागला. जंबुद्वीपांनील निरनिराळ्या राष्ट्राधिपतींच्या राजकुमारांनी व श्रेष्ठींनी तिच्या बापाकडे तिजविषयी मागणी घातली. त्या श्रेष्ठीस मोठाच प्रश्न पडला. त्या सर्वांस खुष करणें शक्य नव्हतें. एकास खुष करावयाचें म्हणजे इतके दुसरे शत्रू उत्पन्न करून घेण्यासारखें होणार. 'संसारी मनुष्यास इतर विचार सुचणार कोठचा ? त्याचें मन विचारांनी पर्याकुल झालें. अशा स्थितींत त्याला एक युक्ति सुचली, पण ती युक्ति अमलांत आणण्यास त्याला धीर होईना. पण पुढें सोडवावयाचा प्रश्न व त्याचे परिणाम डोळ्यांसमोर उभे राहिले म्हणजे, डोळ्यावर कातडें ओढून त्याला त्या युक्तीचा अवलंब करणेंच आवश्यक वाटूं लागलें.

अशाप्रकारें काय करावयाचें हें टरविल्यावर तो आपल्या कन्येकडे गेला. आपल्या पित्याची केविलवाणी स्थिति तिच्या ध्यानांत आली नव्हती, असें नाहीं. तिनें पित्यास उत्थापन दिलें व पिता असल्यावर त्याची दुःखी मुद्रा तिच्या दृष्टीस पडली. त्याचा चेहरा म्लान झालेला असून त्याच्या मनावर कसलें तरी जबरदस्त दडपण आहे, हें कळणें कांहां कठीण नव्हतें. " बाबा, तुम्हास कांहीं होतें कांही ? तुमची काय ही अवस्था ! " असें ती म्हणाली. तिच्या या कोमल व हृदयस्पर्शी शब्दांनी तर त्याच्यावर आघातच केला; पण मोठ्या प्रयत्नानें मनास स्थिर करून तो तिला म्हणाला, " मुली, मी हल्लीं कोणत्या पेंचांत आहे, हें तुला कळलेंच आहे, असें मी समजतो. तुझ्याकरितां जंबुद्वीपांतल्या सर्व राजकुमारांनी व श्रेष्ठीपुत्रांनी मजकडे मागणी केली आहे, तुझ्यासारखें हें कन्यका रत्न असल्यावर त्यांवर उड्या कां पडणार नाहींत ! पण त्यायोगें माझी मात्र स्थिति केवढी धोक्याची झाली आहे, याचा तूं विचार कर ! मी आतां जें तुला विचारणार आहे, त्यावरून माझी तूं एकदमच परीक्षा करूं नकोस ! माझे तुझ्याविषयीं केवढें वात्सल्य आहे,

ह या हृदयासव ठाऊक आहे,पण मी तरी आतां काय करणार ! मुली, प्रव्रज्या घेण्याची तुशी तयारी आहे काय ? ”

हे शेवटचे वाक्य उच्चारतांना त्यांचे चर्येवर एकप्रकारचा करारी-पणा दृग्गोचर झाला होता. उत्पलवर्णेनेहि आपल्या पित्याचे माषण व ते उच्चारित असतांना मनोविकारांचे त्यांच्या मनांतील तुंबळ युध्द ही जाणली होती. आपल्यामुळेच आपल्या पित्याला आपण केवढ्या पेचांत आणति आहों, ह्याची आतां तिला चांगली कल्पना झाली व डोक्यांत आसवे आली असतां ती पुसून काढून मोठ्या हिथ्याने व कुमारीसुलभदिव्यतेने ती म्हणाली “ बाबा, तुझांस वाईट वाटून देऊं नका. बाबा मी कुलकुमारी आहे. माझ्या पित्याचे जे कल्याण तेच मी केले पाहिजे; व तेच मी करणार ! ” शिवाय, मागोल जन्मांच्या संस्कारांमुळे तिला बापाचे म्हणणे फारच पटले. हे त्याचे शब्द तर तिला अमृततुल्य भसेच भासले; जणू काय १०० वेळां शुद्ध केलेल्या तेलाचे आपल्या डोक्यावर कोणी सिञ्चन केले आहे, असे तिला वाटले. ती लगेच आपल्या पित्यास म्हणाली “ बाबा, मां या क्षणीं प्रव्रज्या घेण्यास तयार आहे.” बापाचे डोळे भरून आले. अन्तःकरणांतील प्रेमळमनोवृत्तीच्या पुरामुळे शब्द बाहेर पडेना. त्यानें तिला हृदयाशी धरून तिचा सत्कार केला; व मग तो तिला भिक्षुणांसंघाकडे घेऊन गेला; व तेथे तिला प्रव्रज्या मिळाली.

उत्पलवर्णेला नवीन आश्रमांत फार गोडी लागली. तिला आपण मोकळे झालों असे वाटावयास लागले. व उपसंपदेनंतर तिनें अध्यात्मिक उन्नत्यर्थ अभ्यास करण्यास सुरवात केली. संघांत राहून त्रिपिटकांचे अध्ययन करून तिनें सीलसंपदा प्राप्त करून घेतली; व समाधिभावेनेचा साक्षात्कार करण्याच्या मार्गास ती लागली. एक दिवस संघांतील उपवस-थागाराची व्यवस्था करण्याची पाळी तिजवर आली. उपोसथाच्या दिवशी प्रातिमोक्ष म्हणण्यासाठीं उपोसथशाळा^१ झाडून साफसूफ करून त्यांत

१: उपवसथागार (पाली-उपोसथागार) ज्याठिकाणीं भिक्षुसंघ उपवसथाचे दिवशीं एकत्र जमून संघकृत्ये करतात, तीं शाला. उपवसथाचे दिवशीं मुख्यतः चतुर्दशी व वैर्णिमा या दोन दिवशीं-उपोसथ शालेची व्यवस्था करण्याचें काम धाळीपाळीनें संघां-

दिवा वगैरे तिने लावून ठेवला; व त्या दीपज्योतीपासूनच सुरवात करून तेजोकसिणारम्भपणाने युक्त असे ध्यान उत्पन्न करून घेऊन त्याच पादकध्यानावर अर्हत्पदाचा तिने साक्षात्कार करून घेतला.^२ अर्हत्पदाचे फल साध्य झाल्याबरोबर ऋद्धि व चमत्कार करणे यांत ती पारंगत झाली.

पुढे शास्त्याने ज्या दिवशी यमकपाटिहारिये म्हणून चमत्कार करून दाखविला, त्या दिवसाची गोष्ट. शास्त्याने चमत्कार करून दाखविल्यावर ती त्याच्यासमोर गेली; व “मीहि भगवन्तापुढे चमत्कार करून दाखविणार ” म्हणून तिने सिंहनाद केली !

तील भिक्षुंवर किंवा भिक्षुणींवर येते. त्या दिवशी प्रातिमोक्ष (पाली-पातिमोक्ख) म्हणून भिक्षुंनी टाळण्याच्या आपत्तींचे जे पुस्तक आहे ते म्हणावयाचे असते. चार पाराजिकनांवाच्या अत्यंत भयंकर आपत्तींपासून सुरवात करून ७५ “सेखियधम्मा” सारखे किरकोळ नियमभंगाचाहि त्यांत समावेश केलेला असतो. भिक्षुसंघ जमला असतांना संघस्थविर संघास विज्ञापना करतो. आपण सर्वजण कां जमलों आहों. हे सांगतो. व एकामागून एक ते नियम म्हणून दाखवितो. त्या नियमांपैकी कोणी जर एखादा मोडला असेल तर त्याने उठून तो कबूल करावा लागतो व त्याबद्दल संघाची जी शिक्षा असते, ती भोगावी लागते. अस्तु. विनयपिटकांतीळ महावग्ग, चुल्लवग्ग आणि प्रातिमोक्ष या ग्रंथांत या सर्वांचा विस्तार केला आहे.

१: या सर्व गोष्टींना पूर्वकृत्य (पाली-पुब्बकिच्च) असे म्हणतात. “सम्मज्जनी पदीपो च उदकं आसनेन च । उपोसथस्स एतानि पुब्बकिच्चऽन्ति वुच्चति ॥” (द्वे मातिका-Burmese Edition-पृष्ठ १ ले.)

२: तेजोकसिण-समाधीचा विषय होणारी जी चाळीस कर्मस्थाने बुद्धघोषाचार्यांनी विशुद्धिमार्गीत सांगितलेली आहेत; त्यांपैकी जी दहाकृस्ने (पालि-कस्सिणे) आहेत, त्यांत तेजोकसिणाचा अन्तर्भाव होतो. तेजाच्या विस्तृतस्वरूपाचे एकदम आकलन करून त्यावर समाधि लावणे शक्य नसल्यामुळे, तेजोयुक्त असा दीप वगैरे पदार्थ घेऊन त्याला आलम्बन करून त्यावर ध्यान लावणे हाच पाया आहे; व त्याच मूलभूत पायावर समाधिभावना बाढवून प्रज्ञायुक्त होऊन अर्हत्पदाचा साक्षात्कार उत्पलवर्णने करून घेतला.

३: यमकपाटिहारियः—म्हणजे दुहेरी चमत्कार. एकाच वेळी स्वभावभिन्न वस्तु एकत्र आणून दाखविणे.

४: सिंह हा प्राणी ज्याप्रमाणे निर्भयपणाने कुवत्र नाद करितो, त्याप्रमाणे निर्भयपणाने व पूर्णस्वात्रांपुरस्सर एखादी गोष्ट आपण करणार, म्हणून छातिठोकपणाने सांगणे. यास पालीत सिंहनाद असे म्हणतात.

झामुळेंच एक दिवस शास्ता जेतवनांत संधासमवेत बसला असता त्यानें भिक्षुणांना निरनिराळें स्थान देण्यास सुरवात केली; व जेव्हां उत्पलवर्णेची पाळी आली, तेव्हां तिच्या सिंहनादाचा निर्देश करून, त्यानें तिची योजना ऋद्धिमती भिक्षुणींमध्ये श्रेष्ठपदावर केली; व अशा रीतीनें उत्पलवर्णेचेही इच्छा परिपूर्ण झाली.^१

१: उत्पलवर्णेसंबंधी पुढील जास्त माहिती थैरीगाथेंत दिलेली आढळते. समाजातील माता व दुहिता हें नातें विसरून जाऊन सापत्नभाव उत्पन्न झाल्यामुळे संवेग उत्पन्न होऊन इंद्रियांच्या सुखांत, केवढें दुःख भरलें आहे. हें दाखविण्याच्या इराद्यानें उत्पलवर्णा तीन गाथा झणते, असें दाखविलें आहे (गाथा-२२४ ते २२६). ऋद्धि व अभिज्ञा यांचा साक्षात्कार झाल्यामुळे आनंदपूर्ण व सुखी होत्या ती दोन गाथा (गाथा २२७, २२८) गाते, असें दाखविलें आहे. बुद्धाच्या अनुमतीनें ती एक चमत्कार करून दाखविते. ऋद्धीच्या सामर्थ्यानें चार घोड्यांनीं युक्त असा एक रथ निर्माण करून त्यांत बसून ती बुद्धाच्या चरणापाशीं गेली आहे, असें सांगितलें आहे. मारानें तिला विचल करण्याचा प्रयत्न केला असतांना तिनें त्याची खरडपट्टी काढून त्यास तेथून निघून जाण्यास सांगितलें आहे. “ मीं तृष्णेचा नायनाट केला आहे व तमाचा विध्वंस केला आहे. अशा प्रकारची मी असल्यामुळे, हे पापी मारा, तुलाहि मीं नष्ट केला आहे,” असें निर्भयपणानें तिनें त्यास उत्तर दिलें आहे. अगुत्तरनिकायांतहि बुद्धानें संघांत तिची योग्यता ‘ क्षेमा भिक्षुणीबरोबर केली आहे. (थैर आणि थैरीगाथा-P. T. S.-Oldenberg and Pischel गाथा २२४ ते २२५)

रत्न ४ थें.

पटाचारा.

(१)

पूर्व बुद्धकालीन-चारित्र.

तेरा स्त्रीरत्नांच्या पूर्वचारित्रांतील हा एक विशेष आहे की, त्यांचें पूर्वचारित्र बहुतेक सारखेंच आहे. तीन भिक्षुणींच्या पूर्वचारित्रांतील हकीकत जवळ जवळ एकच आहे. कारण सारखी तयारी असल्याशिवाय सारखेंच फळ मिळणें शक्य नाहीं. बौद्धधर्मातील हाहि दुसरा विशेष पाहण्यासारखा आहे. तयारी असल्याशिवाय फळ मिळत नाहीं. बौद्धधर्मात परमेश्वर हा कर्ता करविणारा असतो, ही कल्पना रूढ नाहीं. देवतांचें अस्तित्व बौद्धधर्मात आहे, पण त्यांच्या आंगां मानवाचें कर्म बदलण्याचें सामर्थ्य नाहीं. कर्मांचा बंध देवापासून मानवापर्यंत सर्वास सारखाच आहे. सन्मार्गानें चालून व सत्कृत्यकरूनच उन्नति करून घेतली पाहिजे व मोक्ष मिळाविला पाहिजे. हिंदूधर्मात आत्मोद्धाराची कल्पना परमेश्वराच्या सर्व सामर्थ्याच्या कल्पनेमुळे कमी बलवत्तर झाली आहे. पण आत्मा हाच आत्म्याचा नाथ आहे, दुसरा जगन्नाथ नाहीं, ह्या शिकवणीमुळे बौद्धधर्मीयांना स्वावलंबन व आत्मप्रयत्न यांचें जणूं बाळकडूच मिळाले आहे ! ह्या तेरा स्त्रीरत्नांनीहि गौतम बुद्धकालीन प्राप्त करून घेतलेले मनीस स्थानहि पूर्वजन्मींच्या पुण्य संस्काराचें फळ आहे. व जरी त्यांना निरनिराळे उच्चनीच, सुखमय व दुःखमय जन्म घेणें भाग पडलें, तरी

शास्त्याचें दर्शन, त्यांच्या समोर केलेली प्रतिज्ञा, व तासिध्दचर्थ केलेली निरनिराळी कुशल कर्मे हीं सर्वांच्या बाबतींत सारखीच आहेत. म्हणून इतउप्पर पूर्व चरित्राचा संक्षेपच करण्याचें आम्हीं योजिलें आहे. अस्तु.

पटाचारेचा पूर्वजन्मही पदमोत्तर बुद्धाचे काळीच झाला होता व त्या शास्त्याच्या हसंवती नगरींतच एका अभिजात कुलांत ती जन्मास आलेली होती. एक दिवस इतर लोकांप्रमाणें तीहि शास्त्याच्या दर्शनासा गेली होती व त्याच्या मुखांतून धर्मापेदशामृताचें पान तिनें केलें व त्याच सुमारास एक दिवस शास्त्यानें एका भिक्षुणीस विनयसंपन्न.^१ अशा भिक्षुणीमध्ये अग्रस्थान दिलें, असें जेव्हां तिनें पाहिलें, तेव्हां आपणासही तें स्पृहणीय स्थान एक दिवस प्राप्त व्हावें, अशी प्रार्थना तिनें शास्त्यासमोर पृथित केली. उल्लेखें आयुष्य पुण्यकर्में करण्यांत वेंचव्यावर मृत्यूनंतर तिला देवलकांत जन्म आला. पृण्यक्षीण झाल्यावर पुनरपि मनुष्यलोकांत जन्म घेत घेत काश्यप बुद्धाच्या काळीं किकी राजाच्या सात बहिणींपैकीं एक बहीण म्हणून ही जन्मास आली व त्या जन्मांत २०,००० वर्षे कुमारी व्रताचें ब्रह्माचर्याचरण करून तिनें भिक्षुसंघास एक परिवेण दान केलें व पुन्हां देवलकांत जन्म घेऊन एक बुद्धान्तरापर्यंत वैश्रवाचा उपभोग घेत भगवान् गौतम बुद्धाच्या काळीं ती श्रावस्ति नगरांत एका संपन्न श्रेष्ठीची कन्यका म्हणून जन्मास आली.

(२).

गौतमबुद्धकालीन चरित्र.

श्रावस्ती नगरांत जीं संपन्न अशीं श्रेष्ठीकुळें होती त्यांत अत्यंत श्रेष्ठ अशा कुलांत तिला जन्म आल्यामुळें तिचें संगोपन व संवर्धन किती काळजीपूर्वक झालें असलें पाहिजे हें सांगणें अनवश्यक आहे. तिच्या

१: विनयसंपन्नाः-विनयशास्त्रांत पारंगत. बौद्धवाङ्मयाचें धर्म व विनय असे मुख्य-त्वेकरून दोन भाग पडतात. विनयास 'विनयषिटक' असेहि नांव आहे. त्यांत भिक्षुनी व भिक्षुणीनी संघांत कसे रहावें यासंबंधाचे नियम एकत्र करून ठेवलेले आहेत. त्याचे एकंदर पांच भाग पडतात. पाराजिक, पाचित्तिय, महावग्ग, चुल्लवग्ग आणि परिवारपाट या सर्वांत भिक्षु व भिक्षुणी यांच्या शीलांचा विचार केलेला आहे.

२: प्रार्थना (पाली-पथना) cf. अधिकारकर्म (पाली-अधिकारकम्म).

आईबापांना तर ती म्हणजे जीवाचा कलिजा वाटे. बाल्यावस्थेतून हळू-हळू वर चढत ती तारुण्यांत प्रवेश करावयास लागली. अगोदरच नैसर्गिक सौंदर्य व त्यांत ती आपल्या वयांत यावयास लागलेली, त्यामुळे तिचे दर्शन श्रावस्तीच्या संपन्न तरुणांना विद्ध करावयास पुरेसे होते. तिच्या आईबापांनीहि तर तिच्यासाठी वरसंशोधनाची खटपट चालविली होती. कुलशील गुणांनी सर्वतोपरी योग्य असा वर त्यांनी शोधून काढिला व लौकरच तिचे लग्न त्या तरुणाशी होणार ही वार्ता सर्वत्र ख्यात झाली.

परंतु खुद्द कन्येचे मन त्या वराकडे आकर्षित झाले होते काय? ज्याच्याशी आपणांस जन्म कंठावा लागणार तो तिच्या मनांत उतरला होता काय? आईबापांनी आपल्या कन्येला आपण निवडलेला मुलगा पसंत आहे किंवा नाही याची विचारपूस केली होती काय? त्या कन्येची व भावी वराची गांठ, भेट, दृष्टादृष्ट तरी झाली होती काय? या प्रश्नांची उत्तरे नकारार्थीच देणे प्राप्त आहे. तिचे मन त्या तरुणावर आषक झाले नव्हते. खरे प्रेम हे आधळ असते, ह्या वाक्याची प्रचीति तिच्या बाबतींत दृष्टिगोचर होते. आईबापांनी ठरविण्याच्या अगोदरच तिने एका तरुणास मनाने वरले होते. तो श्रीमंत नव्हता, तो त्यांच्या लाला अनुरूप असा नव्हता; समाजाच्या दृष्टीने त्याचा दर्जा खालीच लागला असता. पण तो तरुण असून स्वऱ्या प्रेमाने तिच्याशी बांधला गेला होता. तिचेहि प्रेम त्याच्यावर बसले होते! त्यांचा एकमेकांना वरण्याचा निश्चयहि झाला होता! चिरसहवास, एकमेकांचे विचारप्रदर्शन व विनिमय व समानच्छंद व समवयस्कता या योगाने तारुण्याच्या उद्यानांत दोन हृदयपुष्पे निगडित झाली होती व त्यायोगाने त्याच्या त्या भावनाप्रधान हृदयांना हे आपले मलिन किती व्यवहार्य होईल याची कल्पनाहि शिवली नव्हती!

पण वर सांगितल्याप्रमाणे श्रेष्ठीकन्येचा विवाह तिच्यासाठी आईबापांनी मुद्दाम पसंत केलेल्या तरुणाबरोबर लौकरच होणार ही बातमी हाहा म्हणतां त्या तरुणीच्या कानावर गेली व तिच्यावर आकाशाची वृद्धाड कोसळली! आपल्या हृदयाशी पूज्य म्हणून बाळगलेल्या

प्राणेश्वराची प्रतिमा आतां फेकून द्यावी लागणार व त्या ठिकाणी अगदी-
अपरिचित वरंगेल अशा तरुणाला आपला प्राणेश्वर मानून त्याची प्रतिमा
हृदयाशी ठेवावी लागणार, ह्या विचाराने ती शून्यमनस्क झाली ! एक
सायंकाळची वेळ. भगवान् सहस्ररश्मी नुक्ताच अस्तंगत झाला होता व
रजनीनाथ उदयाचलावर आरूढ झाला होता. सृष्टेदेवीहिल्याकाळी कांहीं
अनुभूत सुख अनुभवीत होती. अशावेळी ती मूढा तरुणी उद्यानांत
प्रविष्ट झाली व एकरीच एका पुष्करणीपाशी मोठ्या व्यग्र चित्ताने
त्यांतील पाण्याकडे पहात राहिली. मोठ्या उत्कंठेने ती कोणाची तरी वाट
पहात असावी, असे दिसत होतें. इतक्यांत पावलांचा आवाज ऐकू येऊं
लागला व एखाद्या हरिणीप्रमाणे तिने कान लावले. त्याबरोबरच एक
आकृति तिला दिसावयास लागली व त्यामुळे तिला पुष्कळच धीर
झाला व समाधान झालेसे वाटले. ज्या तरुणावर तिने प्रेम जडले होते
तोच तिच्याकडे येत होता. त्याची गांठ झाली ! व प्रेमाने डोळ्यांतून
अश्रुसिंचन झाले ! इतक्यांत त्या तरुणीने स्वतःस स्थिर केले व दृढ निश्च-
याच्या कठोर स्वरांत ती बोलू लागली, “ तुम्हांस गांवांत पसरलेली
अशुभ वार्ता कळली आहे काय ? परवांपासून माझ्या भोंवती शेकडो
परिचारिकांचा गराडा पडेल. मग आपली भेट काय—पण माझे दर्शनहि
तुम्हास मिळणे अशक्य ? मग आपला वियोग अशा रीतीने झाला
तर तुम्हास तो पसंत आहे काय ? ”

त्या तरुणीने तिच्यापुढे हात जोडले ! “ हे देवते, तू कोण ? व मी कोण ?
ह्याची मला पूर्ण जाणीव आहे. माझा दर्जा तुझ्या वडिलांचा नोकर म्हणून,
किती खाली आहे, हे मी जाणून आहे; पण तुझ्या उज्वल प्रेमाने
मीहि आपला दर्जा विचारांत घेतला नाही. आपण प्रेमरज्जूने बद्ध झालो
आहो ! पण आतां आपला वियोग होणार हे स्पष्ट दिसतेच आहे. ”

पुढे त्यास बोलू न देतां ती तरुणी मध्येच म्हणाली, मग काय, हे
तरुणा, तू रडत बसणार ? तुझ्या करितां मी कोणताही स्वार्थत्याग करा-
यास तयार आहे. तुझ्या अंगी कांहीं सामर्थ्य असेल तर येथून आपण
उद्यांच्या उद्यां दे. घानीं निघून गेलें पाहिजे. प्रत्येक क्षण मौल्यवान् आहे.
मग काय ? रडत बसण्याची ही वेळ नाही. कार्य करण्यास एकदम तयार

होण्याची ही बोट आहे. आहे तयारी माझ्या म्हणण्याप्रमाणे करण्याची ? नाही! तर हीच एकमेकांची शेवटची भेट. तुझा मार्ग तुला मोकळा आहे, माझा मार्ग मी पाहीन." हे निश्चयाचे व निर्वाणीचे शब्द ऐकून त्या तरुणाच्या अंगात संचार झाल्यासारखे होऊन तोहि ताठ उभा राहिला. त्याने लगेच एक निश्चय केला व आपली कल्पना आपल्या प्रियतमेपुढे मांडली. तिला- हि ती पसंत पडली व लगेच " उद्यां किंवा कधीच नाही " येवढे शब्द उच्चारून ती तेथून निघून गेली.

× × ÷ × ×

दुसऱ्या दिवशी सायंकाळी श्रावस्तीवरून जाणाऱ्या एका मोठ्या रस्त्यावरून एक हत्तीण जोराने चालली होती व तिच्या पाठीवर दोन बाणसें गुप्त वेशांत बसली होती. त्याचे लक्ष इतर गोष्टीकडे नसून फक्त त्या हत्तीणीच्या गतीकडे लागलेले होते. तीहि विचारी आपल्या धन्याच्या इच्छेप्रमाणे शक्य तितक्या गतीने चालली होती. चंद्रमा जरी वर येत चालला होता, तरी त्या रस्त्यावरील दोहोंकडच्या गर्द झाडीमधून त्याची किरणेच कायती आंत प्रवेश करीत होती. रात्रभर त्यांनी प्रवास चालविला होता. त्यापैकी कोणीहि फारसे बोलत नव्हते. सुमारे पहाटेचे सुमारास त्यांनी मुख्य रस्ता सोडला व एका साधारण आडरस्त्याने मार्ग आक्रमण्यास सुरवात करून सकाळी ती संपन्न श्रेष्ठीकन्यका आपल्या हृदयवल्लभाच्या सांगातीं एका दूर गांवीं वास करावयास गेली. अशा तऱ्हेने आपल्या प्रियकराच्या संगतीसाठी तिने घरच्या सुखाची व संपत्तीची पर्वा केली नाही; उलटपक्षीं निष्कांचन अशा तरुणाबरोबर हालांत दिवस काढण्यास ती राजी झाली व अशीरीतीने स्वऱ्या प्रेमाचा विजय झाला! त्या दिवशी आपण मोठ्या सुखांत आहोत, असेच तिला वाटले.

त्या तरुणाबरोबर एका झोपडीत मोठ्या आनंदाने संसाराचा गाढा आप्रमाणे ती हकीत असतांना लौकरच ती मिसर्गाच्या नियमानुसार गरोदर झाली व प्रसूतिकाल जसजसा जवळ येत चालला तस- तसे तिच्या डोक्यावरील भ्रमपटल दूर व्हावयास लागले. स्त्रीचे अवलत्व तिच्या हृदयाचे पाणी करावयास लागले. एक दिवस ती आपल्या पतीस

म्हणाली.स्वामी,ह्या ठिकाणी आपण अनाथ, मित्रहीन व ज्ञानहीन आहोत. चला गडे, आपण माझ्या घरी परत जाऊ. ज्याबरोबर आपल्या घराचे चित्र तिच्या डोळ्यापुढे उभे राहिले व मातापितरें व बहीण भाऊ व रुगे सोयरे या सर्वांची तीस आटवण झाली ! तिच्या पतीने तिला बरे म्हणून समजाविण्याचा प्रयत्न केला व तो दिवस कसा तरी घालविला. पण ह्या असहाय व विकट परिस्थितीत तिला तेथे अगदी भयाण वाटावयास लागले. तिला आपल्या उत्सुकतेबरोबरच दिसणारी नवऱ्याची दिरंगाई कशीशीच वाटावयास लागली. नवऱ्याबद्दल तिच्या मनांत चमत्कारिक मनोभावना उत्पन्न झाली, व त्याबरोबर त्याचा तीस राग आला. आपण किती उत्सुकतेने त्याची विनवणी करीत आहो व तो किती शांतपणाने एक एक दिवस लांबणीवर टाकीत आहे, हे पाहून तिचे मन पर्याकुल झाले व एक दिवस तो घरी नसतांना ती उठली व श्रावस्तीच्या मार्गाला लागली.

इकडे नवरा परत येऊन पहातो तो घरांत ती कन्यका नाही. तेव्हां ती निघूनच गेली असली पाहिजे, असा तर्क बांधून, व त्याला सर्वस्वी आपण कारणाभूत आहोत, हे पाहून तर त्याची कंबरच खचली. “माझ्यासारख्या दुर्दैवी तरुणाच्या प्रेमांत सांपडून त्या संपन्न व सुकुमार श्रेष्ठी तरुणीने आपल्यावर केवढी आपत्ति ओढून आणली बरे ! अरेरे किती मी दुष्ट ! अशा प्रकारे तो स्वतःची निर्भत्सना करून करावयास लागला; पण लागलीच घैर्य घरून तो तसाच तिच्या मागोमाग निघाला व लौकरच तिला त्याने गांठले. कारण गरोदर आणि त्यांतून जात्याच नाजूक असल्यामुळे तिला फार चालवत नव्हतेच. त्यांची गांठ पडली व त्यांनी एकमेकांच्या मानेवर मान ठेऊन अश्रु गाळले; पण तिथेच त्यांच्यावर आपत्ति कोसळली. तेथेच तिला प्रसूतिवेदना व्हावयास लागल्या. तेव्हां ती म्हणाली “ ज्यासाठी मी घरी जाण्याची धडपड करीत होतिये ती तर गोष्ट येथेच घडून येणार ! आतां घरी जाण्यांत काय हंशील आहे ? म्हणून प्रसूति व्हावयाच्या आंतच मोठ्या शिकस्तीने ती खेड्यांत आली व तिला मुलगा झाला. त्याबरोबर दोघांनाहि आनंद झाला व त्यांनी आपला पुढील संसार सुखांत चालविला. आणखी चार पांच वर्षांनी पुन्हां मागील परिस्थिति उत्पन्न झाली, तिचा धीर सुटत चालला. घरी जाण्याची उत्कंठा वाढत चालली. नवऱ्यानेहि दिरंगाई चालविली. तिचे चित्त पर्याकुल झाले, व ती तशीच

नवरा घरीं नसतांना मुलास बरोबर घेऊन घरांतून निघून श्रावतीस जावयास निघाली व मार्गास लागली. थोड्या वेळानें नवरा घरीं परत आला तो आपली पत्नी घरीं नाही व तो चपापला ! त्याला मागची आठवण झाली. मोठ्या वेगानें तो तीस शोधण्यास चालू लागला ! थोड्याच वेळांत त्यानें तीस गांठलें व पुन्हां दोघांचें मीलन झालें; पण ही वेळमात्र दोघांना दुःखाची झाली, लहान मूल बरोबर; बायको आसन्नप्रसवेदना व तशांत जंगलाच्या जवळ ते उभे राहिलेले. इतक्यांत सोसाट्याचा वारा सुटून आकाश काळेंकुट्ट झालें; व फार जोगची वृष्टि होणारि, अशीं चिन्हें दिसावयास लागलीं. बरें, माघारी जाणें दुरापास्त झालें ! कारण त्या स्त्रीस वेदना व्हावयास लागल्या व ती प्रसूत झाली ! तेव्हां त्या पुरुषानें मोठ्या धीरानें जवळच असलेल्या झोंपडीवजा खोपटांत प्रवेश केला; पण त्यास वरचें छपर नव्हतें, म्हणून झाडाच्या डाह्या तोडून त्यानें त्यावर घातल्या व शेजारी वारुळाजवळ गवत वाढलेलें होतें; तें कापून वर टाकूं, अशा हेतूनें तो तें कापावयास लागला. पण त्याचें कर्मच त्यावेळीं त्याच्या पुढें आडवें पडलें ! इकडे सायंकाळ झाली. आकाश कृष्णवर्ण नभांनीं व्याप्त झाल्यामुळे अंधार जास्तच पडला. व त्यावेळीं तो तरुण गवत कापीत असतांना वारुळांतून एक कृष्णवर्ण साप बाहेर पडला व त्याच्या पायाला चाबला. त्याबरोबर तो मृत होऊन भूमीवर पडला !

इकडे त्या तरुणीस बाहेर पडतां येईना. त्याची वाट पहात पहात ती अगदीं चिंताग्रस्त झाली ! बाहेर जाण्याची सोय नाही, पाऊस पडावयास सुरुवात झालेली, बरोबर एक लहान मूल व दुसरें नुक्तेंच जन्मलेलें ! तिनें ती रात्र तेथें मोठ्या शिकस्तीनें काढली ! “ नवरा परत कां नाही आला,” या विचारानें ती अगदीं भ्रमिष्ठ झाली ! “ आपणास नवरा टाकून गेला काय ? ” हा विचार तीस दुःसह होऊन ती तेथेंच मटकून बसली.

सकळ झाली; आकाश निरभ्र झालें. सूर्य उदयास आला व मग ती एका हातांत ताऱ्हुलें व दुसऱ्या हातांत लहान छोकरा बोटानें धरून, नवऱ्याच्या शोधार्थ निघाली. मार्ग काढीत काढीत ती त्या वारुळाजवळ येऊन पाहते, ती नवऱ्याचें प्रेत ! त्याबरोबर ती निःसंज्ञ झाली.

थोड्या वेळानें शुद्धीवर येऊन, खरोखर आपला नवरा आपल्याकरितां शेवटीं कसा मेला, हें आठवून तिनें आकांत मांडला ! गरीब विचारें मूल आईकडे पदांतच उभें राहिलें ! खरोखर दगडासहि पाझर फोडणारा तो प्रसंग होता ! मूळ रस्ता चुकलेला ! त्यांतून ती दुःखवेडी झालेली ! व त्यामुळे वाटनें चालतां चालतां ती एका ओढ्याच्या कांठी आली. एक हातांत एक मूल व दुसऱ्या हातांत तान्हुलें. आतां दोघांनाही एकदम नेणें शक्य नव्हतें, व तो ओढा तर पार करावयाचा होता. तेव्हां तिनें थोरल्या मुलास अलिकडच्या काठावर ठेवलें व लहानास हातांवर घेऊन ओढा पार करून प्रथम त्या तान्हुल्यास पलीकडच्या काठावर ठेवावें, म्हणून ती पाण्यांत शिरली, पाण्याच्या मधोमध गेली व तेथून हळूच पलीकडच्या काठावर जाऊन एका फडक्यावर त्या तान्हुल्याला ठेऊन माघारी घाण्यांत शिरून, अलिकडच्या तीरावरील मुलास आणण्यास निघाली. ती मधोमध येते, तीं एक बहिरीससाणा त्या तान्हुल्यावर झडप घालावयास आला. त्याला वाटलें, एक मासांचा गोळा त्या काठावर असावा ! आतां तिची मात्र स्थिति फार विलक्षण झाली ! पलीकडच्या काठावर तान्हुलें ! पाण्याच्या मधोमध तां उभी व अलिकडच्या काठावर मूल ! तिनें त्या बहिरीससाण्यास हांकून लावण्यास हात वर केले. तीं त्या अलिकडच्या मुलाचा वाटलें कीं, आई आपणांस बोलावीत आहे; म्हणून तें मूल पाण्यांत शिरलें, व पाय घसरून पाण्याच्या प्रवाहाबरोबर वाहून गेलें ! तिकडे त्या बहिरीससाण्यानें ती नेथें जाऊन पोहोचण्याच्या आंत तें तान्हुलें चोर्चित घेतलें व तो उडून गेला ! या दुःखातिशानें ती वेडी बनली व त्या वेडाच्या भरांत तिच्या तोंडून शोकगीताच्या पुढील ओळी बाहेर पडल्याः—

दोन्ही पुत्र ते मृत झाले
मार्गी माझा पात मेला ॥

अशा रीतीनें वेडांत गाणें म्हणत म्हणत, जंगलांत हिंडत हिंडत, ती श्रावस्तीस जाऊन पोहोचली; व संपन्न लोकांच्या हवेल्या ज्या मोहोल्यांत होत्या, तिकडे जावयास निघाली. पण दुःखातिरेकानें तिला आपलें घरही

१: मूळ पाली गाथा अशी आहे—उभो पुत्रा कालकता । पन्थे मय्हं पती मतोऽति ॥

ओळखूं वेईना. ती लोकांना दीनवाणें तोंड करून विचारावयास लागली,
“ कायशे ! अशा अशा नांवाचा श्रेष्ठि कोठें राहतो हो ! त्याचें घर कोठें
आहे, तें दाखवतां कांशे ! ”

लोकांनीं तिच्या विपन्नावस्थेबद्दल सहानुभूति न दाखवितां त्यांनीं
तिज्जा सांगितलें कीं, त्या कुटुंबाबद्दल मातां चौकशी करून फायदा नाही.
त्यांची हवेडी नुक्तीच वाऱ्याच्या तुफानांत सांपडली व जमीनदोस्त झाली.
त्यांतील सर्व माणसं त्यांत सांपडलीं व चिरडून मेलीं ! “जा आतां पाहा-
यला ! त्यापलीकडे जळगेच्या चित्तेवर तीं सर्व जळून खाक झालीं
आहेत !” ह्या त्यांच्या स्पष्टवक्त्रेणांमुळे त्या आर्षीच वेड्या झालेल्या तरु-
णीवर फारच दारुण आघात झाला ! “काय सांगताहो तुम्हीं हें, ” म्हणून
तिचें वेड अधिकच वाढलें. त्या भरांत तिनें अंगावरचे कपडे पार फेंकून
दिले व हात वर करून रडत रडत ती चित्तेजवळ गेली व मागील दोन
ओळींस पुरवणां जोडून तिनें पुढील गाणें गाण्यास सुरवात केली:—

देहि पुत्र ते मृत झाले
मार्गीं माझां पति मेला
आईबाप मम ते बंधू
एक चित्तेवरि ते जळती ॥ १ ॥

अशा रीतीनें विलाप करीत, गात गात, ती श्रावस्तीच्या रस्त्यां-
तून चालली असतां तिज्जा लोक कपडा देत, पण तो लगेच ती काढून
टाकी व भिरकावून देई, व भटकत चालत असतां तिच्यामागे लोकांचा
घोळका जमे. ज्या अर्शी ती अंगावर कोणतेंहि वस्त्र ठेवीना, त्याअर्थी
तिज्जा लोक “ पटाचारा ” म्हणून लागले.

एक दिवस भगवान् गौतमबुद्ध बहुजनसमाजापुढें धर्मकथन
करीत असतांना ती विहारात शिरली व तेथील परिषदेच्या मार्गे उभी

१: पुरवणी गाथा अशी आहे,— “ माता पिता च भाता च ।

एकचित्कस्मिं दग्दरेऽति ॥

राहिली. बुद्धांनीं हें पाहून तिचें अंतरंग मैत्री भावनेनें भरून टाकलें व मोठ्या प्रेमानें तिला सांगितलें. “भगिनी, शुद्धीवर या ! भगिनी, शुद्धीवर या ! ! ” शास्त्यानें उच्चारलेले हे शब्द ऐकून ती अत्यंत लज्जायमान झाली, व उभ्या असलेल्या जागीच चोरून बसावयास लागली. त्याबरोबर शेजारच्या एका माणसानें तिच्या अंगावर आपलें एक वस्त्र टाकलें; व तिनें तें परिधान करून शास्त्याचें धर्मकथन श्रवण केलें व शास्त्यानें धर्मपदांतील पुढील अर्थाची गाथा म्हटली:—

१: मैत्रीभावना,—(पाली-मेत्ता) पालीवाङ्मयांत मैत्री याचा अर्थ अत्यंत व्यापक स्वरूपाचा आहे. उच्च प्रकारच्या ज्या चार स्थिति (विहार) बौद्धवाङ्मयांत वारंवार आढळतात, त्यांस “ ब्रह्मविहार ” असें नांव आहे. त्यांचीं नांवे, मेत्ता, करुणा, मुदिता, आणि उपेक्ष्वा. मैत्रीभावना म्हणजे दुसऱ्याबद्दल आपल्या अन्तःकरणांत प्रेम ठेवणें तो आपला मित्र असो किंवा शत्रू असो, त्याबद्दल सर्वकाळ, सर्वत्र, संपूर्ण, विस्तृत प्रेम बाळगणें ह्यांचें नांव मैत्री. मैत्रीभावनेच्या जोरावर गौतमबुद्धानें कित्येक अहंकारी, मत्सरी, दुष्ट, जाज्वल्य व उन्मत्त लोकांचीं मनें प्रेमानें भरून टाकलीं आहेत. ख्रिस्ती धर्मातील Love व बुद्धाची मेत्ता यांत जरी पराकाष्ठेचें साम्य असलें, तरी त्याबरोबरच ख्रिस्तीधर्मातील Love पेक्षां बौद्धधर्मातील मेत्ता जास्त व्यापक व उदात्त स्वरूपाची आहे. पुढील भाषांतरावरून मैत्रीभावनेबद्दल कल्पना होईल:—“ सर्वप्राणी अनन्दिता होवोत, ते परस्परांना त्रास न देवोत, कोठेंहि परस्परांचा अपमान न करोत, क्रोधानें आणि द्वेषबुद्धीनें परस्परांना दुःख देण्याची इच्छा न धरोत ! आई जशी एकुलत्या औरस पुत्राला आपलें आयुष्य खर्ची घालूनहि पाळते, त्याप्रमाणें सर्व प्राण्यांविषयीं अमर्याद प्रेम घरावें. सर्व लोकांविषयीं वर, खालीं, आणि चोहोंकडे, अशंकाध, अवैर, असपत्न मैत्रीची भावना आपल्या मनांत वाढवावी ” (सुत्तनिपात-उत्तमवग्ग-मेत्तसुत्त-गाथा, ५, ६, ७. Burmese Edition.)

२: यानंतर धर्मपालस्थविरानें आपल्या “ थेरीगाथा ” या ग्रंथावरील “ परमार्थदीपनी ” नांवाच्या टीकेंत पटाचारेबद्दल जास्त माहिती दिली आहे. थेरीगाथा म्हणजे बुद्ध-भिक्षुगीनीं निरनिराळ्या प्रसंगीं गाइलेल्या गाथा. ह्या गाथा संकलित स्वरूपांत ज्या ग्रंथांत आढळतात त्यांस “ थेरीगाथा ” असें नांव आहे. त्या टीकेंत पुढें असें सांगितलें आहे कीं, पटाचारा भगवान् बुद्धाजवळ आपल्या दुःखाची कथाणी सांगू लागली, व अमुक कारणानें आपण दुःखी आहे, असें जेव्हां ती शास्त्यास म्हणाली, तेव्हां शास्त्यानें तिला सांगितलें कीं, जननमरणाच्या सांगील संसारांतहि ती अशीच शोक करीत होती, ती

“ अन्तर्काने हला केला असतां पुत्र किंवा पिता किंवा बंधू कोणीहि रक्षण करण्यास समर्थ नाहीं जातीच्या अंगी रक्षण करण्याचें सामर्थ्य नाहीं.

“ अशा रीतीने अर्थ समजावून घेऊन शहाणे लोक शीलाने संवृत होत्साते निर्वाणाप्रत पोहोचविणारा मार्ग विशुद्ध करून घेतात. ”

ती कथा ऐकल्याबरोबर उभी असतांच तिला स्रोतापत्ति फळीचा साक्षात्कार झाला, मग शास्त्याजवळ जाऊन त्यास वदंन करून प्रव्रजेची ती याचना करूं लागली. त्याने तीस अनुमति देऊन भिक्षुणीगृहाकडे जा व मग संघांत प्रवेश करा, म्हणून तिला सांगितलें. मग तिला उपसंपदा प्राप्त झाल्यावर लौकरच अर्हत्व प्राप्त झालें व मग बुद्ध वचनाचें चांगलें अध्ययन करून विनयामध्ये ती पारंगत झाली

शोक एवढा मोठा होता की, त्याच्यापुढे चारी समुद्राचें पाणीहि कमीच ठरेल. याकरितां विनाकारण शोक करून जावित फुफ्फुट कां घालवावें? असा त्यानें तीस उपदेश केला, व तिचें दुःख हलकें झालें. यानंतरची माहिती प्रस्तुतचरित्रांत दिल्याप्रमाणेच आहे.

[पहा: परमत्थशेपनी—Hevatarane Edition, Singhalese characters. पृष्ठे ८८ ते ९९.]

१: मूळ गाथा अशा आहेत:- न सन्ति पुत्रा ताणाय, न पिता नाऽपि बन्धवा ।

अन्तकेनाधिपन्नस नत्थि जातीसु ताणता ॥१॥

गुप्तं अत्थवसं जत्वा पण्डितो सीलं संवृतो ।

निब्बानगमनं मग्गं खिप्पमेव विसोधये ॥ २ ॥

(धम्मपद—P. T. S. Edition गाथानुक्रम नं. २८८, २८९).

२: स्रोतापत्तिफल (पाली-स्रोतापत्ति फल). निर्वाणाप्रत जाण्याकरितां जो मार्ग साधेत त्यांत चार टप्पे आहे. पण पालीवाङ्मयांत त्यांस मार्ग (मग्ग) असें नांव आहे. ते चारमार्ग म्हणजे स्रोतापत्तिमग्ग, सकदागामिमग्ग, अनागामिमग्ग आणि अरहत्तमग्ग प्रत्येक मार्गाचें मार्ग व फल असे पुन्हा भाग पाडलेले आहेत; व अशारीतीनें एकंदर आठ भाग पडतात. स्रोतापत्तिमार्गस्थ स्रोतापत्तिफलस्थ ही एक जोडी; व अशाच रीतीनें दुसऱ्या तीन मार्गांच्या तीन जोड्या होतात जे यांपैकी कोणच्याहि पायरीवर नाहीत; त्यांना पृथग्जग (सामान्य लोक) असें नांव आहे. सत्पुरुषदर्शनाने किंवा सद्धर्मश्रवणाने हि स्रोतापत्तिफलाचा लाभ होतो. जननमरणाच्या प्रवाहांत पडलेल्या प्राकृतजनापेक्षां असा मनुष्य एक पायरी श्रेष्ठ होय. पटाचारेरु गौतमाचें दर्शन झालें, व सद्धर्मश्रवणाचा काम झाल्यामुळे तिला पहिल्या मार्गातील फलाचा साक्षात्कार झाला, असें म्हटलें आहे.

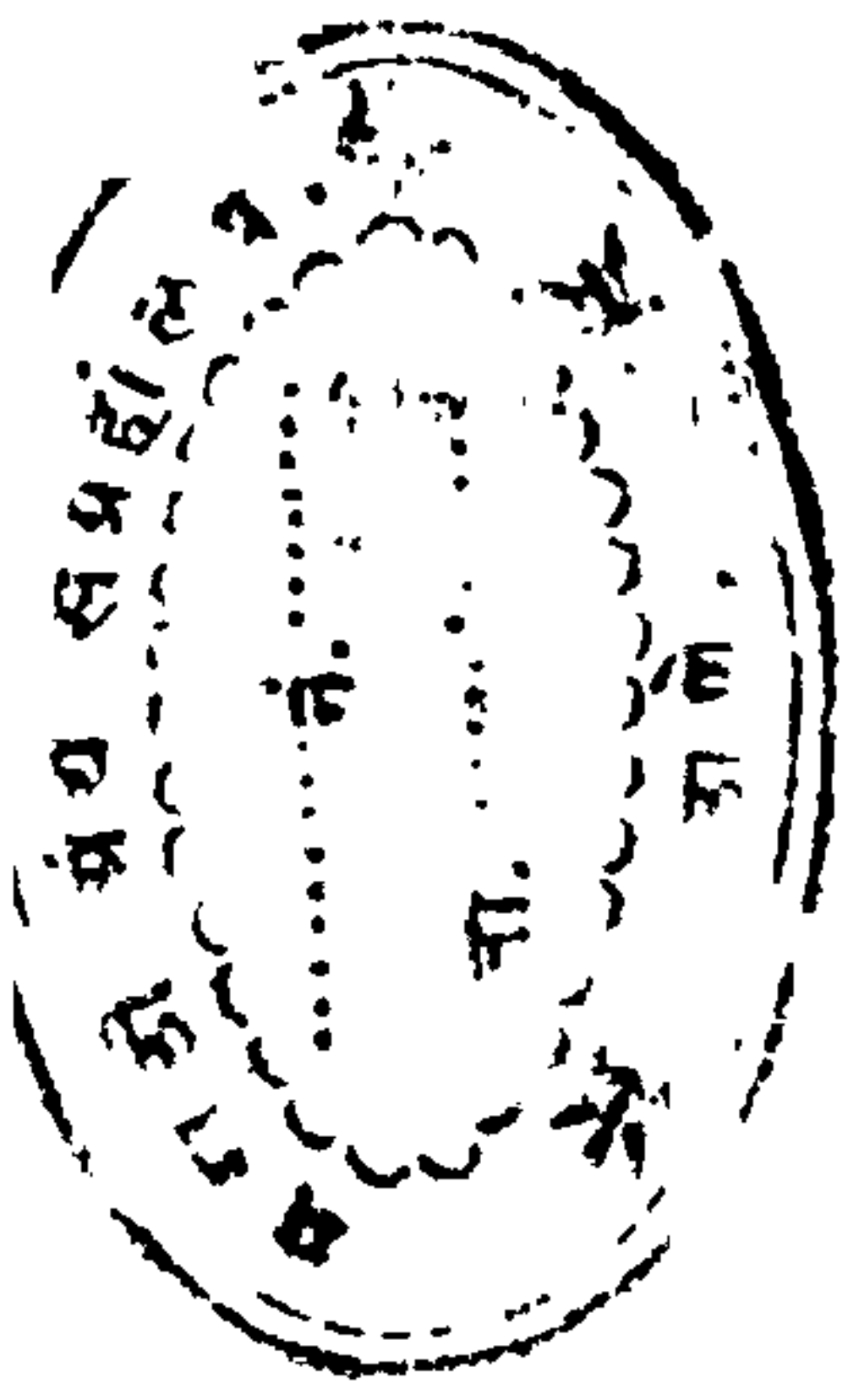
एक दिवस जेतवनविहारांत उत्सव सुरू होता; व शास्ता आस-
नावर बसून भिक्षुगीना त्यांचें अनुरूप स्थान देत होता. जेव्हां पटाचा-
रेची पाळी आली, तेव्हां त्यानें विनयधरामध्ये तिला अग्रस्थान दिलें !
अशा रीतीनें पद्मोत्तर बुद्धाच्या काळीं ज्या स्थानाविषयीं तिनें उत्क-
टेच्छा धरली होती, तें स्थान शेवटीं तिला त्यावेळीं प्राप्त झालें ! धर्म-
प्रसाराचे कामीं हि पटाचारेची कामगिरी अपूर्व आहे, असेंच म्हणावें
लागते. ती उत्कृष्ट प्रकारची धर्मकथिका व संघनायिका होती. पटाचारेचें
भाषण फार जोरदार व परिणामकारक असे. एके प्रसंगीं तिनें तीस
भगिनीना फारच कळकळीचा उपदेश केला आहे. ती म्हणते, “मनुष्ये
हातांत मुसळ घेऊन धान्य कांडतात, व कांडलेल्या धान्याच्या योगानें मुळाबा-
टांचें पोषण करितात, तसेंच धनहि प्राप्त करून घेतात. बुद्धशासनाप्रमाणें
वागा ! कारण त्याप्रमाणें वागाल तर अनुताप करण्याचा प्रसंग येणार
नाहीं. लोंकर पाय धुवा, व शुचिर्भूत होतसां त्या एकान्तांत जाऊन, अंतः-
करण शान्त करून बुद्धोपदेशाप्रमाणें ध्यान करा ! ” याप्रमाणें उपदेश
केल्याबरोबर त्या तीस भगिनीनीं त्याप्रमाणें केलें; व त्याचें चित्त विमुक्त
झालें. त्याचप्रमाणें तिनें पुत्रशोकादिकांनीं गांजलेल्या ५०० मातांना
आपल्या उज्ज्वल उपदेशानें शांति आणून दिली व त्यांना दीक्षा दिली.
यावरून अर्हत्पदप्राप्तीनंतर तिनें लोकसंग्रहाचें काम केवढ्या आर्थनें
चालविलें हातें, याची कल्पना होते.^१

१: पहा: “थेरच थेरीगाथा” (भिक्षु व भिक्षुणीनीं गाडलेल्या गाथा) P.T.S.-
by Oldenberg and Pischel.-पटाचारा-पृष्ठ १३५. गाथा ११७ ते १२१.

२: पहा: सदरहु पुस्तक, पञ्चशता पटाचारा.-पृष्ठ १३६-१३७ गाथा १३३ ते १३६.

रत्न ५ वें.

धर्म—दिन्ना.

(१)

पूर्वबुद्धकालीन—चरित्र.

तम बुद्धाच्या भिक्षुणीवर्गात धर्मकथा सांगण्यांत निष्णात अशी स्थविरा म्हणजे धर्मदिन्ना ही द्योय. हिच्या पूर्वकालीन चरित्रास इतर भगिनीप्रमाणेंच भगवान् पद्मोत्तर बुद्धाच्या काळापासून आरंभ होतो. त्याचा अर्थ तिचा जन्म त्या शास्त्याच्या काळांत प्रथमच झाला, असा नव्हे. तर ज्या-

संबंधांत धर्मदिन्ना गौतम बुद्धाच्या काळीं प्रख्यातीस आली, त्या संब-
धाचा मूलारंभ पद्मोत्तर बुद्धाच्या काळांत झाला. म्हणून तिच्या चरि-
त्राला आरंभ त्या बुद्धाच्या काळापासून झाला, असें आम्ही म्हटलें.
नाहींतर जननमरणाच्या या चक्रांत सांपडून त्या बुद्धाच्या काळापूर्वीहि
किती एक जन्म तिनें घेतले असले पाहिजेत.- अस्तु. भगवान् पद्मोत्तर
बुद्धाच्या काळीं ती एका दासीच्या जन्मास आली. हंसवती नगरांत
तिचा जन्म झाला; व पद्मोत्तर बुद्धाच्या दोन अग्र श्रावकांपैकीं सुजात
नांवाच्या स्थविराची सेवा करून त्याच्या समोच्च धर्मकथिकेचें महनीय
स्थान आपणांस प्राप्त व्हांवें, म्हणून तिनें उत्कटेच्छा दर्शविली. तदनंतर
आपलें उरलेंलें आयुष्य पुण्यकर्म तत्परतेनें करण्यांत घालवून ती स्वर्गलोकांत
पुनः जन्मास आली.

पुढें भगवान् फुस्साच्या ' काळांत त्या शास्त्याच्या तीन सापत्न भावांनीं चालविलें एक दानगृह होतें; त्यावरील एका नोकराच्या घरांत ती राहू लागली, त्या नोकराकडे आर्थिजनास दान देण्याचें काम असे. ही मोठी झाल्यावर तें काम तो हिलाच सांगावयास लागला; तेव्हां मागीलजन्माच्या संस्कारामुळे म्हणा किंवा अन्यकारणानें म्हणा, ती दान देण्याच्या कामांत फारच औदार्य दाखवी. एखाद्या गरीबास जर एकपट दान कर, असें तिला सांगितलें तर ती दुप्पट करी ! अशा तऱ्हेनें मोठ्या उदार मनानें सर्व दान करीत करीत देहावसानानंतर, नवे जन्म घेत घेत, व्याण्णाव कर्सें लोटून गेलीं ! व भगवान् काश्यप बुद्धाच्या काळांत वाराणसी नगराचा अधिपति जो किकीराजा त्याच्या सप्तकन्यकांपैकीं एक कन्यका म्हणून ती जन्मास आली. त्यानंतर २०,००० वर्षपर्यंत ब्रह्मचर्याचें आचरण करून, बुद्धाच्या भिक्षुसंघास एका विहाराचें दान करून एक बुद्धन्तरपर्यंत देव व मनुष्य लोकांत जन्म घेत घेत, भगवान् गौतम बुद्धाच्या काळीं एका कुलगृहांत तिनें जन्म घेतला व विवाह काळास योग्य झाल्या वेळीं राजगृह नगरांत विशाखश्रेष्ठीची सहधर्मचारिणी म्हणून त्याच्या गृहांत तिनें प्रवेश केला.

१: फुस्सः—भगवान् पद्मेत्तर बुद्धाच्यानंतर ८ वा बुद्ध म्हणजे फुस्स हा होय. त्याचे तीन श्रावकसमूह होते. त्याचें नगर काशी हें होतें. पित्याचें नांव जयसेन, श्रीमती हें आईचें नांव, सुरक्षित व धर्मसेन हे अग्रश्रावक, सभ्य हा उपस्थायक, चाला व उपचला या अग्रश्राविका, आमलक वृक्षाखालीं त्यास बुद्धत्व मिळालें, वगैरे माहिती या बुद्धासंबंधानें मिळते. (जातककथा—निदानकथा— प्रो. कोसंबीकृत देवनागरी पुस्तक.—पृष्ठे. ५२-५३९६४).

२: काश्यपबुद्ध—(पाली—कस्सपबुद्धो) हा भगवान्फुस्साच्या नंतरचा सहावा बुद्ध होय. त्याच्या काळांत ककुसंध, कोणागमन कस्सप आणि गोतम असे चार बुद्ध एकाच कल्पांत उत्पन्न झाले. कस्सपाचा एकच श्रावक समूह होता; त्यांत २०,००० भिक्षु होते. त्याचा जन्म वाराणसी नगरांत झाला; त्याचा पिता ब्रह्मदत्तब्राह्मण, धनवती ही माता, तिष्य व भारद्वाज हे अग्रश्रावक, सर्वमित्र हा उपस्थायक, अनुला व उरुवेला ह्या अग्रश्राविका, न्यग्रोध वृक्षाखालीं त्यास ज्ञानप्रप्ति झाली वगैरे माहिती या बुद्धासंबंधानें सांपडते. (निदानकथा— प्रो. कोसंबीचें पुस्तक. पृष्ठे ५५-५६९७०.)

(२)

गौतमबुद्धकालीन-चरित्र.

मगवान् गौतमाने सम्यक् सम्बुद्धत्वाचा साक्षात्कार करून घेतल्या-
नंतर तो कालेकरून राजगृहास गेला. तेथील बिबिसार राजाने त्याचा
पुरस्कार केला. त्याच राजाने पूर्वी गौतमास संसारास रामराम न ठोक-
ण्याविषयी हरप्रयत्न करून पाहिला होता; पण गौतमाने आपला निश्च-
य कायम ठेविला होता. आतां बिबिसार राजाने जेव्हां गौतमाचे सुप्रसन्न
मुख व त्याची अव्याजमनोहर शांति ही पाहिली, तेव्हां त्यां गुरूच्या चरणीं
तो विलीन झाला व त्याने त्या गुरूचे उपासकत्व पत्करिले. आपल्या
नगराजवळील वेळुवन नांवाचे उद्यान शास्त्याच्या भिक्षुसंघास दान केले.
त्या काळी राजाबरोबरच त्याच्या अत्यंत जिवलग मित्रांपैकीं जे बुद्धास
शरण गेले, त्यांत विशाखश्रेष्ठि हा एक होता. विशाखाने दशबलास श-
रण जाऊन जेव्हां त्याच्या धर्मश्रवणाचा लाभ घेतला, तेव्हां त्यास सो-
त्तापत्ति फळाचा साक्षात्कार झाला व पुढील मार्ग त्याच अभ्रमत्ततेने आक्र-
मित अक्रामित त्याला अनागामि फलाचीहि प्राप्ति झाली. अशा श्रद्धा-
वान् उपासकाची सहधर्मचारिणी होण्याचे भाग्य धर्मदिनेस लाधले होते. ति-

१: सोतापत्ति: (पाली-सोतापत्ति) संसाराच्या प्रवाहांत पडलेला मनुष्य.
सोतापत्ति हा अर्हत्प्राप्तीच्या मार्गातील पहिला टप्पा आहे. बौद्धधर्माप्रमाणे मानवाच्या
उन्नतिपंथांत आठवी येणारी अशी दहा संयोजने आहेत. त्यांपैकी पहिल्या पांच संयो-
जनांशी प्रस्तुत कर्तव्य आहे. त्यास पालीभाषेत “ ओरंभागिय ” असे नांव आहे. तीं
म्हटली म्हणजे, सक्रायदिट्ठि, विचिकिच्छा, सीलव्वत्त्परामास, कामराग व पटिघ हीं
होत. जीवात्मा आहे असे मानणे, संशय, शील व व्रते यांवर विश्वास, काम व कोप असे
त्याचे अनुक्रमे विशेषार्थ आहेत. आतां ह्यांपैकी पहिलीं तीन संयोजने नाहीतशी
झाली म्हणजे मनुष्य सोतापन्न होतो.

२: अनागामि फल-अनागामि मार्ग हा तिसरा टप्पा आहे. सोतापन्नानंतर मनुष्य
सकदागामि होतो, व त्यानंतर अनागामि होतो. अनागामि मार्गांत मनुष्य गेला म्हणजे
पहिलीं पांच संयोजने नाहीतशी होतात. या मार्गावर असतांना फलाचा साक्षात्कार
झाला म्हणजे त्या माणसाला पुन्हा या जगतीलावर पुनर्जन्म घ्यावा लागत नाही;
(न-आगामि). अर्हत्पद त्यास मिळणारच. सकदागामि मात्र एकदांच (सदृत्) जन्म
घेतो, व पुढे त्यास अर्हत्पद प्राप्त होतें.

च्या सुदैवाने तिचा पति जैसा श्रद्धालू व भक्तिव्रण अन्तकरणाचा होता, तसाच तो प्रेमीही होता, धर्मदिनेचे व विशाखाचे प्रेम अपूर्व होते. त्या पतिपत्नीची हृदये प्रेमरज्जून निगडित झालेली होती. आपल्या पतीस प्रिय अशी गोष्ट करण्याशिवाय धर्मदिनेला दुसरा छंदच राहिला नाही. पति बाहेर गेला म्हणजे तो धरी परत येतो केव्हां आणि आपण त्यास भेटावयास जातो केव्हां, असे तिला होई; पंतु अद्याप मात्र तिला बुद्धाचा अनुग्रह किंवा त्याचे दर्शन झालेले नव्हते. विशाखाने आपल्या पत्नीच्या मनावर बुद्धाची भक्ति करण्याचा बीजा घातला नाही. त्याची अशी समजूत होती की, आपल्या पत्नीची जेव्हां आपोआप खात्री होईल, व जेव्हां तिला गौतमाच्या अपूर्वतेचे सम्यक्ज्ञान होईल, तेव्हां ती आपण होऊनच गौतमाच्या दर्शनास नेण्याविषयी आपणांस विनंति करील. विशाखाने आपल्या पतीस पूर्ण स्वातंत्र्य दिले असल्यामुळे, तिनेही त्या स्वातंत्र्याचा दुरुपयोग केला नाही. विशाखाच्या मनावर मात्र गौतमाच्या धर्मशिक्षणाचा परिणाम हळू हळू व्हावयास लागला होता. आपल्या पत्नीच्या दिव्य प्रेमाचे त्यास अलीकडे विशेष कांहीं वाटेनासे झाले होते. जसजशी अध्यात्मिक उन्नतीची एकेक पायरी तो चढून जावयास लागला, तसतसा संसाराच्या बंधनांनी तो कमी कमी बध्द होऊ लागला. तथापि आपल्या प्रेमळ पतीस त्याने न दुःखविण्याचा शक्य तेवढा प्रयत्न चालविला होता. "अशा स्थितीत त्याला अनागामि फळाची प्राप्ति मिळण्याजोगी त्याची मनोभूमिका तयार झाली.

एक दिवस सायंकाळची गोष्ट, धर्मदिना घरच्या कामांत अगदी गर्क असल्यामुळे तो दिवस कसा गेला, हे सुद्धा तिला कळले नाही. दिवस तर गेला. तेव्हां आतां आपला पति परत येईल म्हणून नित्य नियमाप्रमाणे जिन्याच्या पहिल्या पायरीपाशी ती उभी राहण्यास गेली. दिवसभर काम करवून घेण्याच्या श्रमाने अगोदरच ती श्रांत दिसत होती. त्यांत आज तिला कसेसेच वाटत होते. कां वाटत होते, हे तिच्या संमतेना! पण वाटत होते खास! तिने खिडकीतून आपल्या पतीस पाहिले, व त्याबरोबर ती मोठ्या उत्साहाने जिन्याच्या पहिल्या पायरीशी जिन्याच्या कठड्यावर एक हात सोडून उभी राहिली. रोजच्या

पद्धतीप्रमाणें नवरा वर येईल व आपण खाली सोडलेला हात त्यानें हातांत घेतला म्हणजे आपण त्याला वर ओढून घेऊं, अशा मनोराज्यांत ती गर्क होती! पण तिच्या मनाप्रमाणें त्या दिवशीं व्हावयाचें नव्हतें! विशाखश्रेष्ठि जो थेट आला तो झपाझप पायच्या चढून वर गेला! मग त्याचें लक्ष उभ्या असलेल्या धर्मदिनेकडे गेलेंच नाहीं किंवा तिजकडे त्यानें मुद्दामच दुर्लक्ष केलें, हें सांगतां येणार नाहीं. त्याचें मन आज असल्या ऐहिक गोष्टींकडे नव्हतें. हें खास! त्यास अनागामिफलाची नुकतीच प्राप्ति झाली होती! धर्मदिनेच्या मनोरथाचा अशा रीतीनें भंग झाला! तिच्या अगोदरच श्रान्त झालेल्या हृदयास ही मोठीच जखम झाली! तथापि त्याहि परिस्थितींत तिनें आपल्या मनाचें समाधान करण्याचा प्रयत्न केला; व तशीच ती पाकगृहांत गेली. तिनें आपल्या पतीच्या भोजनाची व्यवस्था केली व ती त्याच्या आगमनाची वाट पाहूं लागली. थोडक्याच वेळांत विशाखाश्रेष्ठि तेंथें आला; तरी काय? त्याचा नेहमींचा आनंदी स्वभाव आज दिसत नव्हता. रोजची विनोद करण्याची चर्या आज तेंथें नव्हती! तो मुकाट्यानें जेवावयास बसला व जेवण चाललें असतांनाहि 'अमूक वाढ' किंवा 'अमूक जिन्नस नको,' म्हणून चकारशब्द नाहीं! धर्मदिनेनें हातांत वाढावयास घेतलें होतें व ती वाढीत होती. पण आतां मात्र तिच्यानें स्वस्थ बसवेना. मोठ्या प्रयत्नानें तिनें अन्न वाढलें; व आपल्या पतीचें भोजन उरकलें, हें पाहून ती त्याच्या समोर विद्ध चर्येनें उभी राहिली, "महाराज, माझ्या हातून आज असा अपराध तरी कोणता घडला?" "तुझ्या हातून कोणताहि अपराध घडला नाहीं," श्रेष्ठिनें शांतपणानें उत्तर दिलें. "पण आजपासून मात्र आपलें प्रेममय जीवित बंद झालें! आपण एकत्र बसणें व आपण एकत्र उठणें ह्याचें नांवच नको. जेव्हां जेव्हां तूं मोठ्या प्रेमानें मला कांहीं खावयास घेऊन यावेंस, तेव्हां तेव्हां तें मी विनतकार—तुझा हुकूम म्हणून खावें हें तर आतां स्वप्नांत सुद्धां नको!" ह्या एकैक वाक्याचा जणू काय तिच्यावर वज्राघातच होत होता! हे आपल्या पतीचे शब्द तिच्या कर्णविवरांतून भयंकर वेदना उत्पन्न करीत चालले होते! तिच्या तोंडांतून एकहि शब्द बाहेर पडत नव्हता. तिनें मोठ्या प्रयत्नानें शांतता राखली होती; पण श्रेष्ठिला त्याचें काय? तो पुढें बोलूं लागला, "अशा

रीतीनें जर तुझी राहण्याची इच्छा असेल, तर माझे घर तुला मोकळें आहे. जर आपल्या पित्याच्या घरी जावयाची तुझी इच्छा असेल, तरीहि माझी ना नाहीं. जितकें लागेल तितकें द्रव्य घे, अलंकार घे, व आपल्या घरी खुशाल चा." आतां मात्र हद्द झाली ! धर्मदिनेच्या सहनशीलतेची परमावधि झाली. तिच्यानें हे शब्द सोसवेनात. तिच्या हृदयांत विलक्षण आवेश उत्पन्न झाला. सतीचा सांत्त्विक कोप उद्धृत झाला. ती म्हणाली, "महाराज, आपण काय बोलतां आहां व कोणास बोलत आहां? जीवर आपलें एवढें प्रेम होतें, तिलाच उद्देशून आपण बोलत आहात काय ? आजपर्यंत मी सौख्याच्या शिखरावर आरूढ झालें होतें; पतिपत्नीच्या दिव्य प्रेमाचा आस्वाद घेत होतें. पण तें असो ! आपली जशी इच्छा तसे, आपण जे कुठ्याच्या तोंडावर टाकल्याप्रमाणें जिन्नस व वित्त नेण्याविषयी मला सांगत आहांत, तेहि मी नेणार नाहीं; व येथें राहणारहि नाहीं. एखाद्या गुलामाप्रमाणें येथें राहणार नाहीं किंवा अपराधानें अष्ट झालेल्या कैद्याप्रमाणें घरीहि जाणार नाहीं. या जगास रामराम ठोकण्याची मला परवानगी द्या, एवढेंच माझे आपणास मागणें आहे. गृहामध्ये राहून गृहिणीच्या स्पृहणीय पदावर इतउप्पर आरूढ होण्याची माझी इच्छा नाहीं. मी संसाराचा त्याग करणार ! मला अनुमति द्या !! "

विशाखश्रेष्ठीनें ' बरें तर ' म्हणून म्हटलें व एक सुवर्णशिविका घाणविली, व भिक्षुणी—गृहाकडे तिची रवानगी करून दिली. धर्मदिनेची ऐहिक वस्तूविषयीची आसक्ति जन्मजन्मांतरींच्या कुशलकर्मानीं व परिणतीनें बरीच नाहींशी झाली होती व तिचा भिक्षुणीसंघांत प्रवेश झाला. परंतु झालेला हा प्रकार इतक्या अकल्पितरीतीनें घडून आला होता की, तिच्या मनांतून तो एकदम जाणें अशक्य होतें ! वारंवार तिच्या डोळ्यापुढें मागील वर्षाचा एवढा मोठा चित्रपट एक सारखा चालत असे. तिच्या अंगावर भिक्षुणीचें चांवर होतें, पण तिचें अतरंग मात्र अद्याप प्रेमळ तरुणीचेंच होतें! ती म्हणाली, " खरोखर या श्रेष्ठीनें जगतांत राहूनच गृहस्थाश्रमांत दुःखाचा अंत करून घेतला आहे. पण प्रवज्या घेतल्यापासून माझे विचार मात्र जास्त ऐहिकच बनत चालले आहेत. व दुःखाचा अंत करून घेण्याचे एवजी मी दुःखांत जास्त गुरफटत मात्र चालले आहे. हें कांहीं चांगलें नाहीं.

आतां मला दुःखाचा अंत करून घेतलाच पाहिजे. नवीन मार्गसि प्रवेश केल्यावर माझा मागील आश्रमांतील संबंधच तुटला ! आतां पुढचा मार्गच आक्रमण केला पाहिजे. म्हणून ती आपल्या भिक्षुगी-आचार्य व भिक्षुगी-उपाध्यायकडे गेली व त्यांना नम्रपणे म्हणाली, “ आर्या, या गर्दीच्या ठिकाणी माझे चित्त लागत नाही. कोठे तरी शांत व एकांत स्थळीं जेव्हा असें मला वाटतें. ग्रामवासास चलाल तर माझ्या-बरोबर मोठे उपकार होतील. ”

त्यांनींहि असा विचार केला की, मोठ्याच्या कुळंतून प्रव्रज्या घेऊन भिक्षुगी झालेली ही स्त्री. तिच्या चित्तास त्रास होईल, असें तरी कां करावें ? हिला कोठे तरी शांत अशा स्थळीं घेऊन जावें हेंच वरें. ” तिला घेऊन एका निर्जन व नितांत रमणीय अशा स्थळीं घेऊन गेल्या. ध्यानप्राप्तीच्या मार्गात शब्द किंवा मोठा आवाज हा कंठकमदृश आहे. धर्मदिनेस त्या प्रशांत, एकांत, व सृष्टिरमणीय अशा स्थळीं पुष्कळच आनंद झाला. अगोदरच गुंतजन्मांत ती संस्कारांचे

१: भिक्षुगी-आचार्य व भिक्षुगी-उपाध्यायः--(पाली-आचरिय व उपज्झाय) संघांत प्रवेश करतांना प्रथम उपाध्यायाची गरज भासते. त्या उपाध्यायानें संघांत प्रवेश करणारास मदत करावयाची असते, त्यास संघाच्या पुढे हजर करावयाचे असते व संघा-कडून त्यास प्रव्रज्या मिळवून द्यावयाची असते. उपाध्यायाच्या या उपकाराबद्दल त्या प्रव्रजितानें आपल्या उपाध्यायापाशीं संघांत राहिले पाहिजे अशा रातीनें आपल्या उपाध्यायाजवळ राहिलेल्या प्रव्रजितास “ सद्धिविहारिक ” असें म्हणतात. याशिवाय दुसरेहि एक नातें संघांत प्रविष्ट झाल्यावर निर्माण होतें. जरी उपाध्यायानें सद्धिविहारकाचा संघांत प्रवेश करून दिलेला असतो, तरी बुद्धशासनाचा अभ्यास करण्यासाठीं त्या नूतन शिष्यास संघातच एक गुरु गांठावा लागतो, व त्याच्या हाताखाली अभ्यास करावा लागतो त्या गुरूस आचार्य ही संज्ञा आहे; अशरीतीनें गुरूच्या हाताखाली शिकत असलेल्या शिष्यास ‘ अन्तेवासिक ’ असें नांव आहे. गुरूच्या घरी १२ वर्षे अध्ययनास जावयाचे ही जी गुरुकुटाची जुनी कल्पना त्यांत गौतमानें फरक करून गुरूनाच संघांत आपकून संघांत प्रविष्ट झालेल्या विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाची सोय आधुनिक Jesuit Collegeच्या धर्तीवर कशी केली होती. हें पाहण्यासारखें आहे. संघांत बापाची जागा उपाध्यायानें, व गुरूची जागा आचार्यानें घेतली होती. महाव्रगांतील महास्व-धांत उपाध्याय, आचार्य, सद्धिविहारिक, अन्तेवासिक, व त्यांचीं एकमेकांविषयींचीं कर्तव्ये यांचा विस्तार केलेला आहे.

दमन करण्यास शिकली होती; व ध्यानाच्या जोरावर लवकरच तिला पाटिसंभिधांचा साक्षात्कार झाला; व त्याबरोबरच तिला अर्हत्प्राप्ति झाली. ती कर्तव्यांतून पार पडली. इतर अन्य जन्मापासून ती मुक्त झाली. ब्रम्हचर्याचे योग्य आचरण तिच्या हातून झाले. व या जगती-तलावर तिला मनुष्यत्व किंवा दुसरी कोणचीहि योनि प्राप्त होण्याचा संभव राहिला नाही. तिने विचार केला, 'माझे कार्य परिपूर्ण झाले ! आतां येथे राहून काय फायदा ! आतां राजगृहास जावे हेंच चांगले, तेथे मी जाऊन पुष्कळशा माझ्या ज्ञातिबांधवांस पुण्यकर्म करावयास तरी लावूं शकेन.' असा विचार करून ती स्थविराद्वयांस बरोबर घेऊन माघारी आली.

विशाखश्रेष्ठीस ही बातमी समजली. त्याबरोबर, ही इतक्या लोकर कां आली असावी, याचा तो विचार करावयास लागला ! " भिक्षुणी-च्या जिवनक्रमाला ती कंटाळली तर नसेल ना ? पाहूं एकदां. आपण तेथे गेलेंच पाहिजे " असे म्हणून तो एकदिवस सायंकाळीं विहारांत धर्मदित्रेकडे गेला व तिला अभिवादन करून एका बाजूस जाऊन बसला. एकदमच मनांत असलेल्या प्रश्नास सुरवात करणें बरें नव्हे, म्हणून त्यानें प्रथम तीस पंचस्कंधा' सारखे तत्वज्ञानासंबंधी प्रश्न विचारण्यास सुरवात केली. एखादा मनुष्य खड्गानें कमळनाळें ज्याप्रमाणें छेदून टाकतो, त्याप्रमाणें धर्मदित्रेनें त्याच्या प्रश्नांची उत्तरे विचारतां विचारतांच द्यावयास सुरवात केली. ती अगदी बेफिकिरपणानें—न कचरतांच उत्तरे देत आहे, असें जेःहां उपासक श्रेष्ठीनें पाहिलें, तेव्हां त्यानेंहि आपणास प्राप्त झालेल्या

१: पञ्चस्कन्ध (पाली-पञ्चखण्ड) बौद्धतत्वज्ञानाच्या समजुतीप्रमाणें सर्व पदार्थांचा उद्गम पञ्चस्कन्धांनीं झालेला आहे. पदार्थांचा जन्मच, जेव्हां पांच स्कन्ध एकत्र मिळतात तेव्हां होतो, व हे विभक्त झाले म्हणजे तो पदार्थ नाहीसा होतो. सर्व लोकांतील प्राणी सृद्धां पञ्चस्कन्धान्वित असतात. मरणोत्तर, कर्माच्या जोरावर नवीन स्कन्ध निर्माण होतात व प्रतिसन्धि (जन्म) प्राप्त होते. हे पांच स्कन्ध म्हणजे रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार आणि विज्ञान हे होत. कर्माच्या योगानें कर्म व स्कन्धसमूह यांची चूकभूल न होतां एकाच विशिष्ट नांवाच्या प्राण्याच्या जन्ममरणाचा संसार अव्याहत चालतो. त्याचमुळे आत्मा मानण्याचे कारण नाही, असें बौद्ध लोक म्हणतात.

तीन मार्गासंबंधानेच ओळीओळीने तिला प्रश्न विचारण्यास सुरवात केली. ते प्रश्नही स्थूलस्वरूपाचेच नसून सूक्ष्म दृष्टीने विचार करणारासच कळण्यासारखे होते. अशा रीतीने तीन मार्गांतरगत सर्व प्रश्न खलास करून चवथ्या मार्गासंबंधानेहि प्रश्न करण्यास तो उत्सुक झाला. उपासकश्रेष्ठि अनागामि झाला होता, हे धर्मदिनेस ठाळक होते; म्हणून तिसऱ्या मार्गापर्यंतचे प्रश्न तिने त्याला विचारून दिले, व त्यांची उत्तरेहि तिने भराभर दिली व ती त्यांस समजली. पण यापुढे मात्र तो आपल्या मर्यादेचा आतिक्रम करित आहे, असे पाहून तिने त्यास थांबविले व ती त्यास म्हणाली, “आयुष्मन् विशाख, आपल्या ज्ञानेन्द्रियांना अगोचर अशा विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे तुहांस समजणे शक्य नाही. उदाहरणार्थ, निर्वाणाचा प्रश्न, ब्रह्मचर्याची कर्तव्ये कोणती याविषयीचा प्रश्न, निर्वाणाच्या अन्त्यसुखाचा प्रश्न व निर्वाणपर्यवसानानंतरगत प्रश्न या सर्वांचे आकलन करणे तुहांस कठीण आहे; आणि त्यांतूनहि जर त्यांचे ज्ञान प्राप्त करून घेण्याची तुमची इच्छा असेल, तर तुम्ही भगवन् बुद्धाकडे जा व यासंबंधी त्यांना प्रश्न करा. तुहांला त्यांच्याकडून जे ज्ञान प्राप्त होईल, तेच चित्तांत साठवा.” विशाखश्रेष्ठि भगवंताकडे गेला व भिक्षुणीशी त्याची जी प्रश्नोत्तरे झाली होती, ती सर्व त्याने त्यांच्या कानावर घातली. ते सर्व ऐकून घेऊन ते ह्मणाले, “माझ्या मुलीच्या मनांत वर्तमान, भूत किंवा भविष्यत्कालच्या स्कन्धांविषयीची तृष्णा नाही.” असे म्हणून त्याच्याच समर्थनार्थ धर्मपदांतील पुढील गाथा त्यांनी ह्मटली:—

“ज्यास भविष्य किंवा भूत किंवा विद्यमान काली कोणतेहि (बंधनकारक) असे आत्मियत्वच नाही, त्यासच अकिंचन म्हणतां येईल. जो अशा अर्थाने अकिंचन व निरासक्त आहे, त्यालाच मी ब्राह्मण ह्मणतां.”

असे ह्मणून शास्त्यानं धर्मदिनेस साधुवाद दिले. तो विशाखास ह्मणाला, “उपासका, भिक्षुणी धर्मदिना मोठी पंडित आहे व

१: मूळगाथा अशी आहे:—

यस्य पुरे च पच्छा च मज्जे च नत्थि किञ्चन ।

अकिञ्चनं अनादानं तसहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥

(धम्मपद—P. T. S.—गाथानुक्रम नंबर ४२१)

महाप्रज्ञावती आहे. तूं जर मला हे प्रश्न विचारले असतेस, तर धर्मदिनेने ज्याप्रमाणें त्यांचीं उत्तरें दिलीं, तशींच मीहि तुला दिलीं असतीं. तिनें जो अर्थ सांगितला, तोच खरा अर्थ आहे व तोच तूं ध्यानांत ठेव. ”

पुढें एक दिवस जेतवनामध्ये शास्ता बसला होता. भिक्षुणीसंघाहि जमला होता. व त्या संघांत निरनिराळ्या भिक्षुणीचा दर्जा तो ठरवित होता. त्यावेळीं त्यानें ह्याच वर सांगितलेल्या चूळवेदलाचा अनुवाद करून धर्मदिना स्थविरेस या शासनाच्या वार्थिकेंत कथिकांच्या वर्गांत अग्रस्थान दिलें व अशा रीतीनें तिची दीर्घकाळापासूनची उत्कटेच्छा सफल झाली.^२

१: चूळवेदल-वेदल याचा अर्थ बुद्धघोषाचार्यानी “ वेदं च तुद्धिं च लद्धा पुच्छित्त-सुत्तन्ता ’, असा केला आहे. ज्या सूत्रांत विचारलेल्या प्रश्नांच्या सुंदर व समाधानकारक व्याख्यानामुळे संतोष होतो तें वेदल होय. पाली वाङ्मय त्रिपिटकांच्या स्वरूपांत देण्याच्या पूर्वी तें नवांग स्वरूपांत असावे असें वाटतें. तीं नऊ अर्गे अशीं:- सुत्त, गेय, देय्यकरण, गाथा, उदान, इतिवुत्तक, जातक, अब्भुतधम्म आणि वेदल. चूळ म्हणजे लहान, वेदल म्हणजे वर सांगितल्याप्रमाणें असणारें सूत्र. हें चूळवेदल सुत्त मज्झिमनिकायांत ल मूल-पणासकत आहे. त्या सूत्रांत विशाखश्रेष्ठानें धर्मदिनेस निरनिराळे प्रश्न विचारून तिच्याकडून त्यांची उत्तरें मिळविलेलीं आहेत. जीवात्मा आहे कीं नाहीं, जीवात्म्याची समज कशी उत्पन्न होते, आर्य अष्टांगिक मार्ग कोणता, संस्कार म्हणजे काय, वेदल म्हणजे काय, वगैरे अत्यन्त कठीण प्रश्न श्रेष्ठानें धर्मदिनेस विचारलेले आहेत. (मज्झिमनिकाय-राजवाडेकृत देवनागरी पुस्तक-सुत्त ४४).

२: धर्मदिना ही संघांतील अत्यन्त प्रमुख अशी भिक्षुणी होती, असें थेरी गाथेवरून सिद्ध होतें. धर्मकथिका म्हणून तर ती प्रख्यात होतीच. आपल्या सुंदर धर्मव्याख्यानांनी तिनें कित्येकांचीं मनं आकर्षण करून घेतलीं होती. तिनें आपल्या कित्येक भगिनींना धर्मकथा सांगण्यांत निष्णात केलें होतें. तिच्या अनुयायांपैकीं एक अत्यंत उज्वल उदाहरण म्हणजे शुक्लेवें होय. ती धर्मदिनेची शिष्या होय. एक दिवस शुक्लेनें राजगृहांतील एका समाजापुढें अत्यन्त सुभाव्य असें व्याख्यान दिलें; तें सर्वांनीं सावधान चित्तानें व एकतानतेनें ऐकलें. धर्मदिनेची दुसरी शिष्या म्हणजे वड्ढेसी. देवदहनमरांतील भिक्षुणीसंघाची ती नायिका होती. अशारीतीनें धर्मदिनेनें लोकसंग्राहार्थें काम उत्तमरीतीनें चालविलें होतें. (Psalms of the Sisters-P. T. S. Mrs Rhys Davids—Pages, 16, 40 and 50).

रत्न ६ वें.

नन्दा (सुंदरी-नन्दा.)

(१)

पूर्वबुद्धकालीन-चरित्र.

तमबुद्धाच्या भिक्षुवर्गांत ध्यानाभिरत असे पुष्कळ स्थविर झालेले आहेत, व त्यांची त्यांना पुष्कळ ठिकाणी स्तुतीही केलेली आहे. ध्यान करणे हे फार अवघड कार्य आहे. गौतमाच्या धर्माचा मुख्य भर मनावर असल्यामुळे^१ मनाची एकाग्रता घडवून

आणण्यास समाधिसारखे दुसरे साधन नाही, असे त्यांचे मत होते. म्हणून सर्वसाधारण शीलांमध्ये पारंगतता मिळाली म्हणजे बौद्धभिक्षु हे समाधीची दुसरी पायरी चढण्यास सुरवात करीत व त्या समाधीची परिपूर्णताही निरनिराळी ध्याने लावूनच वरून घेतां येते. स्त्रिया जेव्हां संघांत प्रवेश करून लागल्या व अशा रीतीने भिक्षुणीसंघ जेव्हां बुद्धांनी स्थापन केला, तेव्हां प्रथम प्रथम स्त्रियांचे मुख्य कर्तव्य म्हणजे निरनि-

१: बौद्धांच्या वाङ्मयांत मनाचे महत्त्व फार आहे. विश्वांतील मूलभूत पदार्थ कोणते यासंबंधाने बौद्धांनी विचार केला आहे; त्यांत पहिले स्थळ "चित्त" या पदार्थाला दिलेले आहे. चित्त व मन हे दोन्ही शब्द समानार्थक आहे. "अभिधम्मसंगह" या पुस्तकांत चित्ताचा विस्तार केला आहे. धम्मपदांतील पहिली गथा चित्ताच्या महत्त्वासंबंधाने आहे. जगतांतील सर्व गोष्टी (धर्म) मनावरच अवलंबून आहेत, मनांचे श्रेष्ठ आहेत; आणि मनोमयच आहेत; याप्रमाणे मनाचे महत्त्व व स्तुति गाडलेली आहे. " मनो दुब्बंगमा धम्मा मनोसेद्दा मनोमया, " ही धम्मपदांतील पहिली ओळ आहे.

राळे आठ गुरुधर्म^१ पाळणें हेंच होतें. पापापासून विरती जेणें करून सांध्य होईल अशा प्रकारचें शील पाळणें, हेंच पाहिल्याप्रथम भिक्षुणीचें उच्चतम कर्तव्य होऊन बसलें. पण स्त्रियांतहि अत्यन्त करारी व खडतर ब्रतें चालविणाऱ्या भिक्षुणी होत्या. त्यांनीं बुद्धाच्या अनुशासनाप्रमाणें वागून ध्यानांतहि प्रगति मिळविली व अशा ध्यानाभिरत भिक्षुणीपैकीं नन्दा ही प्रमुख होय.

हिचा पूर्वकालीनचा प्रथम उल्लेख पद्मोत्तर बुद्धाच्या काळापासूनच होतो. हंसवती नगरींत एका कुलगृहात तिचा जन्म झाला होता. इतर आपल्या भागिनीप्रमाणें तीहि पद्मोत्तर बुद्धाच्या धर्मश्रवणास गेली होती; व त्यायोगानें तिच्या अंतःकरणांत धर्मप्रकाश पडला होता. तिनें बुद्धाच्या शिष्यांचाही परामर्ष घेतला होता. एक दिवस ती बुद्धाकडे गेली असतां शास्त्रानें आपल्या भिक्षुणीसंघापैकीं एका भिक्षुणिसि ध्यानाभिरत भिक्षुणींत अग्रस्थान दिलें, हें तिनें पाहिलें. तेव्हां आपणासहि तें अत्यन्त लोभनीय पद प्राप्त व्हावें, अशी उत्कटेच्छा तिनें बुद्धासमोरच प्रथित केली. त्यानंतर उरलेलें आयुष्य त्या स्थानास योग्य होण्याकरितां अनुकूल अशाचगोष्टी करण्यात-म्हणजे शीलांचे परिपालन करण्यांत, उपोसथ पाळण्यांत दान करण्यांत वगैरे घालवून तिचें पर्यवासन झालें. त्यानंतर हजार कल्पपर्यंत तिनें निरनिराळे जन्म घेतले. कधीं देवल्लोकांत तर कधीं मनुष्यलोकांत ती जन्म घेत होती, व त्या सर्व जन्मांचा परिणाम म्हणजे तिची उन्नति होणें हा होय. एका जन्मांत मनुष्याची परिणति होणें शक्य नाहीं. मनु-

१: अद्गुरुधर्माः-भिक्षुच्या बाबतींत जसे चार पाराजिक म्हणजे अत्यन्त भयंकर स्वरूपाचे गुन्हे आहेत, त्याप्रमाणें भिक्षुणीच्याहि बाबतींत आठ गुन्हे सांगितलेले आहेत. “ भिक्षुणी प्रातिमोक्ष ” नांवाच्या पुस्तकांत हे आठ नियम दिलेले आहेत. गुरुधम्म मोठे नियम. अर्थात् भिक्षुणी व भिक्षु एकत्र आल्याकारणानें जे गुन्हे सहज होण्याचा संभव आहे, ते टाळण्याकरितां या नियमांचा उल्लेख आहे. भिक्षुणींनीं आपलें चित्त कामविकारांनीं बिलकुल विचलित होऊं देतां कामां नये. मैथुनादि व्यभिचाराचा यत्किंचित् जरी अपराध घडला, तरी त्या भिक्षुणीस संघांतून घालवून देत असत विशेष विस्तारासाठीं “ भिवखुणा प्रातिमोक्ष ”-Burmese Edition-पृष्ठे ३१ व ३२पहा.

प्याचा नाथ म्हणजे मनुष्य स्वतःच होय. उक्कटेच्छेचा जोर हाच उन्न-
तीस प्रारंभ व त्याची परिणति होण्यासाठी त्यास जन्म घेतले पाहिजे.
बौद्धधर्मातील हे उक्तांतीचे तत्व अत्यन्त महत्त्वाचे आहे. अस्तु. अशा री-
तीने जन्म घेत घेत, नन्दा ही गौतमबुद्धाच्या जन्माच्या अगोदर, प्रजा-
पतीच्या उदरी जन्मास आली. तिचे नांव नन्दा असे ठेविले होते. तिला
रूपनन्दा असेही म्हणत असत. महाप्रजापति गौतमी ही कोण, हे आतां
वाचकांस ठाऊक झालेच आहे. तिची ती कन्यका होती. एवढे सांगित-
ल्यावर तिचे पाहिले आयुष्य कसे गेले असले पाहिजे, तिचे संगोपन कसे झाले
असले पाहिजे, तिला सर्व सुखे कशी अनकूल असली पाहिजेत, व रूपां-
मध्ये आनंद मानण्याची तिची प्रवृत्ति होण्यास कोणती कारणे झाली
असली पाहिजेत, हे सांगण्याची आवश्यकता नाही. ती अत्यन्त रूपवती
होती. त्यामुळे व तिला लोक “ जनपदकल्याणी (देशाची रमणी)
असे म्हणत असत.

(२)

गौतमबुद्धकालीन-चरित्र

सुंदरीनन्दा अशा प्रकारच्या अनुपमेय सौंदर्याचा उपभोग घेत
होती. जे जे सर्व सुंदर, नूतन, प्रफुल्लित, नयनमनोहर व वनश्रीचे
लाडके त्या त्या सर्वांमध्ये आनंद मानीत होती. पण शाक्यांच्या घरांत
त्याच वेळी सिद्धार्थाच्या निष्क्रमणाने केवढा हाःहाःकार उडून गेला

१: आत्मोद्धाराचे तत्व बौद्धधर्मात जास्त स्पष्टपणाने आढळून येते. बौद्धांच्या
काळी परमेश्वराच्या शक्तीवर पूर्ण भरंवसा ठेऊन स्वावलंबनाकडे दुर्लक्ष करण्याची प्रवृत्ति
वाढत चालली असावी, असेच दिसते, मनुष्याने आत्मोन्नति व आत्मोद्धार प्राप्त करून
घेण्याकरिता यज्ञयागादि करावेत किंवा ईश्वराची व जगन्नाथाची भक्ति करावी किंवा तीर्थीचे
ठिकाणी जाऊन स्नान करावे, म्हणजे आपोआपच त्याचा उद्धार होई, ह्या कल्पना
सररहा रूढ झाल्यामुळे, स्वावलंबन, आत्मविश्वास, आत्मोन्नतिप्रीत्यर्थ धडपड करण्याची
आवश्यकता वगैरे गोष्टी मागे पडू लागल्या. जगन्नाथाच्या विश्वासरूप पांगुळगाढ्याने
जनता परावर्तवी झाले वी पाहून गौतमाने ईश्वराच्या अस्तित्वाची कल्पना मागे टाकली.
बुद्ध म्हणजे मोक्ष देणारा देव नसून मार्ग दाखविणारा वाटाड्या आहे; कोणासहि आपले
कर्म टाळतां येणार नाही. कर्मबधांनी देवसुद्धां बद्ध आहेत. “ अत्ताहि अत्तनो नाथो
कोहि नाथो परो सिया । ” ह्या बुद्धधर्मातील शिकवणीत हाच अर्थ भरलेला आहे.

होता ! गोकुळासारखे शाक्यांचे घर ! संतति, संपत्ति व सुख यांत हार जाणारे नव्हे ! लोकांत दगारा, मान, चहा यांतही कमी नाही ! पण त्या घरांतील मोहरा सिद्धार्थ घरांतून बाहेर गेला असल्यामुळे त्या घराला प्रेतकळा आली होती ! शुद्धोधन राजा बोलून चालून ऐहिक गोष्टींत रममाण झालला ! या जगतांत राहून, सर्व सुखे भोगून, धर्माच्या आज्ञा पाळून, सदाचरणांत काळ घालवून संसार करावयाचा, क्षत्रिय म्हणून जे कर्तव्य विहित ते करावयाचे व अंती स्वर्गाप्रत जावयाचे, असे ज्यांचे मत, त्यांच्यांपैकी तो एक होता. सिद्धार्थाने घर सोडले, नाना प्रकारचे देह-दड सोशिले, तत्कालीन सद्गुरूंचे^१ शिष्यत्व पत्करून खरा मार्ग सांपण्याचा आटोळाट प्रयत्न केला. पण शेवटीं नेरञ्जरा नदीच्या तीरावर अश्वत्थ वृक्षाच्या मूळाशी ज्ञानाभिरत होतसाता, त्याला दुःखनिरोधाचा माग सांपडला. या जगतांतील त्रिकालाबाधित असलेल्या कार्यकरणाच्या अनाद्यन्त अशा धर्माचा साक्षात्कार त्यास झाला. प्रतीत्य-समुत्पादाचे दुवे समाधीच्या तळीनतेंत स्पष्टपणे त्याला दृग्गोचर व्हावयास लागले; व ह्या दुःखस्कंधाचा नाश कशा रीतीने होतो, हे त्याला दिव्य दृष्टीने दिसले. अशा प्रकाराने त्या दशबलाला सम्बोधि प्राप्त झाली. तो सर्वज्ञ झाला ! सम्यक् सम्बुद्ध झाला ! तो विमुक्त झाला ! निर्वृत झाला !

त्यानंतर विमुक्तिसुखाचा दीर्घकाल अनुभव घेऊन, ब्रह्मयाचनेनंतर धर्मचक्राचे प्रवर्तन करण्याच्या निश्चयाने तो वाराणसी नगरांत गेला व तेथून हळूहळू भिक्षुसंघाची वाढ करीत करीत, उपासक व उपासिका वर्गाची प्राणप्रतिष्ठा करीत करीत, तो गंगायमुनेच्या दुआबामधील

१: आळारकालाम व उद्दकरामपुत्र ह्या दोन गुरूंचे शिष्यत्व गौतमाने पत्करिले होते. आळार कालाम हा राजगृहाजवळ एका आश्रमांत रहात असे. योगशास्त्रांत तो पारंगत होता. गौतमाने त्याजवळ राहून आकिञ्चन्यायतन या नांवाची समाधि लावण्याची कला साध्य करून घेतली; पण त्यास दुर्वासनांचा समूळ उच्छेद करून घ्यावयाचा असल्यामुळे ह्यापासून विशेष फायदा आहे, असे त्यास वाटेना. म्हणून तो त्या गुरूचा निरोप घेऊन उद्दकरामपुत्र याजकडे गेला. त्याजवळ तो नैवसंज्ञानासंज्ञा नांवाची व सर्व समाधींत श्रेष्ठ अशी समाधि लावण्यास गिकला. पण हा समाधिमार्ग निर्वाणाप्रत नेणारा नाही अशी त्याची खात्री झाली. (बुद्धलीलासारसंग्रह- प्रो० कोसंबाकृत-पृष्ठे १२६ ते १३३ पहा.)

प्रदेशांत धर्मप्रचारकांचें काम करीत, निरनिराळ्या ठिकाणीं नवीन नवीन विहार स्थापीत, कपिलवस्तूला आपल्या जनकाच्या व ज्ञातिबांधवांच्या भेटीस गेला. त्यावेळचें त्याचें वैभव क्षत्रियांना दुःसह झालें. अध्यात्मिक तेज म्हणजे काय, हें त्यांना कळत नव्हतें, असें नाहीं. पण जडावरील आसक्तीच्या प्रभावानें ते आंधळे झाले होते. म्हणूम गौतमाच्या सम्यक् समुद्धत्वाचा त्यांच्यावर प्रथम प्रथम परिणाम होईना. पण हळूहळू पितृ-प्रेमानें शुद्धोदनाच्या हृदयांत भरतें आलें. पितापुत्राची, पतिपत्नीची व इतर ज्ञातिबांधवांची भेट झाली व गौतमानें आपल्या अज्याज्ज मनोहर अशा वाणीनें, पावित्र्यानें, सौजन्यानें, निरहंकारानें व मैत्रीभावनेनें त्यांना त्यांच्या कर्तव्याची जाणोव करून दिली; बौद्धधर्माच्या 'सर्व साधारण तत्वांची माहिती करून दिली; आपल्या धर्माचें रहस्य त्यांच्या गर्ळी-उतरविलें; भिक्षुसंघांची कल्पना व त्या संस्थेचा तत्काळीं होणारा देशास' उपयोग हीं समजावून दिलीं. आत्मकर्तव्य, नैतिक तत्वे पाळण्याची आवश्यकता, परहिता विषयी जागरूकता, व मोक्षाची खरी कल्पना यांच्य विषयीचा ज्ञानप्रकाश आपल्या ज्ञातिबांधवांच्या हृदयांत उद्भूत केला ! त्या वेळीं भराभर लोक गौतमाच्या धर्माचा स्वीकार करूं लागले. पितृ-वर्णवस्त्रांनीं सर्वत्र विजय संपादन केला ! नवीन संसारास व आयुष्यक्रमास आरंभ झाला. नन्द व राहुल यांनीं प्रव्रज्या घेतली व अशा रीतीनें अपूर्व विजय संपादन करून गौतमबुद्ध कपिलवस्तूहून निघून गेला. त्यानंतर कांहीं दिवसांनीं शुद्धोदन राजाचें देहावसान झालें, महाप्रजापती गौतमी व राहुलमाता (यशोधरा) या शास्त्याकडे गेल्या व त्यांनींहि प्रव्रज्या घेतली.

अशा प्रकारानें शाक्यांच्या कुलांत केवढा मोठा परिवर्त घडून आला ! जुनी पिढी लयास गेली. नवीन पिढी राज्य करूं लागली. अशावेळीं सुंदरीनन्देच्या डोक्यांतहि विलक्षण कल्पना उत्पन्न व्हावयास लागल्या ! संसार व ऐहिक सुख याशिवाय आजपर्यंत जिच्या मनांत दुसरा विचार आला नाहीं, तिच्यावर ह्या परिवर्तानें जबरदस्त परिणाम केला ! तिला मनुष्याच्या क्षणिकत्वाची, संस्कारांच्या उत्पत्तीची, स्थितीची, आणि व्ययाची यथातथ्य कल्पना व्हावयास लागली. शुद्धोदन राजाच्या निर्वाणामुळें तर ती जास्तच निर्विण्ण झाली

व महाप्रजापति गौतमी व राहुलामाता यांनीं संघांत प्रवेश केल्यावर तर तिला सर्वत्र उदासीनता भासावयास लागली. तिला या जगांत भयाणता वाटावयास लागली. “ आतां माझे तरी या जगांत काय उरलें आहे ? ” असा प्रश्न ती स्वतःस विचारूं लागली ! मागे आपली स्थिती कोणत्या प्रकारची होती, तो काळ कसा होता, त्यावेळीं कोणतें चित्र आपण पहात होतों, आतां आपली स्थिती कोणत्या प्रकारची आहे, हा काळ कसा आहे, व कोणतें चित्र आपण पहात आहों, हे विचार तिच्या हृदयास सारखे त्रास देऊं लागले. गृहवास तिला रमणीय वाटेना. प्रव्रज्या घेणें म्हणजेच मोकळें होणें, असें तिला वाटावयास लागलें. ती आपल्या पूर्वश्रमच्या आईकडे-महाप्रजापति-गौतमीकडे गेली. तिला लौकरच प्रव्रज्या मिळाली व तिचा भिक्षुणीसंघांत प्रवेश झाला !

भिक्षुणीसंघांतील नियमाप्रमाणें तिला आपलें आयुष्य बनवावें लागें. एकंदर संघांतील आयुष्याची कल्पना तिला हळू हळू येत चालली होती कधीं कधीं पूर्वश्रमीच्या संसाराचें चित्र तिच्या डोळ्यापुढें उभें राहिले; पण ती नवीन आयुष्यक्रमास सरावत चालली होती. तथापि मागच्या आयुष्याचें संतत स्मरण करून देणारी एक गोष्ट तिच्या जवळ अद्यापि होती. ती म्हटली म्हणजे म्हणजे, तिचें रूप ! पीतवस्त्रांनीं जरी ती आवृत होती, तरी तिचें रूप तितकेंच रमणीय होतें ! तिला संघांत असें कळलें कीं, रूपवती स्त्रिया बुद्धांना आवडत नाहींत. शास्ता हा रूपाचा द्वेष आहे. त्या बातमीनें तिला फार धाईट वाटलें. आपलें रूप तर बदलतां यें शक्य नाहीं. शास्त्याकडे धर्मानुशासन, किंवा धर्मोपदेश घ्यावयास तर जावें लांगणार व आपण गेलें म्हणजे शास्ता आपली निर्भर्त्सना करणार. त्या मानवती भिक्षुणीला ही कल्पना दुःसह झाली ! आपली पाळी आली म्हणजे ती दुसऱ्या भिक्षुणीला आपल्याबद्दली पाठवूं लागली. निव्वळ ऐकीव गोष्टींवरून शास्त्याकडे जाऊन धर्मोपदेश व उन्नति करून घेण्याचें कामीं ती टाळाटाळ करूं लागली ! या गोष्टीस कांहीं दिवस गेले. शास्त्याचें आपल्या संघावर आपत्यवत् प्रेम असल्यामुळें प्रत्येक कन्यकेची तो अत्यंत काळजी घेत असे. संसारांतल्या मानापमानाच्या कल्पना त्यांच्या मनांतून एकदम जाणें

अशक्य होय,हें तो जाणून होता. म्हणून नवीन येणाऱ्या कन्यका संघांत येऊन मार्गास लागेतोपर्यंत त्यांच्याविषयी तो विशेषतत्पर असे. रूपनन्दा आपणाकडे इतर कन्यकांबरोबर धर्मश्रवणास येत नाही किंवा गुरूसंबंधी व्रतें किंवा कर्तव्यें पार पडण्याची टाळाटाळ करते, असें जेव्हां त्याने पाहिलें, तेव्हां एकदिवस त्याने अशी आज्ञा केली की, “ उपदेशग्रहणास ज्याचे त्यानेच जातिनिशी आलें पाहिजे. दुसरी भिक्षुणी बदली पाठवितां कामा नये.” या आज्ञेनुसार आतां रूपनन्दा स्वतःच जाणें भाग पडलें. दुसरा मार्ग न राहिल्यामुळे ती शास्त्याकडे ठराविक दिवशीं जावयास निघाली. शास्त्याजवळ जाऊन शिरस्त्याप्रमाणें तिने शास्त्याला वंदन केलें, तों तिला एक अपूर्व दृश्य दिसलें! शास्त्याने आपल्या बलांने एक स्वर्गीय लावण्यवती स्त्री निर्माण केली असून, ती हातांत पंखा घेऊन शास्त्यास वारा घालीत आहे, अशा प्रकारचें दृश्य तिला दिसलें. त्या कन्यकेचें अपूर्ण व अलौकिक लावण्य पाहून रूपनन्दा थक्कच झाली! किती मी मूर्ख! ती मनांत म्हणू लागली. “ माझ्या रूपसंपदेने प्रमत्त होऊन मी शास्त्याजवळ येत नव्हते. पण एथें काय? अशा प्रकारच्या रूपवती स्त्रिया सुद्धां निर्भयचित्तानें शास्त्याजवळ वावरतात नां? माझे रूप तर हिच्या पासंगास सुद्धां लागावयाचें नाही; अशा विचारांत गर्क होऊन त्या पुतळीवर निश्चल दृष्टी करून ती उभी राहिली. शास्त्याने तिची स्थिती अवलोकन केली व जन्मजन्मांतरीं सांठवून ठेवलेल्या हेतूंच्या उच्चताम शिखरास ती पोहोचली आहे, हें जाणून त्यावेळीं धर्मपदांतील पुढील अर्थाची गाथा म्हटली.:-

‘ मांस व रक्त यांनीं लिप्त असा अस्थींचा हा किल्ला बनविलेला आहे; व त्याच्यांत जरा, मृत्यु हे राज्य करीत असून मान व अश्रय हें त्यांत मरलेले आहेत. ’

१: मूळ गाथा अशी:--

अद्वीनं नगरं कतं मंसलोहितलेपनं

यत्थ जरा च मच्चू च मानो मक्खो च ओहितो ॥

(धम्मपद-P. T. S.-गाथानुक्रमनंबर १५०).

त्यानंतर ' चिरं वा यदिवा तिष्ठं निसिन्नो यदि वा संय ' याने आरंभ असलेल्या सूत्राचे धर्मप्रवचन केलें. '

त्या शास्त्याच्या निमित्तमात्र कारणाने तिला रूपाचे ठिकाणी क्षय व व्यय कसा ठेवलेला आहे, याचे सम्यक् ज्ञान होऊन, तिला अर्ह-त्पद प्राप्त झालें. त्या काळापासून तिला ध्यानानंदाशिवाय दुसरा आनंदच नाहीसा झाला व अप्रमत्ततेनें सर्वकाळ ध्यान लावण्यांत गर्क झाल्यामुळे लोकरच तो इतर भगिनीवर्गांत श्रेष्ठ झाली. मनुष्याला नरका नारायण होण्यास पूर्व संस्कृति असल्यास अगदीं क्षुल्लक परिस्थिती सुद्धां कशी उपयोगी पडते, हें आमच्या वाचकांनीं येथ पर्यंत पाहिलेंच असेल. मनुष्याच्या गतकालांतील संचित केलेली तयारी त्याच्या भविष्यकालच्या परिणतीस कशी उपयोगी पडते, हें सत्य ह्या भिक्षुगीच्या चरित्रांवरून दिसणारें आहे, व तेंच नन्देच्या बाबतींतहि लागू पडतें.

एक दिवस जेतवनामध्ये संघासंबंधी कांहीं उत्सव व्हावयाचा होता. भगवान् गौतमबुद्ध आसनावर बसला होता. व तो आज नाम-संमतकरण नांवाचा समारंभ पार पडणार होता. भिक्षुगी संघ जम-

१: सुत्तनिपात नांवाच्या पालीग्रंथांत उरगवग्गांतील अकराव्या सूत्रांत ही ओळ आहे. त्या सूत्राचे नांव " विजय सूत्र " असें आहे. यांत शरीराचे यथार्थ तया ज्ञान होण्यास काय केलें पाहिजे, ह्याचे विवरण आहे. अस्थि, स्नायु, वगैरेनीं बद्ध असें हें शरीर आहे; व त्यांत नानाप्रकारच्या दुर्गंधि भरलेल्या असून, स्मशानांत गेल्यावर इत-स्ततः पसरलेलीं प्रेतं पाडून कायेवरील आसक्ति नाहीशी होते. हा कायच्छंद नाहीसा करणे व शेवटीं अमृत व शांत अशा निर्वाणाचा साक्षात्कार करून वेणें हाच खरा विजय आहे, हें तत्व त्यांत शिकवलेलें आहे. (सुत्तनिपात-Burmese Edition-उरग-वग्ग-विजयसुत्त-पृष्ठ १७२).

२: नामसंमतकरण:-बुद्धाच्या संघांत नानाप्रसंगी निरनिराळे समारंभ होत असत. उपवसथ पाळणें, प्रातिमोक्ष म्हणणें, वर्षावास करणें, पवारणा करणें, उपसंपदा व प्रव्रज्या देणें वगैरे संघांतींल समारंभ वर्षांतून असावयाचेच; पण एखाद्या भिक्षु वा किंवा भिक्षुणीचा सन्मान करून त्याचे नांव प्रथित करणें, त्याच्या किंवा तिच्या कर्तव्यगतीचे चीज करणें, असा समारंभ म्हणजे विशेष महत्वाचा म्हणून समजत असत. एखादे दिवशीं एखादा भिक्षु धर्मप्रवचन करीत असतांना आपल्या गाढ विद्वत्तेनें सर्वास खूष करून टाकी व संवाकडून साधुवाद मिळवी. गौतमबुद्धहि अशा वेळीं त्या भिक्षुचे नांव प्रख्यात करी. अशा समारंभास " नामसंमतकरण " असें नांव असे.

ला होता. आपापल्या जागी त्या बसलेल्या होत्या. शास्ता त्या पैकीं अत्यन्तयोग्य अशा भिक्षुणींस अनुक्रमानें त्यांच्या अनुरूप असें स्थान देत होता. इतक्यांत नन्देची पाळी आली. ती स्तब्ध बसली होती. इतर तिच्या भागिनी तिच्याकडे पडात होत्या. आतां काय होतें हें पाहूं, अशा विचारांनीं त्या सभागृहांत शान्तता पसरली होती. इतक्यांत शास्त्र्यानें नन्देला ध्यानसंपन्न व ध्यानाभिरत अशा भिक्षुणींच्या वर्गांत अग्रस्थान दिलें, व तिची दीर्घकालची इच्छा परिपूर्ण केली !

१: थेरीगाथेवरील टीकेतहि धर्मपालानें नन्देची गोष्ट दिलेली आहे. त्यांत व मनोरथ पूर्णीतील कथेंत बहुतेक साम्य आहे. थेरीगाथेंत नन्देनें गाइलेल्या गाथा फारच हृदय-स्पर्शी आहेत. रूपांत आनंद मानणारी नन्दा या गाथांत रूपाची छाननी करून शरीराचे दोष दाखवित आहे. ती म्हणते, “ नन्दे, रोगट, अशुचि, कुजलेल्या व दुर्गंधि अशा ह्या शरीराचे निरीक्षण कर. अशुभभावनेची भावना कर व चित्तास एकाग्रता आण. शरीराची जी गोष्ट तीच तुझी गोष्ट, तुझी जी गति तीच शरीराची गत. समाहित चित्तानें रात्रंदिवस तूं यावर भावना कर, म्हणजे सौंदर्याच्या गुलामगिरीतून मुक्त होवसार्ता तूं आपल्या प्रज्ञेच्या योगानें या काटस्वरूपाचें योग्य आकलन करून शांत अशा दृष्टीचा लाभ वरून घेशील. ” अशरीतीनें स्वतःस उपेक्ष करून तिनें कायगता स्मृतीच्या जोरावर कायनिर्वेदना प्राप्त करून घेतली; व ती मोठ्या आनंदानें म्हणते, “ मी अप्र-मत्त, विसंयुक्त व उपशान्त झालेली असून निर्वाणाच्या शांततेचा आस्वाद घेत आहे !”

(थेर आणि थेरीगाथा—P. T. S.—Oldenberg and Pischel—पृष्ठ.

१३२ गाथा ८२-८६).

रत्न ७ वें.

सीणा.

—०—

(१)

पूर्वबुद्धकालीन चरित्र.

तम बुद्धाच्या तत्वज्ञानाचा सगळा भर स्वकष्टावर होता. गौतमानें आपल्या अनुयायांच्या मनांत सम्यक् प्रयत्नांची जाणीव वारंवार भरून दिलेली होती. मनुष्य भिक्षु झाला याचा अर्थ तो आळशी, आयत्या पिठावर रेघा ओढणारा, दुसऱ्याच्या धर्मावर पुष्ट

होणारा, आळसांत दिवस काढणारा, आत्मोन्नति विषयी बेफिकीर राहणारा, भिक्षूच्या चीवराशिवाय अन्तःशुद्धीस लागणारे आत्म्याचे इतर सद्गुण ज्यांत दिसत नाहींत असा, संसारी माणसापेक्षांहि लोभी, गृहस्थापेक्षांहि प्रांपचिक, ऐहिक सुखास लांचाबल्यापेक्षांहि लाचार, असा नव्हे. कुलपुत्रांनीं गृहस्थाश्रमाचा त्यागकरून भिक्षु-आश्रमाचा अंगीकार करणें यांतच आत्मर्पणाची परमावधी झाली पाहिजे, असा त्याचा दृढ ग्रह होता. एकदां अशा रीतीनें स्वतःच्या चिमुकल्या संसारावर पार्या सोडून स्वतंत्र साम्राज्यांत मनुष्य शिरला म्हणजे तर त्याची जबाबदारी फारच वाढली ! शक्य तितक्या त्वरेनें आपली उन्नति करून अर्हत्पद प्राप्त करून घेतलें पाहिजे, व अर्हत्पद प्राप्त करून घेतल्यावर विश्वाच्या प्रचंड प्रपंचांत भाग घेतला पाहिजे. विश्वाच्या प्रपंचांत अविरत प्रयत्नांनीं, निष्काम बुद्धीनें, देवमनुष्यांच्या हिताकरिता, अर्था

कारितां, त्यांच्यावर अनुकंपा दाखविली पाहिजे; त्यांच्यामध्ये सन्मार्गाचा दीप प्रज्वलित केला पाहिजे. व आपल्या बरोबर, जिवांतजीव असे तोंपर्यंत त्यांचीहि उन्नति करण्याचा प्रचंड प्रयत्न केला पाहिजे, ही तर बुद्धाची आपल्या भिक्षूनां अनुशासनी होती ! “ जगांत सर्वत्र भडका पेटला असतां, लोक हाय हाय करीत असतां, तृष्णेच्या जाळ्यांत सांपडून बंधनांचें दुःख जनता सोशीत असतां, कुठला आनंद आणि कुठलें हास्य ’ उठा तयार व्हा, अप्रमत्त व्हा, वीर्याची कांस घरा. अध्यात्मिक वीर बना, व या लढ्यांत पडून माराच्या सेनेचा पराभव करा व लोकांचें दुःख निवारण करा हाच, उपदेश बुद्धानें भिक्षूनां काय किंवा भिक्षूणांना काय केलेला आहे ! त्याच्या कळकळीच्या उपदेशानें हजारों लोक या संसारावर तिलांजलि देऊन बाहेर पडले. व बौद्ध वीरांनीं भारत वर्षांतच नव्हे तर सिरिया, अलेक्झांड्रीया, पॅलेस्टा-

१: धम्मपदांतील पुढील गाथा पहा:—

को नु हासो किमानन्दो निच्चं पज्जलितं सति ।

अन्धकारेण ओनद्धा पदीपं न गवेसथ ॥

(धम्मपद—P. T. S.—गाथानुक्रमनंबर १०६).

२: बुद्ध, ख्रिस्त व झोरोआस्टर यांच्या धर्मांत चांगलें व वाईट हीं जीं जगतांतील मूलभूतत्वे आहेत, त्यांचा प्रमुखत्वानें उल्लेख आहे. जगतात सुष्ट व दुष्ट यांचा एकसारखा झगडा सुरू असून त्यांतच नैतिक शास्त्राचा उगम आहे. “ मार ” (सं. स्मर) हा वाईट तत्वाधिपति म्हटलें असतां अयथार्थ होणार नाही. ख्रिस्ती धर्मांत त्यासच “ सैतान ” हें नांव आहे. झोरोआस्ट्रीयनधर्मांत त्यासच “ अहरिमान ” हें नांव आहे. प्रस्तुत बुद्धधर्मांतील माराच्या कल्पनेशी आपणांस कर्तव्य आहे. त्या माराची मोठी सेना असून तो स्वसेनेनिशी शत्रूवर चाल करून जाता. खुद्द गातमबुद्ध नेरञ्जरा नदीच्या तीरावर बसला असतां मारानें त्यांस ऐहिक सुखाची लालच दाखवून त्याला निर्वाणमार्गापासून च्युत करण्याचा प्रयत्न केला. पण जेव्हा गौतम ऐकेना, तेव्हां त्यानें आपलें सैन्य त्यावर सोडले. काम, अरति, क्षुत्पिपासा, स्त्यान, भीरुत्व, विचिकिच्छा, कापट्य, लाभ, कीर्ति, सत्कार, खोटें यश, आत्मप्रशंसा व परावजानना वगैरे वीर त्यांचे सैन्यांत होते. गौतमबुद्धानें त्यांना तोंड दिलें, व त्यांचा पराभव केला. प्रत्येक भिक्षूसहि माराचा पराभव करण्यासाठीं नेहमीच तयार असावे लागतें. ख्रिस्तालाहि सैतानानें असेच वेढलेले होते. माराशी झालेल्या युद्धाचीं हकीकत सुत्तनिपात ग्रंथांत महावग्गांतील पधानसुत्तांत दिलेली आहे.

ईन. वगैरे सारख्या दूरदूर ठिकाणीहि जाऊन लोकांना धर्मोपदेशाचे श्रवण करविले आहे. ह्या सर्वांचे रहस्य म्हणजे त्यांच्या प्रयत्नांची परमावधी. भगीरथ प्रयत्न करणे किंवा विश्रान्ति न घेणे या गुणांत भिक्षुणी वर्गापैकी सोणा हि भिक्षुणी प्रख्यात आहे.

तिचा प्रथम उल्लेख पद्मोत्तर बुद्धाच्या काळीं केला जातो. हंसवती नगरांत ती एका कुलगृहांत जन्मास आली, व शास्त्याच्या उपदेशामृताने पुनीत होऊन एक दिवस ती शास्त्याकडे गेली असतां भिक्षुणीसंघ जमला असून शास्ता निरनिराळ्या भिक्षुणींना त्यांच्या योग्यतेनुरूप स्थान देण्यांत गुंतला आहे, असे तिने पाहिले. मोठ्या श्रद्धायुक्त अन्तःकरणाने तिने तो सर्व सभारंभ पाहिला व जेव्हां एका भिक्षुणीस धीर्यसंपन्न व प्रयत्नांत निष्णात अशा भिक्षुणी वर्गांत अग्रस्थान देतांना तिने पाहिले, तेव्हां आपणांसहि तें स्पृहणीय स्थान प्राप्त व्हावे, अशी तिने उत्कटेच्छा धरिली व शास्त्यापुढे ती प्रकटहि केली. तत्प्रीत्यर्थ अवश्यक अशी तयारी करण्यासाठीं आपल्या आयुष्याचा उपयोग ती करूं लागली. तिला २० हजारवर्षेपर्यंत जननमरणाच्या चक्रांत भटकाने लागून आपली उन्नति करून घ्यावी लागली. आणि गौतमबुद्धाच्या काळीं श्रावस्ती नगरांत एका कुलवान् अशा गृहांत तिचा जन्म झाला.

(२)

गौतमबुद्धकालीन-चरित्र.

सुदैवाने ती उत्तम प्रकारची गृहिणी म्हणून प्रख्यातीस आली. संसार करून तिला संपत्ती व संपत्तीहि मुबलक होती. ती पुष्कळ पुत्रांची व कन्यकांची जननी झाली व त्यांचे योग्य संगोपन करून त्यांना शिक्षण देऊन, त्यांना आयुष्यांत सुखाने व सदाचरणाने कसे राहतां येईल एतदर्थ शक्य ती तजवीज तिने केली "माझ्या पश्चिम वयांत ती माझी काळजी घेतील म्हणून, मला तरी संपत्तीची काय जरूरी आहे "या विचाराने तिने आपणाजवळील सर्व संपत्ति आपल्या पुत्रांस व कन्यकांस वाटून दिली.

पण विचान्या सोणेच्या कपाळीं दुःखाचा केवढा दारुण आघात होणार होता ? लियर राजाला आपल्या मुलींची कृतघ्नता पाहून वेडच लागले. सोणेची स्थिती तितकी वाईट झाली नाही. आपली मुले पुढे पुढे किती कृतघ्न झालेली आहेत, हे तिला कळू लागले. ज्या पुत्रांनी व स्नुषांनी सोणेला प्रथम प्रथम नुसती झेलून धरली होती, जीं तिला बहुमान मरा-तब देऊन तिची मर्जी संपादन करण्यासाठी शक्य तो प्रयत्न करित होती, त्यांचा धनलाभाचा हेतु साध्य झाला व ती तिच्याकडे दुकूनही पाहीनांत! 'माता' म्हणून तिला भेटतसुध्दां नसत. तिच्यासंबंधाने पूज्यबुध्दी तर दूरच राहिली; पण जनलंज्जेस्तव तिचा परामर्षसुध्दां घ्यावयाचे त्यांनी टाळले. सोणेच्या हृदयांत निरनिराळ्या मनोवृत्तींनी कालवा कालव करून सोडली. जगांतहि असाच कां कृतघ्नपणा असेल? या विचाराने तिला सतावून सोडले. ह्या रसाळगोमट्याफळांचा तिला तिटकारा आला. तिचे मन निर्विण्ण झाले. "आण आतां जगवे तरी कां" हा प्रश्न तिच्यापुढे उभा राहू लागला. संसाराच्या शृंखला तिला आतां अवजड वाटावयास लागल्या. अशा अनुकंपनीय अवस्थेत तिला सुखाचा एक किरण तरी दृष्टीस पडला असतां तर तिकडे तरी धांवत गेली असती. तिला प्रत्यक्ष पोटाच्या गोळ्यांकडून सुख मिळाले न्हि. आतां दुसरे कोण तिच्या या नतन झालेल्या व्रणांवर औषधोपचार करून तिला सनाधान देऊ वरें? तिला भिक्षुणींची प्रसन्नमुखें दिसावयास लागली. ऐहिकपाश तोडून टाकून आत्म्याचा उन्नतीसाठी व जगताच्या सेवेसाठी या दयेच्या दूतिका तिच्या नजरेसमोर खेळू लागल्या व तिला ताबडतोब वरें वाटले. तिला धीर आला. तिला रुमेद चढली व ती भिक्षुणीसंघांत जाऊन शाक्यपुत्राय श्राविका म्हणून राहू लागली !

संघांत गेल्यावर तेथील राहणी तिला प्रथम प्रथम फारच जाचक झाली. संसारांत असतांना सुखांत व ऐषआरामांत राहिल्यामुळे तेथे गेल्यावर भिक्षुणीने पाळण्याचे नियम फारच जाचक वाटू लागले. बंधांत राहण्याची तिला संवय नसल्यामुळे वारंवार तिच्या हातून विहितकर्में होत नसत व संघाच्या दृष्टीने अयोग्य अशा गोष्टी तिच्या हातून वारंवार होत. त्यामुळे भिक्षुणी तिला संघसम्भूत अशा शिक्षाही करित. त्या दण्डकर्मांनी तिला त्रास होई; पण तीं कर्म करणे तिला भाग पडे. तिच्या मनाला हे केवढे तरी

शिक्षण, मिळत होतं ! पण येथेहि तिच्या दुष्टपुत्रांनी व कन्यकांनी तिला छळण्यास रूमी केले नाही. ती दण्डकर्म करित असतांना त्यांनी तिच्याकडे जावं व म्हणावं, “ काय आहे पण भिक्षुणी... ! ” नुसती शिक्षापदे सुद्धां तिला ठाऊक नाहीत व त्यांचा अतिक्रम ती करते. काय होणार आहे भिक्षुणी, हें दिसतंच आहे ” ? अगोदरच विदारित झालेल्या सोणेचें हृदय ह्या त्या कृतघ्न पुत्रांच्या शब्दबाणांनी ज्यास्तच विद्ध होई, व पश्चतापाने तिचें हृदय भरून येई. आपला हा मार्ग सुविशोधित करण्या करितां काहींतरी व्रत आपण अंगीकारले पाहिजे, असा दृढनिश्चय करून तिने द्विचिंसाकार म्हणून बत्तीस प्रकारांनी युक्त अशी कायगतास्मृति कायम ठेवण्याचा नियम धरला. तिचा आळस पार नाहीसा झाला. ती सदैव जागृत झाली. तिची जागृतावस्थाप्रवरतर व्हावयास लागली. “ बहुयुत्रिका ”

१: कायगतास्मृति:—(पाली—कायगता सति)—गैतमबुद्धाने निरनिराळ्या सुत-
न्तांतून या स्मृतीची प्रशंसा केली आहे. ही स्मृति वाढविली असता, मनुष्याच्या हर्ष-
यांत संवेग उत्पन्न होतो, त्याचा महर्षय साधने, तो योगक्षेमाप्रत जाणे, त्याची शानदर्शन
प्रतिलाभाची जोड मिळते, व ह्या आयुष्यात सुत्राने राहणं त्यास शक्य होतं, अशी
ह्या स्मृतीची योग्यता आहे. अरण्यांत किंवा एकांतांत जाऊन या स्मृतीची भावना
करावयाची असते. या शरीरासंबंधाची खरी कल्पना तत्वज्ञानदृष्ट्या करून घ्यावयाची
असेल, तर ही स्मृति वाढविली पाहिजे. ही प्राप्त करून घेण्याचे निरनिराळे मार्ग आहेत.
मनुष्याने आपल्या आश्वासांवर व प्रश्वासावर ध्यान लावून त्याचा उगम, त्याची स्थिति,
व व्यय यांचा अभ्यास केला असतां, शरीर स्थिरतर हातें व कायगतास्मृतीची प्राप्ति
होते. पण हा अवयव मार्ग जरी सोडून दिश, तरी, इतर सोपे मार्ग आहे आणि उले
आहेत. त्यांपैकी “ द्विचिंसाकारकम्मदान ” हा एक मार्ग आहे; व तो बराच सोपा
आहे. या मार्गानुरूप चालावयाचें असल्यास मनुष्याने एकांतांत जाऊन या शरीरातील
केश, स्मश्रु, नख, दन्त, त्वक्, मांस, म्नायु, आस्थि, अस्थिमज्जा, वृक्क, हृदय, यकन,
क्लोम, ग्रीहा, फुस्फुस, आंतडे, आंतज्याची दोरी, कोठ्यातील पदार्थ, कर्मा, पित्त,
श्लेष्म, प्, रक्त, खेद, मेद, अश्रु, वसा, थुंकी, रेंवूड, लस आणि मूत्र असे जे प्रकार
आहेत, त्यांचा विचार करावयाचा असतो. त्यागे गेले चित्तात शरीराविषयी निर्देशना
उत्पन्न होते; चित्ताची जागरुकता दृढ होते, आलस्य व तन्द्रि नाहीतशी होतात व आर-
ब्धवीर्यत्व प्राप्त होतं. याच स्मृतीच्या सहायाने सोणेच्या हृदयांतील शल्प दूर झाले.
(विशेष माहितीकरितां—विबुद्धिमग—P. T. S.—C. A. F. Rhys Davids
—Vol I, Pages 239—266; पहा.)—

सोणास्थविरा म्हणून जें तिचें पहिलें नांव होतें तें जाऊन “आरब्धवीर्या” सोणास्थविरा म्हणून निला संघातील लोक संबोधूं लागले. एक क्षण जरी सांपडला, तरी ती द्वितिसाकार म्हणण्यांत घालवूं लागली. अशा रीतीने तिच्या एकदंर आयुष्यक्रमांत फरक पडत चालला असतां, एक दिवस कांहीं भिक्षुगी विहाराकडे जावयास निघाल्या; व जाताना सोणेस म्हणाल्या “सोणा, भिक्षुणीसंवाकरितां जरा पाणी गरम कर बरें !” असें म्हणून त्या निघून गेल्या. पाणी ऊन करावयास ती अग्निशालेकडे चालली, तरी चालता चालतां सद्धां तिनें अपेलें नित्यकर्म सोडलें नाहीं. ती अशा रीतीनें अग्निशालेंत जाऊन प्रवेश करते न करते तोंच तिच्या अध्यात्मिक दृष्टीची पूर्णता झाली ! तिचें पाणी अजून तापावयाचेंच होतें; पण तिची विपश्यना मात्र पूर्ण वाढली. त्याबरोबर, जरी शास्ता त्या शालेपासून दूर अशा आपल्या गंधवुटी नामक आवासांत बसला होता, तरी तेथेंच त्यानें पुढील अर्थाची धर्मपदांतील गाथा म्हटली; व तिनेंही ती दिव्यज्ञानानें ऐकली.

“उत्तमधर्म न पाहतां जो शंभर वर्षे जगतो, त्याच्या त्या जगण्या पेशां उत्तम धर्म प्राप्त असतांनां एक क्षण जगणेंच श्रयस्कर आहे.”

ही गाथा पुरी झाल्याबरोबरच तिला अर्हत्पद प्राप्त झालें. त्या लोभनीय पदाचा साक्षात्कार झाल्यावर ती आपणाशींच म्हणूं लागली, “मला अर्हत्पद मिळलें आहे. तथापि माझ्या मागिनी माघारी आल्यावर त्यांना हें टाऊक असणें शक्य नाहीं व त्यांनीं सांगितलेलें काम न केल्यामुळे माझी अवहेलना करून त्या मला बोलणारच. आणि मी काही बोललें नाहीं म्हणजे माझ्यावर दोषारोप होणार. तेव्हां अशा परिस्थितीत त्यांना माझ्या ह्या अवस्थांतराचें ज्ञान होण्यासाठीं कांहींतरी विशेष गोष्ट केली पाहिजे” असा विचार करून तिनें उदकभाजन चुर्चुवर ठेवले, पण खाली विस्तव मात्र पेटविला नाहीं, व ती तेथें तशीच राहिली.

१: अशा प्रकारानें गौतमबुद्धानें गाडलेल्या गाथेस “ओभास गाथा” असें म्हण-
सात. मूळगाथा अशी:—

यो च वस्ससतं जीवे अपस्सं धम्ममुत्तमं ।

एवाहं जीवितं रेय्यो पस्सतो धम्ममुत्तमं ॥

(धम्मपद-P. T. S.-गाथानुव.मं.नं.वर-११५).

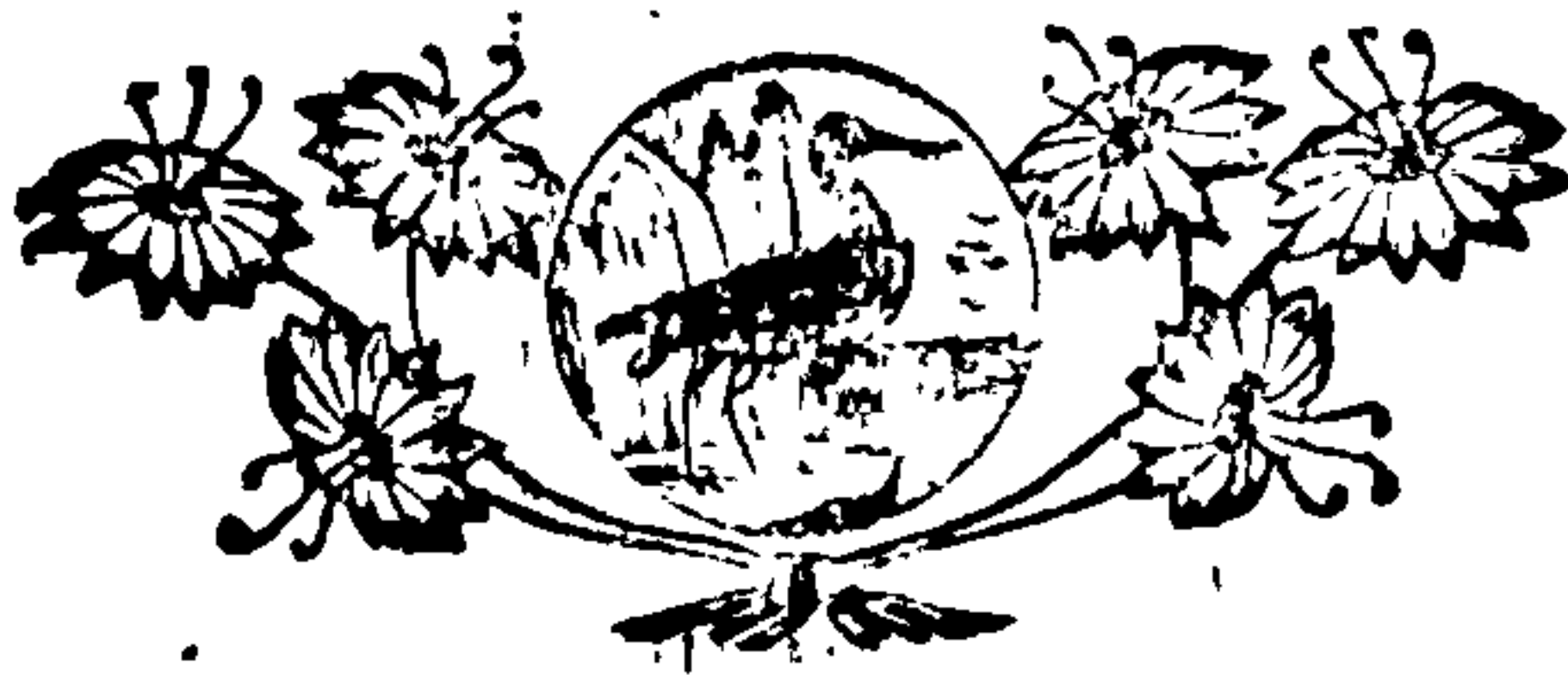
इकडे त्या भिक्षुणी माधारी आल्या; पण चुलीखाली विस्तव नाही हें पाहून मोठ्या रागानें म्हणाल्या “ त्या म्हातारीला भिक्षुणीसंघा करितां पाणी तापवावयास सांगितलें; पण अजून तिनें पाण्याखाली जाळहि कीं हो नाही लावला?” सोणेनें अगदीं शांतपणें उत्तर दिलें, “ भगिनीनो, तुम्हांला अग्नीशी काय करावयाचें आहे बरें? न्हावयाची इच्छा असेल तर भांड्यांतून पाणी घ्या व न्हा ” “ असेल तिचें तिलाच ठाऊक,” असें म्हणून त्या चुलीपाशी गेल्या व पाण्यांत हात घालून पाहूं लागल्या, तों त्यांना पाणी ऊन झालेलें आढळून आलें. असें पाहून त्यांनीं एक लहान भांडें आणलें व त्यानें पाणी बाहेर काढलें तों काय चमत्कार! मूळच्या भांड्यांत पाणी पुन्हां भरलेलें !

त्या बरोबर सर्वांची खात्री झाली. “ सोणा अर्हत्पदाला पोहोचली आहे,” असें त्या म्हणूं लागल्या. तिच्याहून लहान वयाच्या भिक्षुणींनीं तिला पंचांग नमन केलें व तिच्या पायाशीं जाऊन आम्हीं चुकलों, आम्हांस क्षमा करा, इतके दिवसपर्यंत आमचा आपणाविषयीं गैरसमज झाला, त्यामुळे आम्हीं आपणांस छळें, दुखविलें, व आपली हेळसांड केली. त्याची आम्हांस मफीकरा’ म्हणून तिची विनवणी करूं लागल्या. त्या प्रमाणेच तिच्या पैशां बयानें ज्या मोठ्या होत्या, त्याहि तिच्या पुढें गुडघे टेकून तिची क्षमा मागूं लागल्या. तिनें त्या सर्वांनां क्षमा केली व त्यांना वाईट वाटून न घेण्याविषयीं सांगितलें. त्या काळापासून म्हातारणीहि अर्हत्पद-फलप्राप्ती करून धेतल्यामुळे ती स्थविग आपल्या गुणांनीं प्रख्यातीस आली.

एक दिवस जेतवनांत भिक्षुणीसंघांत मोठीच गडबड उडून राहिलीहोवाती. त्या दिवशीं नार्मसम्मत्करण नांवाचा समारंभ न्हावयाचा होता. त्या करितां शास्त्यास बोलाविलें असून तो आल्यवार आसनावर बसला होता. सर्व भिक्षुणी आपल्या चीवर्गांनीं युक्त अशा तेथें आल्या व शास्त्यास वंदन करून आपापल्या जागेवर जाऊन बसल्या. शास्ता भिक्षुणींना त्यांच्या योग्यते प्रमाणें, व अध्यात्मिक उन्नतीनुरूप स्थान देण्यात गुंतला होता. इतक्यांत क्रमाक्रमानें सोणेची पाटी आली. सर्वत्र शांतता मसरली; व त्या शांततेतच शास्त्यानें वीर्यवती भिक्षुणीच्या वर्गांत सोणे-

ची अग्रभागीं स्थापना केली? वयाचीहि अडकाठी न येतां तिनें अत्यन्त व अविरत प्रयत्न करून यश मिळविलें, या मुळें तिला मिळालेलें अग्र-स्थान योग्यच होतें, असें आमचे वाचकहि म्हणतील.

१: थेरीगार्थेतहि सोणेचा उल्लेख आलेला आहे. धर्मपालानें परमत्यदीपनीत दिलेली गोष्टहि मनोरथ पूर्णोतील गोष्टांप्रमाणेंच आहे. तिला मनोरथ पूर्णोत “ बहुपुत्रिका ” म्हणून भंवोविलें आहे. पण थेरीगार्थेत सोणेनें गाइलेल्या ज्या गाथा आहेत, त्यात मला दहा पुत्र झाले असें सांगितलेलें आहे. टी काकार मात्र दहा पुत्र याचा अर्थ “ दहा पुत्र व दुहिता ” असाच घेतात. दहा मुलें होणें म्हणजे कांहीं विशेष आहे, असें नाहीं. सोणा भिक्षुणीनें गाइलेल्या गाथा हृदयास पंच पाडणाऱ्या आहेत. ती म्हणते, “ माझ्या पोटी दहा पुत्र झाले. त्यानंतर मी दुबल व जीर्ण झाल्ये, व मग भिक्षुणीकडे गेल्ये. त्यांनीं मला स्कन्ध, आयतन व धातू यांनीं युक्त असा धर्म शिकविला. तो मी श्रावण केल्यावर प्रव्रज्या घेाली. मी शिक्षित असनांता मला दिव्यचक्षु व पूर्वनिवासानुस्मृती, यांचा लाभ झाला. एकाग्र व सुम्माहित होत्साती मी निर्वाणावर भावना करावयास लागलें; व मार्ग व फल यांचा एकामागून एक साक्षात्कार झाल्यावरहि अनन्तराविमो-क्षाचें तिकाणां निरागृक्त होऊन, पुढें मी निर्वृत्त झाल्ये. पंचस्कन्धांचें मला ज्ञान झालें आहे. छिन्नमूलक होत्साते ने आतां राहिले आहेत. पुढील वृद्धि वंद झाला आहे. मीहि आतां स्थितम झाल्ये आहे. आतां मला पुनर्जन्म नाहीं ! ” कदडा हा विश्वास अशा मातांचा समाजास कांहींच उपयोग झाला नसेल काय ? (थेर व थेरीगाथा—P. T.S.—Oldenberg and Pischel—पृष्ठे १३३-१३४—गाथा १०२ ते १०६).

सकुला.

(१)

पूर्वबुद्धकालीन—चरित्र.

वै
 बुद्ध धर्म हा चमत्कारांना पारखा नाही, चमत्कार तेथेही आहेत; पण हिंदुधर्म व बौद्धधर्म यांमध्ये या चमत्कारांच्या बाबतीत असा भेद आहे की; हिंदुधर्मात चमत्कारांची गणना देवी गोष्टीत केली जाते; पण बौद्धधर्मात मात्र ती मानवीशक्तीच्या आठोवयातील एक गोष्ट म्हणून समजली जाते. गौतमबुद्ध देवांना मानित नाही, असे नाही. त्याच्या धर्मग्रंथांतून इंद्र, इहा, कुंवर, विष्णु वगैरेचाहि उल्लेख आहे. पण देवकोटि व मनुष्यकोटि यांच्यामधील परक एवढाच की, देव हे अध्यात्मिक दृष्ट्या उच्चतम परिणतीचे मानव आहेत; व मानव मात्र तसे नाहीत. मनुष्यासहि शील, समाधि, व प्रज्ञात्र यांच्या जोरावर देव होता येईल, असे त्यांचे म्हणणे होते. बौद्धधर्माच्या शास्त्राप्रमाणे योगावचर भिक्षूची समाधीत पूर्ण परिणती झाली म्हणजे, त्यास योगबलावर निःनिराळ्या ऋद्धि साध्य करून घेता येतात. त्यांस अभिज्ञा असेहि म्हणतात. त्या एकंदर सहा आहेत. त्यापैकी दिव्यचक्षु असणे ही एक अभिज्ञा म्हणून मानली आहे. यायोगाने योगावचाराची दृष्टि मान्वाचर्मचक्षूच्या दृष्टी पेक्षा जास्त सूक्ष्म होत जाते. त्या दृष्टीच्या योगाने त्याला अदृश्या म्हणून कांठेहि असत नाही. भिती कपटे, कवाडे, व वातावरण यांत अदृश

असे कांहींही रहात नाही. याच शक्तीने मनुष्याच्या मरणानंतर त्याची अवस्था, सुगति किंवा दुर्गति हीही योगी पाहू शकतो. खुद्द गौतमबुद्धाने या शक्तीचा वारंवार उपयोग केला आहे. त्यांनी आपल्या भिक्षूसहि ह्या अभिज्ञा कशा प्राप्त करून घ्याव्या हे शिकविले होते. व त्याप्रमाणे कि-
त्येक भिक्षू यांत निष्णातही होते. पण त्यांपेक्षां प्रज्ञेचा लाभ करून घेणे ज्यास्त प्रशस्त आहे असे, ते म्हणत असत. भिक्षुर्णांनाही ह्या अभिज्ञा प्राप्त करून घेणे अशक्य नाही. फार काळ, तर स्त्रियांनाही अर्हत्पदाची प्राप्ती झालेली आहे, हेच प्रस्तुत चरित्रे लिहून दाखविण्याचा उद्देश आहे. ह्या अभिज्ञापैकी 'दिव्यचक्षु' असणाऱ्या भिक्षुर्णांवरून सकुला ही श्रेष्ठ आहे.

हिच्या चरित्राची विशेष माहिती बुद्धघोषाचार्यांना असावी, असे दिसत नाही. नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे ती पद्मोत्तर बुद्धाच्या काळात हंसवती नगरीत एका कुलगृहांत जन्मास आलेली, म्हणून प्रथम ती दृष्टीस पडते. ती वंशांत आल्यावर, एक दिवस शास्त्राचा धर्मोपदेश श्रवण करण्यास विहारांत गेली, व तेथे तिने एका भिक्षुगीचा अग्रस्थानी प्रतिष्ठा कर्ताना शास्त्रास पाहिले. ती भिक्षुगी दिव्यचक्षु असलेल्या भिक्षुगी वर्गात अग्र म्हणून जेव्हां शास्त्राने तिला महनीय स्थान दिले; तेव्हां आपणांसहि तें प्राप्त व्हावे. म्हणून तिने शास्त्रासमोरच आपला दृढ निश्चय कथित केला, नंतर पुढील आयुष्य भर शीलांचे परिचालन करून, उपवसथ पळू व पुण्यकृत्ये करून तिने तें संपाविले.

त्यानंतर कित्येक कर्णे तिला जनन मरणार्चे संमरण करावे लागले. नानाप्रकारच्या जन्मांत निरनिराळ्या परिस्थितीत आयुष्य घालवून

१: या ज्ञानास पालीवाङ्मयांत सत्त्वांच्या जनन मरणार्चे ज्ञान (पालि: सत्तानं चु-
सूपपातजाणं) असे नांव आहे. महापरिनिर्वाण सूत्रांत भगवान् बुद्ध हे नादिकेत गिञ्जका-
बसथ नांवाच्या विहारांत रहात असतांना आनंद तेथे गेला, असे सांगितले आहे. भग-
वन्तांना वंदन केल्यावर त्याने मृत झालेल्या निरनिराळे उपासक व उपासिकांविषयी
त्यांना प्रश्न केला; व त्यांनी आपल्या या शक्तीने त्या त्या लोकांची मरणोत्तर गति आनं-
दास निवेदन केली. (दीघनिकाय-P T. S.-Rhys Davids and Car-
penter-महापरिनिर्वाणसुत्त-पृष्ठे ९१-९२)

आपल्या मूळच्या दृढनिश्चयाला परिपोषक अशीच भूमिका ती तयार करित होती. चेतनेच्या जोरावर मनुष्यास काय करतां येणार नाही ! जगतांमधील सर्व गोष्टी मनोमय आहेत, हें तर आदितत्व बौद्धधर्मात प्रतिपाद्य आहे. सकुलेने निरनिगळ्या जन्मांत आपल्या आयुष्याचा एकच ध्रुवतारा कायम ठेवला; व तो म्हटला म्हणजे आपला निश्चय सफल करून घेणें हा होय, म्हणून निरनिराळे जन्म घेतल्यावर, तिची बहुतेक तयारी झाली व गौतमबुद्धाच्या जन्माच्या सुमारास ती श्रावस्ती नगरांत एका कुलगृहांत जन्मास आली.

(२)

गौतमबुद्धकालीन—चरित्र.

या स्थविरेच्या चरित्रांत एक विशेष हा आहे कीं, ती आपल्या इतर भगिनींप्रमाणें दुःखानें गांजल्यावर भिक्षुगी झालेली नाही. संसारांतील विविध दुःखांनीं पीडित होऊन मग समाधान होण्याकरितां व दुःखबंधांतून मुक्त होऊन, अर्हत्पदप्राप्तीनंतर जगताच्या संसारांत पडण्याकरितां सर्व भगिनी प्रव्रजित झालेल्या इंदेसतात. पण सकुलेची गोष्ट फार भिन्न होती असें वाटतें. तिला प्रायंचिक सुख चांगलेंच असलें पाहिजे, पण निव्वळ गौतमबुद्धाच्या धर्मश्रवणानें त्यांच्या बद्दल तिच्या हृदयांत बलवर्ती श्रद्धा उत्पन्न झाली बौद्धधर्मात श्रद्धेचें महत्त्व फार गांजलेलें ह आहे. भगवान बुद्ध, अर्हत्, मध्यक् बुद्ध, सुगत, लोकविदू, मानवी प्राणी व इतर प्राणी याना वळणावर आणणारा देवमनुष्याचा शास्ता, अशाप्रकारच्या बुद्धाच्या धर्मश्रवणानें ऐकणाराच्या मनात जें एक प्रामोद्य उत्पन्न होतें, तें अपूर्व होय. त्यायोगाें शास्ताविषयी मंडा श्रद्धा

१: चेतना: चेतना याचा अर्थ इच्छा असा आहे. " चित्त " याचा अर्थ वाटणें, जाणणें, इच्छा करणें असा होतो. त्याच धातूपासून चित्त हा शब्द निघाला आहे. मनांत जसा विचार उत्पन्न होईल तसें मानवाच्या हातून कर्म घडेल. कुशलविचार उत्पन्न झाला, तर कुशलकर्म घडेल व अकुशलविचार उत्पन्न झाला तर, अकुशलकर्म घडेल. बुद्धानें कर्मापेक्षां चेतनेचेच प्राधान्य दिलें आहे. " चेतना अहं भिक्खवे कम्मं वदामि " या वाक्यावरूनच इच्छेचें महत्त्व दिसून येईल.

उत्पन्न होते व अशा श्रद्धेने सकुलेचे अन्तःकरण भरून गेले. तिला संसार-
रिक्त वाटावयास लागला. संसारांतील सुर्वे तुच्छ वाटावयास लागली. पार-
लौकिक अर्थ शोधण्याच्या कामी ती गर्क झाली व शास्ताच्या संघांत प्रविष्ट
झाली श्रद्धेमुळे भिक्षुणीसंघांत तिला संघांतील आयुष्य सुध्दा कंटान्त्रवाणे
वाटत नसले पाहिजे. त्याठिकाणी मनाचा उल्हास, कर्तव्याची जागरूकता
भिक्षुणीचे उदाहरण व सर्वत्र नैतिकशुद्धीने भरलेले वातावरण या सर्वांच्या
योगाने ती लौकरच अर्हतपदाप्रत गेली. पण यानंतर तिला दिव्यदृष्टि
मिळविण्याची प्रबलच्छा झाली व त्याकरितां तिने आटोकाट प्रयत्न केले व
त्यामुळे लौकरच ती त्या मार्गांत पारंगत झाली व तिला दिव्यचक्षूची
शक्ति प्राप्त झाली.

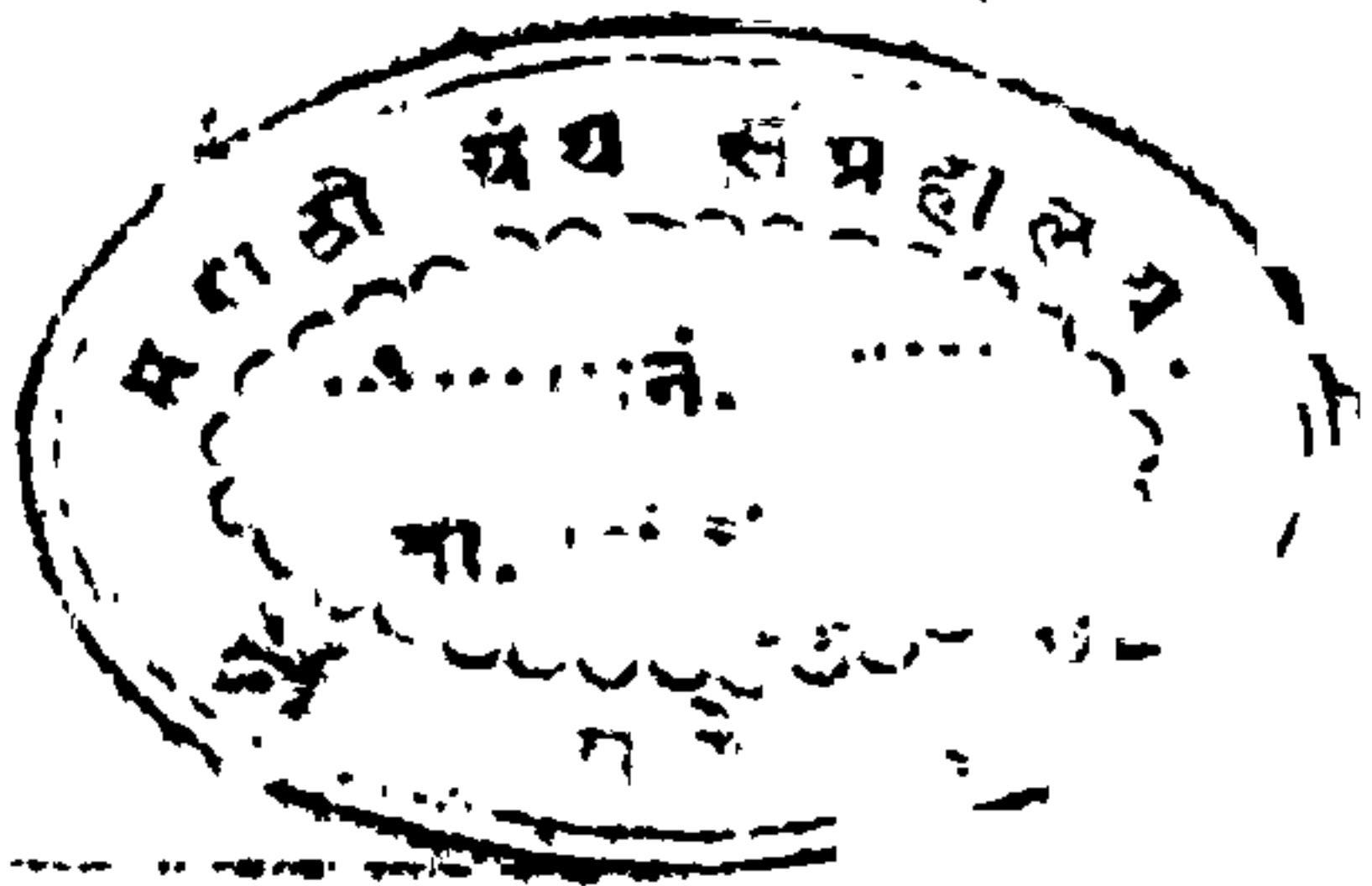
त्यानंतर एकदिवस शास्ता जेतवन विहारांत आसनावर बसून,
भिक्षुणीच्या योग्यतेप्रमाणे त्यांना स्थाने देण्यांत गुंतला होता; त्यावेळीं
त्याने सकुलस दिव्यचक्षु प्राप्त झालेल्या भिक्षुणीवर्गांत अग्रस्थान दिले व
अशा रीतीने सकुलेची दीर्घकालची इच्छा सफल झाली.

१: सकुला:—अंगुत्तर निकायच्या टीकेत बुद्धवेषाचार्यांनी जरी या भिक्षुणीसंब-
धाने कांहींच माहिती दिली नसली, तरी थेरी गाथेवरील “ परमत्थदीपनी ” नामक
टीकेत धर्मपालाने पुष्कळच नवीन माहिती दिली आहे. अगोदर हिच्या नांवासंबंधाने थेरी-
गाथेत व अंगुत्तरनिकायांत फरक आहे. थेरीगाथेत “ सकुला ” असेही नांव आढळते.
पण अंगुत्तर निकायांत “ सकुला ” असे एकच नांव आढळते. थेरीगाथेवरील टीकेत
असे सांगितले आहे की, पद्मेत्तर बुद्धाच्या काळी सकुला ही हंसवती नगरचा राजा जो
आनन्द त्याची कन्यका व शास्त्याची (पद्मेत्तर बुद्धाची) सावत्रवहिण म्हणून जन्मास
आली असून, त्या जन्मांत तिचे नांव ‘ नन्दा ’ असे होते. तिने शास्त्यापुढे उक्कटच्छा
प्रदर्शित केली वगैरे माहिती नवीन नाही. पुढे जन्म घेत घेत ती कश्यपबुद्धच्या काळी
ब्राह्मणी म्हणून जन्मास आली; व त्याच जन्मांत संसाराचा त्याग करून परिव्रजिका
म्हणून एकांतांत राहू लागली. एके दिवस भिक्षेसाठीं हिंडत असतां तिने पुष्कळ तेल जमा
केले; व शास्त्याजवळ जाऊन खव गात्रभर “ दीपपूजा ” केली. तेथून च्युत झाल्यावर
सावतिस लोकांत जन्म घेऊन गौतमबुद्धकालांत श्रावस्तींत एका ब्राह्मण कुलांत जन्म घेत,
झाली. तिचे नांव सकुला असे ठेविले होते. शास्त्याने अनाथापिण्डिकाच्या जेतवन विहा-
राचा अंगीकार केला; त्यावेळीं तिच्या हःशांत शास्त्याविषयी श्रद्धा उत्पन्न झाली व
ठपासिका होतसाती पुढे एका अर्हतपदाप्रत पोहोचलेल्या भिक्षुणीजवळ, धर्माचा अभ्यास करून

पुढें तिनें प्रव्रज्या घेतली, वगैरे माहिती परमत्थदीपनींत दिलेली आहे (Hevavitane Edition, Singhalese characters—1918 पृष्ठ ७२.)

तिनें ज्या गाथा गाइलेल्या आहेत, त्यांत ती म्हणते. “ गृहिणी म्हणून रहांत असतांना भिक्षुंचा धर्म मीं श्रवण केला व निर्वाणाचा मार्ग म्हणजे जो विरजधर्म तो मीं पाहिला. लगेच मीं पुत्रकन्यका व धनधान्य यांचा त्याग करून प्रव्रज्या घेतली. लौकरच मीं दिव्य चक्षूंचा लाभ करून घेतला. पुढें सर्व आसवांचा नाश करून शांत होतसाती भातां मीं निवृत्त झालेली आहे. ”

(थेर व थेरीगाथा—P. T. S.—Oldenberg and Pischel पृष्ठ १३३.)

भद्रा कुण्डलकेशा.*

(१)

पूर्वबुद्धकालीन—चरित्र.

क्षुणीसंघांत अत्यन्त अल्पावकाशांत जिनें दिव्यशक्ति .
 (अभिज्ञा) प्राप्त करून घेतल्या तिचें नांव कुण्डल-
 केशा भद्रा असें आहे. बौद्धसंघांत पथ्यकर अशी
 चढाओढ नेहमीं चालेच. शास्त्याकडून मोठे म्हणवून
 घेणें, हें तर संघांतील लोकांचें आद्यकर्तव्य असे.
 गौतमाहि त्यांना प्रोत्साहन देई. जगाच्या संसारांत
 पडण्यापूर्वीं आत्मोन्नति करून घेणें, हें प्रव्रजिताचें पहिलें कर्तव्य असें;
 किंवा आत्मोन्नति याचेंच नांव जगाच्या संसारांत पडण्याची
 पूर्वतयारी. बौद्धभिक्षूनां व भिक्षुणीनां हें जें विशिष्ट
 प्रकारचें शिक्षण मिळे; त्यामुळें समाजांत “ शाक्यपुत्रिय श्रमण ” या

* भद्रा कुण्डलकेशा (पालि-भद्रा कुण्डलकेशा) चरित्रांत भद्रा हेंच नांव उप-
 योगांत आणलें आहे. भद्रा हें नांव प्रस्तुत्या चरित्रम लिकेंत तीन वेळां आल्या कार-
 णानें त्या नावापुढें त्याचें विशेषण जोडलेलें आहे.

१: शाक्यपुत्रिय श्रमण (पाली—सक्यपुत्रिय समण) शाक्यपुत्र म्हणजे गौत-
 मबुद्ध त्याचे श्रमण, त्यांचे अनुयायी. बुद्धकालांत श्रमण हें नांव सर्वसाधारण होतें. निर-
 निराळ्या पंथांत निरनिगळे श्रमण होते. पाश्चात्य किंवा चिनी प्रवाशांनीं हिंदुस्थानांत
 येऊन जीं वर्णनें लिहिलेलीं आहेत त्यांत श्रमण आणि ब्राह्मण असे दोन निरनिराळे वर्ग
 निर्दिष्ट केलेले आहेत. पालीवाङ्मयांतहि “ कोचि समणा वा ब्राह्मणा वा ” असा वाक्यांश
 नेहमीं आढळतो. भिक्षूंच्या विशिष्ट प्रकारच्या राहणीमुळे त्यांनीं लोकांवर एवढा मोठा
 परिणाम केला होता कीं, ते त्यांना शाक्य पुत्राचे श्रमण म्हणून संबोधूं लागले.

नांवानें ते रुपात होते. संघामध्ये स्त्री किंवा पुरुष हा भेद आत्मोन्नतीच्या मार्गाला येत नाही, हा बौद्ध धर्माचा विशेष आहे. मोठमोठ्या विद्वान् भिक्षुंमाणेंच भिक्षुर्गीनाहि अर्हत्पदाचा साक्षात्कार करून घेऊन विशिष्ट क्षेत्रांत कसें प्राविण्य मिळविलें होतें, हें आतांपर्यंतच्या चरित्रांवरून वाचकांच्या ध्यानीं आलेंच असेल. किंथेक बाबतींत तर स्त्रियांनीं आपली बुद्धिमत्ता उज्वल रीतीनें दाखविलेली आहे व गौतमानेंहि ती कबूल केली आहे; इतकेंच नव्हे तर त्यांची योजना अग्रस्थानीं करून आपला गुग्राहीपणा दाखविण आहे. स्थविरा कुण्डलकेशेची गोष्ट तर विशेष महत्त्वाची आहे. वादविवादामध्ये अपूर्व चातुर्य दाखविणाऱ्या कामीं स्त्रियांनाहि त्याकाळीं केंवढें प्रोत्साहन मिळत असे, हें तिच्या गाष्टेविरून स्पष्ट होत. वादविवाद करण्यांत पारंगत अशा एका स्त्रीस 'बौद्धसंघातील एका खंड्या वीरानें' 'जिकू तिला संघांत कसें आणिलें, ही कथा मागील कथेपेक्षां जास्त हृदयंगम आहे:

हिचा प्रथम उल्लेख पदमोत्तर बुद्धाच्या काळींच सांपडतो. त्या शास्त्याच्या काळांत हंसवती नगरींत एका कुलगृहांत तिचें जनन झालेंलें होते. शास्त्याच्या धर्मप्रवाचनास ती गेली होती व एके दिवशीं शास्त्यानें भिक्षुणिसंघातील क्षिप्रभिज्ञ भिक्षुणीमध्ये^२ एका भिक्षुणीस अग्रस्थान दिलेंलें प. हून आपणासहि तें लोभनीय स्थान प्राप्त व्हावें, अशी उत्कटेच्छा त्याच्यासमोर तिनें प्रथित केली. पुढील आयुष्यक्रम पुण्यकर्मांत खर्च

१: सारिपुत्तानें. सारिपुत्तास "धर्म सेनापति" असें नांव देण्यांत आलें होतें.

२: क्षिप्रभिज्ञ (पाली-खिप्पाभिञ्ज) उदाग किंवा जीम आभिज्ञांची प्राप्ति सौकर्यानें व लौकर झाली आहे तो किंवा ती. बुद्धशेषचार्यांनीं आपल्या विशुद्धिमार्ग नांवाच्या ग्रंथ त 'किती प्रकारची समाधि?' असा उपन्यास करून त्याचें उत्तर देतांना क्षिप्रभिज्ञतेचा विस्तार केलेला आहे. योग्यास अहितकर अशा गोष्टींचा अंगीकार केल्यामुळे त्याचा मार्ग दुःखद हांतो व त्यास अभिज्ञा मिळण्यास फारच विलंब लागतो; पण योगावचर भिक्षु किंवा भिक्षुर्णा जर फक्त पथ्यकारक गोष्टींचाच अंगीकार करून समाधीचा मार्ग आक्रमणाचा प्रयत्न करील, तर त्याला किंवा तिला अभिज्ञा फारच लौकर प्राप्त होतील. प्रतिपदा-समाधाचा मार्ग. (विशुद्धिमगग-Vol. I-P. T. S.-Mrs. Rhys Dav ds-पृष्ठ. ८७).

करून पुण्यसंस्कारांची वाढ केल्यावर देवलोकी व मनुष्यलोकी जन्म घेत असतांना हजारकल्पे लोटलीं. त्यानंतर काश्यप बुध्दाच्या काळीं किकी-राजाच्या सप्त कन्यकांपैकीं एक कन्यका म्हणून ती जन्मास आली व २०००० वर्षे शीलांचे संगोपन करून कुमारब्रम्हचर्याचरण करून तिनें, भिक्षुसंघाकरिता एक निवास स्थान बांधवून तें संघास दान केलें. पुढें एक बुध्दन्नरपर्यंत देवमनुष्यांमध्ये संसरण करीत करीत गौतमबुध्दाचें जन्म-काळीं राजगृहनगरांतील एका श्रेष्ठीकुलांत तिनें जन्म घेतला. तिचें नांव भद्रा असें होतें.

(२)

गौतमबुध्दकालीन-चरित्र.

कर्मधर्मसंयोगानें ज्यादिवशीं भद्रेना जन्म झाला; त्याचदिवशीं त्याच नगरांत राजाच्या पुगेहितालाहि एक पुत्र झाला. त्याच्या जन्मकाळीं राजवाड्यांतल्या हत्यारांपासून तो तहत पौरजनांच्या घरात असणारीहि सर्व आयुधे प्रज्वलित दिसूं लागलीं. दुसरे दिवशीं सकाळीं राजपुरोहित राजगृही गेला व “महाराजाना सुखानें निद्रा आली ना” असा त्यानें व्यास नेहमीं प्रमाणें कुशल प्रश्न विचारला “आचार्य झोंपेच नांवकशाळा घेतां?” राजानें उत्तर दिलें सर्व रात्रभर राजवाड्यांतील आयुधे प्रज्वलित दिसावयास लागल्या मुळें झोंप येणार कशीं “पुरोहित म्हणाला ‘महाराजांनीं त्या-बद्दल आतां काळजी करूं नये. आपल्याच राजवाड्यांतील आयुधे उज्वल झालीं असें नाहीं, तर सर्व नगरांतील आयुधे अज्ञाप्रकारानें चकचकत झालीं होतीं ‘ याचें कारण काय बरें. आचार्य ?” “माझ्या घरीं चौर्य नक्षत्रावर एक मूल जन्मास आलें आहे. तो सर्व शहराचा भावि शत्रु म्हणूनच काय. जन्मास आला आहे. त्याचे हें पूर्वं चिन्ह. त्यापसून आपणा स्वतःला कांहीं अनिष्ट नाहीं. तथापि महाराजांची इच्छाच असेल, तर त्याला दूर करतां येईल.”

“नको नको,” राजानें उत्तर केलें, जोपर्यंत त्याच्यायोगानें आमचें अनिष्ट होणार नाहीं, तोपर्यंत त्याला दूर करण्याचें आम्हांस प्रयोजन नाहीं.”

इकडे राजपुरोहितानें त्याचें नांव " शत्रुक " असे ठेविलें; कारण त्याला वाटलें कीं, आपल्या जन्माबरोबरच आपलें नांव बरोबर घेऊन तो आला आहे.

याप्रमाणें राजपुरोहितगृहीं शत्रुक वाढत चालला होता व श्रेष्ठीच्या गृहीं भद्रा वाढत चालली होती. इकडे तिकडे रांगतां धांवता. येऊं लागल्यापासूनच जेथें शत्रुक जाई, तेथील वस्तु दृष्टीस पडल्याबरोबर ती तो आपल्याबरोबर आणी व अशा रीतीनें तो आईबापांचें वर भरी. पित्यानें शिक्षा करून चौरकर्मापासून त्याला परावृत्त करण्याचा कितीक वेळां प्रयत्न केला; पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. कालेंकरून तो बयांत आला; पण सर्व प्रकार करूनहि त्याची ही प्रवृत्ति नाहींशीं होत नाहीं, असं दिसून येतांच, त्याच्या बापांनं दोन निळ्या रंगांचीं वस्त्रें त्यास दिलीं; व घर फोडण्याचीं सर्व उपकरणें त्याच्या हवालीं करून तो त्यास म्हणाला, " जा, याच धंद्यावर आपलें उदरपोषण कर ". इतकें बोलून त्यास त्यानें घराबाहेर घालवून दिलें.

त्या दिवसापासून शत्रुकाचा मार्ग खुला झाला. लोकांच्या घगावस घोरपंडीची गरज भागविणारें असें एक यंत्र टाकून, त्याच्यासाह्यानें वर चढून भिंती वगैरे बांधकामास तो भोंके पाडी व घरांत शिरत असे. दुसऱ्याच्या घरांत इकडे तिकडे पसरलेले सर्व जिनस, जणूं काय आपलेंच व आपणच ठेवले आहेत, अशा रीतीनें ते घेऊन तो चालता होई. यामुळें लोकरच संबंध शहरांत शत्रुकानें, न फोडलेलें असें एकहि घर राहिलें नाहीं.

एक दिवस राजरथांत बसून राजाची स्वारी नगरांतून चालली असतां, राजाचें लक्ष घरोघर दृश्य होत असलेल्या घरफोडाकडे गेलें व त्यानें त्याबद्दल आपल्या सारथ्यास प्रश्न केला. सारथ्यानें उत्तर दिलें, " महाराज, या नगरांत शत्रुक नांवाचा चोर प्रख्यातीस आला असून तो शहरवासीयांच्या घरांच्या भिंती फोडून त्यांतील चीजवस्तु हरण करतो. त्याचा हा प्रताप आहे. "

राजवाड्यांत गेल्यावर राजानें नगरच्या कोतवालास बोलावून घेतलें व त्यास विचारलें, " कायहो ! या नगरांत शत्रुक नांवाचा चोर

असुन त्यास तुम्ही कां पकडीत नाहीं ? ” “ महाराज ” कोतवालानें उत्तर दिलें. “ त्यास प्रत्यक्ष पाहण्याची आम्ही शिकस्त केली पण तो आमच्या दृष्टीसच पडत नाही ” “ तें कांहीं नाही; जर आज तुम्ही त्या चोराला पकडलें नाही, तर तुम्हांस राजदण्ड भोगावा लागेल ”. कोतवाल नें जेव्हां राजाचा हा निर्वाणीचा हुकूम ऐकला, “ तेव्हां बरें महागज, मी चोर हुडकून काढतो, ” असे म्हणून तो तेथून गेला व सर्व शहरभर आपल्या हाताखालील लोकांना पाटवून त्यानें जागजागी पहारे वर्मावले व रात्रीच्या समयीं तो चोर घर फोडून माल नेत असतांनाच, त्याला कोतवालानें पकडलें, व त्यास राजासमोर नेऊन उभें केलें.

राजानें असा हुकूम सोडला कीं, त्या चोरास नगरच्या दक्षिण द्वारानें घेऊन जावें व तेथें त्याला प्राणदण्डाची शिक्षा द्यावी राजाज्ञा ऐकून कोतवाल त्या चोरास राजदरबारांतून घेऊन गेला व चौकाचौकावर त्या चोराच्या पाठीवर हजार फटके लगावून त्यास दक्षिण द्वाराकडे घेऊन चालला.

त्यावेळीं श्रेष्ठीकन्या (सु) भद्रा आपल्या दिवाणखान्यांत बसली होती. तिच्या कानावर नगरवासीयांचा कलकलशब्द येऊं लागला; तेव्हां तो कसला असावा बरें ? हें पाहण्यासाठीं तिनें आपल्या दिवाणखान्यांतो रस्त्यावरील खिडकी उघडली तीं शत्रुक तिच्या दृष्टीस पडला. राजाधिकारी कोतवाल त्यास वधस्थानाकडे घेऊन चालला होता ! त्यास पाहिल्या बरोबर—व तोहि त्या अवस्थेत—तिनें आपल्या हृदयावर आपलें दांन्हीर्हा हात धरले. ती आपल्या शयनाकडे गेली व पलंगावर खालीं मान घालून अधोमुख होत्साती पडून राहिली. त्या कुलांतील सुभद्रा म्हणजे एकुलती एक कन्यका ! तिच्या मुखावर यत्किंचित्हि जरा फरक झाला तर तिच्या ज्ञातकांस तो पाहवत नसे ! अर्थात् ती जेव्हां अशारी तिनें पलंगावर जाऊन पडून राहिली आहे, ही बातमी त्यांना लागली, तेव्हां ते लगेच तिच्या भोंवती जमा झाले व तिला म्हणाले, “ हे तूं काय करतेस, बाळ ! तुला काय होते आहे ! ” “ तुम्ही तो वधस्थानाकडे चालविलेला चोर पाहिलांत काय ? ” तिनें शांतपणानें त्यांना विचारलें “ होय, बाळ, आम्ही पाहिला बरें ! ” “ जर तुम्ही त्याला मजकडे

आणवून माझ्या हवालीं कराल, तर मी वांचेन; नाही तर मी मरणार म्हणून समजा !” ही असली अशक्य मागणी तिने मागू नये, म्हणून त्यांनी हर एक उपाय केले, पण व्यर्थ ! तेव्हां तिच्या मरणोपेक्षां तिला वांचविणे हेच श्रेयस्कर आहे, असा त्यांनी निश्चय केला, लगेच तिचा पिता नगरंसारक्षकाजवळ गेला व त्यास हजार रुपयांचा लांच देऊन त्याची विनवणी करून त्याने त्यास सांगितले, “ भाझ्या मुलीचे मन त्या चोर वर बसले आहे. कसेहि करा, पण ह्या चोराची मुक्तता करा!” कोतवालाने ‘ बरे ’ आहे म्हणून उत्तर दिले; व श्रेष्ठी निघून गेला. इकडे कोतवालाने सायंकाळ होईतोपर्यंत शत्रुकास शहरांतून इकडे तिकडे हिंडविले व सूर्यास्त झाल्यानंतर काळोख पडत चालला असतां, बंधनागारांतून एका चोरास आणण्याचा हुकूम केला. तो आल्यावर शत्रुकाची बंधनांतून मुक्तता करून, त्याने त्यास श्रेष्ठीच्या घरी रवाना केले; व त्याच बंधनांनी त्या आणलेल्या चोरास बांधून शहरच्या दक्षिण द्वाराने नेऊन त्याचा वध केला ! श्रेष्ठीच्या दूतानी शत्रुकास आपल्या धन्याच्या घरी नेऊन त्याच्या स्वाधीन केले. आतां आपण आपल्या लाडक्या कन्येची इच्छा पुरी करूं, असे म्हणून त्या श्रेष्ठीने शत्रुकास आपल्या चाकराकडून उटणे वगैरे लावून सुवासिक अशा पाण्याने न्हाऊ घातले व त्याला सर्व प्रकारच्या आभरणांनी माण्डित करून, त्यास घेऊन तो आपल्या कन्येच्या महालांत गेला व त्याने त्यास तिच्या हवालीं केले. तिच्या आनंदास पारावार राहिला नाही ! “ माझे मनोरथ आज परिपूर्ण झाले ”, असे म्हणून तिने उत्तमोत्तम व मूल्यवान वस्त्रे परिधान करून ठेवणांचे अलंकार अंगावर घातले, व अलंकारविभूषित होत्साती तिने त्याचे स्वागत केले, व तदनंतर त्याची ती परिचर्या करूं लागली.

शत्रुक हा अशा प्रकारचे अनुपम सुख भोगीत असतां, कित्येक दिवस गेले. श्रेष्ठीचा जांबई होण्याचा मान मिळाला असतां, आपले मागील वर्तन बदलून सद्वर्तनाने वागावयाचे, हाच पथ्यकर मार्ग त्याच्यापुढे होता; पण जन्मापासून चौर्यकर्माकडे प्रवृत्ति असल्यामुळे, त्याची दृष्टि आपल्या पत्नीवरच नठरतां फक्त तिच्या त्या उत्तमोत्तम अलंकारांवरच गेली. एकदिवस तो घनाशी म्हणू लागला, “ तिच्या अंगावरील ते उत्तमोत्तम

व माख्यवान दागिने मला मिळालेच पाहिजेत. वाटेल तें करीन आणि ते बळकावीन. ” असे म्हणून लोकरच तो व ती कन्यका एकांतसुवांत बसली असतांना तो भद्रेला म्हणाला, “माझ्या मनांत पुष्कळ दिवसांपासून तुला एक गोष्ट सांगावयाची आहे, ती मला एकदां सांगितलीच पाहिजे. ” भद्रेचा आनंद गगनांत मावेना. आपल्या प्राणवल्लभानें आपण होऊन आपणास आपल्या गुह्याची गोष्ट सांगण्याची उत्कंठा दाखवानी, यापरतें दुसरें सौख्य तिला कोणतें वाटावें ! जणुंकाय, सहस्रनाणीं प्राप्त झाल्याचा आनंद तिला झाला व ती म्हणाली, “आर्य, हें काय सांगणें ? अगदीं निःशंकरीतीनें सांगावें बरें ! ” आतां आपला डाव टाकावयास योग्य वेळ आहे, असे पाहून तो बोलू लागला, “लाडके, तुला असे वाटणें साहजिक आहे कीं, तुझ्यामुळे माझा जीव वांचला. खरें म्हटलें असतां गोष्ट फार निराळी आहे. जेव्हां मला कोतवालाच्या दूतानीं पकडलें, तेव्हां आतां आपण या संकटांतून मुक्त होण्याकरितां कोणाचा तरी धावा केला पाहिजे, असा विचार करून चौरप्रपात नांवाच्या पर्वतावर असलेल्या देवीचा मी धावा केला व मनांत अमा नवस केला, ‘जर मी यांतून जिवंत राहिलों तर हे देवी, तुला मी एक बलि समर्पण करीन !’ त्या देवच्या कृपेमुळे आज मी वाचलों पहा ! आतां एकदां लोकरच ती नवस फेडला पाहिजे नव्हे ? ”

सुभद्रें उत्तर दिलें, हें काय बरें विचारावयाचें ? आपल्या इच्छेप्रमाणें वागावयाचें हें तर माझे व्रतच आहे. ही पहा; मी आतांच तयारीस लागतें; असे म्हणून तिनें शटकनू बलिकर्माची तयारी केली व आपल्या सर्व भूषणांनीं विभूषित होऊन ती आपल्या नवऱ्याकडे गेली व “तयारी झाली आहे, आतां निघावयास हकन नाही,” असे तिनें त्यास सांगितलें नंतर पित्याचे दास बरोबर घेऊन तीं दोघे एका यानांत बसून पर्वताकडे जाण्यास निघालीं. पर्वताच्या पायथ्याशीं आख्यावर सर्वजण वर चढावयास लागले.

आतां शत्रुकांपुढे मोठा प्रश्न पडला, जर सर्वजण तो पर्वत चढावयास लागून आपणाबरोबर आले तर तिचीं आभरणें काढून घेऊन पळ्यावयास अकाश सांपडणार नाही. म्हणून एकटालाच घेऊन वर चढलें

पाहिजे, असा निश्चय करून आपल्या पत्नीच्या आज्ञेने त्याने बरोबर आलेल्या सर्व नोकरांस मार्गेच रहावयास लाविले; व बलीकर्माचे भाजन घेऊन तीं दोघेच वर जावयास लागलीं. पर्वत चढत असतां त्याच्या मुद्रेवर नानाप्रकारच्या विकारांची छटा उमटत होती. “स्वभावो दुर्तिक्रमः” हें सुभाषित किती यथार्थ आहे ? तिच्या अलौकिक प्रेमाची त्याला काय खातरजमा होती? जन्मापासून चोरीकरणे, हेंच इतिकर्तव्य होऊन वसल्यामुळे त्याचे सर्व लक्ष्य त्या सुंदर युवतीकडे किंवा तिच्या दिव्यप्रेमाकडे नसून फक्त तिच्या शरीरावरील बहुमोल आभरणांवर होतें. त्याच्या अन्तःकरणांत दुर्वासनाचेच साम्राज्य असल्यामुळे तेथे सद्वासनेचा एकादा किरणाहि उद्भवणें अशक्यच होतें. शेवटीं त्यानें भयंकर मुद्रा धारण केली व मध्येच थांबून तिच्याकडे तोंड केलें व तो तिला म्हणाला “ भद्रे, तुझ्या अंगावरचे हें वस्त्र काढ व त्यांत तुझ्या अंगावरचे सर्व दागिने घालून एक बोचकें तयार कर पाहूं. ”

शत्रूकाचे मध्येच थांबणें, आपणाकडे तोंड करणें, व धमकीवजा वाक्य उच्चारणें, या सर्वांचा त्या कोमळ व प्रणयसर्वस्व कन्यकेवर फारच विलक्षण परिणाम झाला ! ज्याला आपण फांसावरून माघारी आणला, ज्याला आपण आपलें जीवनसर्वस्व करून टाकणें, ज्याच्यासाठीं आपण कोणतीहि गोष्ट करण्यास मार्गेपुढें पाडिलें नाहीं, त्याच मनुष्यानें आपल्या स्वभावाचे असें आविष्करण करावें, यास काय म्हणावें, हेंच तिला कळना. एखादीस या कृतघ्न्यामुळे वेडुच लागलें असतें. पण मद्रा इतकी दुःखुळी नव्हती. प्रथम तिला आपला अवलासुलभस्वभाव दूर करतां येणें शक्य नव्हतें; म्हणून ती त्यास म्हणाली, “ स्वामी, या दासीकडून काय अपराध घडला ? ” ह्या कोमळ व कातर वाणीनें उच्चारलेल्या प्रश्नाचा शत्रूकावर काय परिणाम होणार ? त्याचे मुखावर एकप्रकारचे विकटहास्य मात्र विलसावयास लागलें व त्यामुळे त्याचा चेहरा त्यास्थळीं सुभद्रेस ज्यास्तच भेसूर दिसावयास लागला. “ पोरि, ” तो म्हणाला, “तुला असें वाटलें कां, मी येथे जो आलों आहे तो बलिकर्म करण्यासाठीं ? फार काय सांगू, या देवतेचे यकृत (पाली-यकन) सुद्धां बाहेर काढून खाऊन टाकण्याची धमक माझ्या अंगांत आहे. बलिकर्माच्या निमित्ताने

तुझ्या दागिन्यावर डहा मात्र मारण्यासाठी मी तुला येथे घेऊन आलो आहे. समजलीस ”.

“ महाराज, हे दागिने कोणाचे ? व मीहि कोणाची ? ” मोठ्या काकुळतीच्या स्वरांत तिने त्याला प्रश्न केले. “ मी तें कांहीं जाणत नाही, ” त्याने उत्तर दिलें, “ तुझी चीजवस्त निराळी, माझी चीजवस्त निराळी, मी तुझी चीजवस्त घणार हें जाणतो. ”

अशा नरपशूशी वाद करण्यांत कांहीं हंशील नाही, असा तिने विचार केला. तिच्या ह्या निसर्गतः प्रणयप्रचुर अन्तःकरणावर दारुण आघात झाला ! तिचे तें अलोट प्रेम अस्तंगत झालें. तिच्या प्रकृतिप्रेमळ स्वभावाचें वज्रमय अन्तःकरणांत रूपांतर झालें. एखादें गरीब विचारे मांजर सुद्धां कोंडून ठेवल्यास जिवावर उदार होतें. मग ती तर बोलून चालून मनुष्य होती. तिने लगेच मनाचा निश्चय केला; पण मुखावर कांहींहि परिणाम न दाखवितां त्यास ती म्हणाली, “ प्राणनाथ, फार उत्तम. आपली इच्छा पुरी करणें हेंच तर माझे ध्येय ! पण दासीची शेवटची एक इच्छा आहे, ती आपण नाही कां पुरविणार ! या माझ्या शरीरावरील अलंकारांनी युक्त असतांनाच आपणांस आलिंगन द्यावें, अशी या दासीची इच्छा आहे, ती आपण नाही का सफल करणार ? ”

स्त्रीजातीच्या “ अशिक्षितपटुत्वा ” ची कविकुलगुरु कालिदासानें किर्ती यथार्थकल्पना आणून दिली आहे ? त्या शत्रुकास दागिन्यांच्या लोमापुढे इनर कांहींहि दिसत नव्हतें. त्याची सर्व धूर्तता त्या एका विचारांने लुप्तप्राय करून टाकिली होती. तिच्या या मागणति काय हेतु आहे, हें यावेळीं समजण्याची अकल त्याच्या अंगी नव्हती. तो विवेकभ्रष्ट झाला होता ! त्याने तिचे म्हणणें लगेच कबूल केलें; व ‘चल आटप,’ असं दर्शविणाऱ्या मुद्रेनें तो तिच्यासमोर उभा राहिला !

सुदैवानें म्हणा किंवा दुदैवानें म्हणा, तें जोडपें जेथे उभे होतें, तो पर्वताचा प्रपात होता. तें जेथे उभे होतें, तेथे त्यांच्या डोक्यावर सुळक्यासारखा एक पर्वत गगनास भेदित गेला होता, तर त्यांच्या पायांपासून जवळच एक खोल दरी आ करून पसरली होती. शत्रुक

उमा राहिला असतां तिनेहि मोठ्या प्रेमदर्शक मुद्रेने त्याला आलिंगन दिले; व आलिंगन देतां देतां मोठ्या धैर्याने तो असावध असतांना, आपण जरा दूर उभे राहन त्यास खालच्या दरीत ढवळून दिले, वातावरणांतून खाली पडतपडत तो खालील दरीत चूर्ण विचूर्ण हांऊनच पडला. त्यावेळी त्या पर्वतस्थ देवतेने सुमद्रेचे हे विलक्षण हुषारीचे कृत्य पाहून तिचा स्तुती करण्याच्या हेतूने पुढील अर्थाच्या गाथा म्हटल्या:—

“१ सर्वच ठिकाणीं पुरुष शहाणे म्हणून दिसून येत नाहींत; तर निरनिराळ्या ठिकाणीं स्त्रीसुद्धां विचक्षण म्हणून ठरते !”

“२ सर्वच ठिकाणीं पुरुषच शहाणे म्हणून दिसून येत नाहींत, तर सुहूर्णभर विचार करून स्त्रीहि पंडित होऊं शकते !”

या धाडसाच्या कृत्यानंतर सुमद्रा शुद्धीतर आली; व तिने आपल्या परिस्थितीचे नीट अवलोकन केले. ती आपल्याशीच म्हणू लागली, “अशा परिस्थितीत आतां घरी परत जाण्याचे तर नांवच नको, आतां उत्तम उपाय म्हटला म्हणजे निर्भ्रंथांच्या आरामामध्ये जाऊन प्रव-

१: मूळ गाथा अशा:—

न सो सब्धेसु ठानेसु पुरिसो होति पण्डितो !

इत्थीऽपि पण्डिता होति तत्थ इत्थ विचक्खणा ॥ १ ॥

न सो सब्धेसु ठानेसु पुरिमो होति पण्डितो ।

इत्थाऽपि पण्डिता होति मुहुत्तमपि चिन्तयेऽति ॥ २ ॥

२: निर्गन्थ (पाली-निगण्ठ) जैनांचे नांव. बुद्धाच्या काळीं जे मोठे गणाचार्य, संघाधिपति, आचार्य, व लोकसम्मत असे शिक्षक होते, त्यांच्यांत निर्गन्थ नाथपुत्र याचीहि गणना होते. नाथपुत्र किंवा नाटपुत्र असे दोन्हीहि शब्द रूढ आहेत. त्यांचा संस्कृतपर्याय म्हणजे “ ज्ञातिपुत्र ” असा आहे. जैनांचा शास्ता जो महावीर त्यांचे नांव आहे. महावीर गौतमापेक्षां वयाने मोठा होता. त्याच्याहि अनुयायांचे आराध असत; व एकावेळीं जैन व बुद्ध हे दोन धर्म उत्तरहिंदुस्थानांत रूढ असून, पुढे बुद्ध धर्माचा विजय झाला. जैनाचा मुख्य भर आत्मक्लेशावर होता. त्यांचे म्हणणे दुःखमरु अशा तपांनीं, उपवासांनीं व देहदंडांनीं सुखाची प्राप्ती करून घ्यावयाची असते. अर्थात गौतमास हा मार्ग सर्वस्वी संमत नव्हता. त्यास तो “अत्तकिलमथानुयोग” असें म्हणजे जैन मताचा थोडक्यांत अनुवाद मज्झिमनिकायाच्या मूलपणासंबांतील “ चूळदुवरुक्खन्ध-सुत्तांत ” केला आहे. (पहा-राजवाडेकृत देवनागरी पुस्तक-पृष्ठ. ६६-६९)

ज्या देण्याविषयी त्यांना याचना करणे; व आयुष्याच्या पुढील क्रमास सुरवात करणे हा होय. असा निर्धार करून, ती त्या डोंगरावरून खाली उतरली व निर्ग्रथाच्या आरामांत जाऊन ती आरामाधिपतीकडे गेली व त्यास वंदन करून म्हणाली, 'महाराज, सर्वसंगपरित्याग करून मी आपणाकडे प्रव्रज्या मागण्यास आले आहे; तरी ती मला देण्याची कृपा करावी.' त्याने उत्तर दिले "भगिनी, प्रव्रज्या देण्यास माझी संमति आहे. तुला कोणच्या विधीने प्रव्रज्या देण्याची इच्छा आहे?" जे विधान अत्यंत कठीण, अतएव अत्यंत श्रेष्ठ असेल, त्या विधानाचा अवलंब करून प्रव्रज्या देण्यास मी तयार आहे, असे तिने त्यास उत्तर दिले! 'बरे' असे म्हणून त्या निर्ग्रथांनी तालपणाच्या चिमट्याने तिच्या केशांचे लोचन केले; व तिला प्रव्रज्या दिली! पुन्हां जेव्हां कें. वाढल तेव्हां कुंडलाप्रमाणे कुरळे होत होत ते वाढत गेले, व तेव्हां पासून तिला कुंडलकेशा हे नामाभिधान प्राप्त झाले. भद्रेने प्रव्रज्या धारण केल्यापासून त्याच आरामांत राहून जैन शासनाचा अभ्यास करण्यास सुरवात केली. कुशाग्रमतीच्या जोरावर ती त्यांत थोड्याच काळांत पारंगत झाली; व आतां शिकवावयाचे कांहीं एक राहिले नाही, असे पाहिल्यानंतर ती गांवोगांव विद्यासंपन्न लोकांचे शोधार्करिता हिंडू लागली. ज्याच्याजवळ जी नवीन विद्या असेल, ती शिकवावी व पुढे जावे, असा तिने क्रम ठेविला. याचा परिणाम म्हणजे तिच्यापुढे उभे राहून वादविवाद करण्यास कोणीहि धजेना; व आपणाशी आतां कोणीहि वाद करण्यास समर्थ नाही, अशी तिची खात्री पटल्यावर तिला आतां वादविवाद करून जथपत्रे मिळविण्याची इच्छा झाली व तत्परीत्यर्थ ती मोठमोठी गावे, शहरे व राजधान्या हिंडावयास लागली. तिचा क्रम असा असे:- नगरांत प्रवेश करण्यापूर्वी नगरद्वाराजवळ वाळूची एक रास करावयाची

१: केशलोच-केश उपटणे-जैनसाधू हे वैराग्यार्थ स्वतःचे केश उपटून काढतात. ब्राह्मणऋषि केश वाढवून त्यांत प्राण्यांना आश्रय देतात. पण हे जैनांना संमत नाही. प्रसृत लेखकास वारामती येथे हा केशलोच समारंभ पहावयास मिळाला. जैनसाधूंच्या मनाची तयारी जरी खंभार असली, तरी हा देहशुद्ध आत्म्याला त्रासदायक तर खराच! कुण्डलकेशेने जैनांच्या अत्यंत खडतर अशा पद्धतीने केशलोच करवून घेतला व आपला करारीपणा व्यक्त केला.

व त्यांत जंबुवृक्षाची एक शाखा रोवून ठेवावयाची. (शेजारच्या जमलेल्या दारकांना सांगून ठेवावयाचे कीं, वाळकानो, तुमच्या गावातील जो कोणी माझ्याशी वाद करण्यास समर्थ असेल, त्याने ही शाखा उपटून मोडून तोडून टाकावी." जर सात दिवसपर्यंत कोणीहि ती उपटली नाही, तर त्या गावांत आपणाशी वाद करण्यास कोणीहि समर्थ नाही, असे समजून ती त्या गावाहून निघून जाई. अशा रीतीने जयपत्रे मिळवून विद्येच्या मदने उन्मत्त होतसार्ती ती गांवोगांव व शहरची शहरे हिंडून, भगवान् बुद्ध श्रावस्ती नगरांत अनाथपिण्डिकाच्या आरामात राहात असतां, श्रावस्ती नगरच्या वेशीच्या द्वाराशी येऊन पोहोचली. आपल्या नेहमर्च्या शिरस्त्याप्रमाणे तिने वाळूची रास बनविली व त्यांत जंबुवृक्षाची एक शाखा रोवून शेजारच्या जमलेल्या बालकांपाशी आपला निरोप ठेऊन, तिने शहरांत प्रवेश केला.

. त्याच सुमारास धर्मसेनापति सारिपुत्त हा भिक्षुसंघ अगोदरच गावांत गेल्यामुळे, एकटाच शहरांत प्रवेश करण्याच्या इराद्याने नगरच्या द्वाराशी आला; व तेथे एक वाळूचा ढीग व त्यावर दिसणारी जंबुवृक्षाची एक शाखा पाहून, त्याला कौतुक वाटले. व शेजारच्या मुलांच्या नेहमर्च्या स्वभावानुसार त्यांनीं सर्व हकीगत सारिपुत्तास कथन केली. " असे जर असेल " तो म्हणाला, "तर मुलानो, तुम्हीच ती शाखा उपटा व तुडवा पायाखाली." कांहींजण तसे करण्यास घजावले नाहींत. पण इतरांनीं लगेच जाऊन त्या फांदीचे तुकडे तुकडे करून टाकले. इतके झाल्यावर सारिपुत्त निघून गेला.

मध्यंतरीं आपले भोजनकृत्य उरकून कुण्डलकेशा नगरद्वाराशी येऊन पाहते तो आपल्या फांदीची विपन्नावस्था झालेली. हे पाहून त्याबद्दल चौकशी करण्यास तिने सुरवात केली व लौकरच तिला सर्व हकीकत कळून चुकली. " अशा रीतीने माझ्या फांदीची दुर्दशा करणारा मनुष्यहि माठाच असला पाहिजे, त्याशिवाय असले काम करण्यास तो घजला नाही खास ! आपण तर बोलून चालून क्षुद्र. तेव्हां एकट्यानेच याचा निकाल न लावतां, गावांतील सर्वांना बोलावून सर्वांच्या समक्ष याचा निकाल करून घ्यावा," असा विचार करून प्रथम नगरांतील निर-

निराळ्या परिषदांना ही हकीकत सांगून त्यांना तिने निमंत्रण केलें व अशा-
 रीतीने ८०,००० कुटुंबांना ही बातमी कळली व ती एकत्र झाली. मग त्यास-
 ह ती सारिपुत्ताकडे गेली. त्या वेळीं तो स्थविर भोजनकृत्य सारून एका वृक्ष-
 मालाशी बसला असतां, ती एका मोठ्या जनसंमर्दास बरोबर घेऊन त्या-
 कडे गेली, व कुशल प्रश्न झाल्यावर एकीकडे जाऊन बसली असतां तिने
 त्यास पुढील प्रश्न विचारला. " मन्ते, आपल्याच अनजेने माझी वृक्षशाखा
 तुडवली गेली काय ! " होय, भगिना, मीच सांगितल्यावरून दारकांनी
 तिची तशी वासलात लावली. " ठीक आहे, असें असेल तर तुमच्या बरो-
 वर आमचा वादविवाद झाला पाहिजे. " सारिपुत्तानें उत्तर दिलें, " फार उत्तम.
 आपणांपैकी प्रथम कोणी कोणास प्रश्न विचारावयाचे, व कोणी कोणास
 उत्तरें द्यावयाचे ! " " अर्थात् प्रथम प्रश्न विचारणें हा माझा हक्क आहे, " तिने
 बरा तोण्यांत व उत्तर दिलें. सारिपुत्तानें शांतपणानें सांगितलें, " कांहीं
 हरकत नाहीं, आपणास जें अवगत असेल, त्यांतून आपण मला प्रश्न
 विचारवित. "

सर्व जनसंमर्द तटस्थ राहिला! कुण्डलकेशा प्रश्न विचारीत होती,
 व सारिपुत्त निःश्रा उतरें देत होता. समाजांतून साधुवाद निघत होता.
 अशारीतानें तिने शक्य तितके प्रश्न त्याला विचारले, व त्या सर्वांची
 उत्तरें तिला समाधानकारक मिळालीं; व ती स्तब्ध झाली.

तिच्या मनाची अशी स्थिती पाहून सारिपुत्त तीस म्हणाला,
 " भगिनी ! आण मला पुष्कळ प्रश्न विचारले; व या समाजासमोर

१: परिषद् (पाली-परिसा) समाज-जमात-संघ. या शब्दाद्वारा तत्कालीन
 समाजाची रचना किंवा विभागणी कोणत्याप्रकारची होती, याची कल्पना करितां येते.
 उपनिषदकाल पासून व परिषद् या शब्दाम प्रामुख्य आलें आहे. " श्वेतकेतु हा पांचा-
 ळांच्या परिषदेकडे गेला, " अशा प्रकारचें वाक्य उपनिषदांत सांपडतें. विद्वान् किंवा
 षण्डित लोकांचें मंडळ किंवा सभा या अर्थावरून पुढें समाज किंवा जमात असा अर्थ
 झाला असावा. पालीवाङ्मयांत चार प्रकारच्या परिषदा सांगितलेल्या आहेत. त्यांची
 नांवें अशीं:—स्वतिष्परिसा, ब्राह्मणपरिसा, गृहपतिपरिसा व समणपरिसा. याशिवाय
 स्वर्गलोकांतील चार निरनिराळ्या परिषदांचाहि उल्लेख आहे. या निरनिराळ्या परिषदां-
 च्या योगानें समाजांतील निरनिराळ्या जाति सुसंबद्ध असत. गुजरार्थेंत अद्यपीहि
 " महाजन " म्हणून संस्था आहे; तीत व परिषद् यांत बरेचसे साम्य आहे.

मी आपणांस त्यांची उत्तरे ही दिली आहेत. मलाहि आतां आपणांस प्रश्न विचारण्याचा अधिकार अर्थातच प्राप्त झाला आहे. मी आपणांस आतां एकच प्रश्न विचारूं कां ? ”

आतां कुण्डलकेशा काय उत्तर देते; याकडे सर्वांचे डोळे लागून राहिले. समाज अगदी उत्कंठित झाला होता. इतक्यांत कुण्डलकेशेने शांतिपणाने सांगितले, “ मन्ते, आपण एक प्रश्न खुशाल विचारावा. ” “ तर मग, भगिनी, आपणांस मी एकच प्रश्न विचारतो, त्याचे उत्तर आपणांस कळेल तसे द्या. ” “ एक म्हणजे काय ! ” याचे उत्तर आपण द्या. आतां मात्र श्रुतसमाज अगदी अधीर झाला होता. त्यांच्या चित्तावरचा तावा सुटत चालला होता. आतां कुण्डलकेशा काय उत्तर देते, या एकाच प्रश्नाने त्यांना भंडावून सोडले होते. कुण्डलकेशाचा धीर सुटत चालला होता. तिने तो प्रश्न शांतिपणाने ऐकला खरा; पण तिच्या अन्तरंगांत कालयाकालच चालली होती. जयोन्मादाचा झटका आतां उतरत चालला होता. सारिपुत्ता अगदी शांतिपणाने तिच्याकडे पाहात होता. इतक्यांत तिने उत्तर

१० एक म्हणजे काय ? (पार्ली—एक नाम किं ?) तत्त्वज्ञानांत जी निरनिराळी कूटें आहेत त्यापैकी हें एक आहे. हा प्रश्नच जरा अनिश्चित स्वरूपाचा आहे. “ ज्यास एक ही संज्ञा आहे, ते कोणते ! ” असा स्पष्ट प्रश्न होऊ शकेल. किंवा “ सर्व सृष्टीस सररदा लागू पडणारी अशी एक गोष्ट कोणती ? ” असाहि या प्रश्नाचा अर्थ होऊ शकेल. कुण्डलकेशा जर उपनिषदांतील तत्वांवर विश्वास ठेवणारी असती तर तिने पट्टकन् सारिपुत्तास उत्तर दिले असतें. कारण “ एकमेवाद्वितीयम् एकं स द्विधा बहुधा वर्तते । ” अशा प्रकारची ऽद्वैतप्रतिपादक वाक्ये उपनिषदांत पदेपदी सांपडता. सारिपुत्ताने सुद्धा हा जो प्रश्न तिला विचारला तो विचारण्यांत तिने उपनिषदासारख्या ग्रंथांतील शिक्कबर्णानुसार उत्तर द्यावे, अशी त्याची अपेक्षा नसावी, हेंच स्पष्ट होते. म्हणून जरी कदाचित् असे धरून चालले की, तिला उपनिषदांतील ही द्रव्यप्रतिपादक अशी वाक्ये ज्ञात असती, तरी तिने त्याचा उपयोग सारिपुत्तास उत्तर देण्याचें कामीं केला असतांच. बौद्धवाङ्मयांत अशाप्रकारचे प्रश्न आहेत, हें तिला ठाऊक नसावेसे निसर्तें. उदाहरणार्थ, खुद्दकपाठांत, “ कुमारप्रश्न ”, म्हणून जो भाग आहे, त्यांत “ एकं नाम किं, ” असा प्रश्न विचारला असून त्याचें उत्तर, “ सब्दे सत्ता आहारद्वितिका ”, असे उत्तर दिलेले आहे. सर्व प्राणी आहारावर जगतात, त्या उत्तरावरून “ आहार ” हाच एक सर्वसाधारणधर्म होय, असे उत्तर मिळवें अशी सारिपुत्ताची अपेक्षा असावी असे दिसते.

दिले, “भन्ते, मला या प्रश्नाचे उत्तर ठाऊक नाही” “काय? भगिनी आपणास जर एवढ्या लहान प्रश्नाचे उत्तर ठाऊक नाही, तर आपणास इतर काय ठाऊक असणार बरे?” ह्या प्रश्नामुळे ती पूर्णपणे त्याच्या ताब्यांत गेली. ती त्याच्या पायां पडली व म्हणाली. “महाराज, मी आपणांस शरण आल्ये आहे!” भगिनी मला शरण यावयाचे नसून सदैवक अशा लोकांमध्ये श्रेष्ठतर जे बुद्ध ते शेजारी महाविहारांत राहत आहेत. त्यांच्याकडे जा व त्यांना शरण जा.” “बरे महाराज, मी तसे करण्यास तयार आहे.” असे तिने उत्तर दिले.

इकडे समाज निरनिराळे तर्क करीत, बुद्धाची तशीच त्याच्या श्रावकांची स्तुती करीत, व कुण्डलकेशाच्या प्रौढीची निंदा करांत विस्कळित झाला व सर्वजण घरोघर गेले.

सायंकाळी शास्ता धर्मदेशना करीत असतांना ती त्याच्याकडे गेली, व त्यास पञ्चाङ्गिक नमस्कार करून एका बाजूस जाऊन उभी राहिली. शास्त्याने तिचे संस्कारमर्दन करण्याच्या इराद्याने धर्मपदांतील पुढाल गाथा म्हटली. “अनर्थपदसंहित अशा हजारों गाथा जरी येत असल्या, तरी अर्थपूर्ण अशा एखाद्या गाथेची एकच जरी आले आली, तरी ती श्रेयस्कर होय? कारण ती ऐकून उपशम तरी प्राप्त होईल.” ही गाथा पुरी झाल्याबरोबरच, ती उभी असतांनाच तिला चारी पटिसंमिधांसह अर्हत्पद प्राप्त झाले. लगेच तिने प्रव्रज्या मिळण्याबद्दल भगवंताची याचना केली, भगवंतानी तीस प्रव्रज्या देण्याविषयी अनुमती दिली. ती भिक्षुणीसंघाकडे गेली व मग तिला तेथे प्रव्रज्या मिळाली; व भिक्षुणीसंघांत तिला स्थान प्राप्त झाले.

१: पञ्चाङ्गिक—मराठींत ज्यास साष्टांग नमस्कार म्हणतात तो. मूळांत “पञ्चपतिद्वितेन” असा शब्द आहे. ज्यांत पांच अंगे भूमीवर प्रतिष्ठित झालेली आहेत, असे वंदन.

२: मूळगाथा अशी:—

सहस्समपि चे गाथा अनर्थपदसंहिता ।

एकं गाथापदं सेय्यो यं सुत्वा उपसम्मति ॥

(धम्मपद—P. T. S.—गाथानुक्रमनंबर १०१)

जेव्हा कुंडलकेशेच्या अर्हत्पदसाक्षात्काराची वातमी सर्वत्र पसरली, तेव्हा चारीहि परिषदांमध्ये तिच्याबद्दल चांगली चर्चा सुरू झाली. “काय हो” लोक म्हणाले, “ही कुण्डलकेशा किती हुषार असली पाहिजे? कारण चार ओळींची एक गाथा संपण्याबरोबर तिला अर्हत्पदाची प्राप्ती व्हावी!” शास्त्याच्या कानावर तिच्याविषयीचा धन्योद्गार आला.

एक दिवस शास्ता संघासमवेत बसला असता त्यांस भद्रा कुण्डलकेशेच्या धन्योद्गाराची आठवण झाली व याप्रसंगी त्यानें अभिज्ञा लवकर जाणणाऱ्या भिक्षुणीमध्ये कुंडलकेशेस अग्रस्थान दिले; अशा रीतीने कुण्डलकेशेची फार प्राचीन काळापासून प्रथित केलेली इच्छा पुरी झाली.^१

१: येरीगाथेत कुण्डलकेशेच्या तोंडी पांच गाथा घातलेल्या आहेत. परमत्यदीपनी तील तिची गोष्टहि मनोरथपूरणीतील गोष्टीप्रमाणेच आहे. जैनपंथांत असतांना तिच्या बादविवादपटुत्वाचा फायदा बौद्धधर्मांत आल्यावर तिला पुष्कळच झाला असला पाहिजे. येरीगाथेत तिला “पुराणनिगंठी” असें म्हटले आहे; कारण ती बौद्धधर्मांत येण्याच्या-पूर्वी निर्ग्रंथांच्या आरामांत होती. ती म्हणते, “केशलोच करून, शरीरास पंक लावून एकवस्त्रधरा, अशा स्वरूपांत मी पूर्वी रहात होत्ये. निद्य व अनिद्य यांतील फरक मला कळत नव्हता. पण मी एक दिवस विरज अशा बुद्धाचे दर्शन घेतले; व त्यास वंदन करून त्यांच्यापुढे अज्ञली करून उभी राहिल्ये. त्यानें ‘भद्रे ये’ म्हणून मला उपसंपदा दिली. मी आज ५० वर्षे ऋणमुक्त होत्साती अंग, मगध, वज्जी, काशी व कोसल या देशांतून हिंडत असून राष्ट्रपिडावर उपजीविका करून राहिले आहे. ज्या उपासकांनी मला पिंडपात दिला आहे, त्यांनाहि पुष्कळ पुण्य मिळाले आहे. अशारीतीने ५० वर्षे जा भिक्षुणा देशांत हिंडून राष्ट्रपिडावर उपजीविका करून राष्ट्राला जागवित होती, तिच्या हातून समाजाचे कांहींच कार्य झाले नाही काय? (येर व येरीगाथा-P.T.S.-Oldenberg and Pischel पृष्ठ-१३४, गाथा १०७-१११).

भद्रा कापिला.*

(१)

पूर्वबुद्धकालीन चरित्र.

पूर्वजन्मांची स्मृति प्राप्त झालेल्या भिक्षुणींमध्ये भद्रा कापिलानी या भिक्षुणीने अग्रस्थान पटकावले आहे. हिच्या चरित्रासही इतर भगिनींप्रमाणेच आरंभ पद्मोत्तरबुद्धाच्या काळापासून होतो. हंसवती नगरांत एका कुलगृहांत हिचा जन्म झालेला होता.

शास्ता पद्मोत्तरबुद्ध धर्मचक्रप्रवर्तनाचे^१ कार्य अव्याहत करीत असतां, तिनेहि त्याच्या धर्मदेशनेचा फायदा करून घेतला होता. एक दिवस त्याच्या धर्मकथाश्रवणास ती गेली असताना शास्त्याने एका भिक्षुणीस पूर्वजन्मस्मरणाने संपन्न असलेल्या भिक्षुणींमध्ये अग्रस्थान देतांना तिने पाहिले व आपणासाहि ते स्थान प्राप्त व्हावे, अशी उत्कटच्छा तिने शास्त्यासमोर प्रार्थित केली; व पुढे शिलांचे पूरण करीत योग्य काळी ती मरण पावली.

* भद्रा कापिला—(पाली—भद्राकापिलानि)प्रस्तुत चरित्रांत दोन्हीहि नांवे वापरलेली आहेत, ती एकाच व्यक्तीची निदर्शक म्हणून समजावीत.

१: धर्मचक्रप्रवर्तन (पाली—धम्मचक्रपवत्तन) धर्मप्रसारणेस सुरवात. शब्दशः— धर्मरूप चक्रास चालना देणे. पुढे पुढे तर धर्मचक्र हे बौद्धधर्माचे चिह्नच होऊन बसले, जसा ख्रिस्तीधर्माचा क्रॉस तसेच बुद्धधर्माचे चक्र हे चिन्ह आहे. अद्यापसुद्धां लेण्यांतून चक्र हे चिन्ह दर्शनीं दृष्टीस पडते.

त्यानंतर शतसहस्रकल्पपर्यंत देवमनुष्यांच्या लोकांमध्ये जनन-मरणाच्या फेऱ्यांत ती सांपडली होती. या जन्मांचा उपयोग बुद्धधर्माच्या मताप्रमाणे पुढील स्थान प्राप्त करून घेण्याची तयारी करण्याकडे होतो. ज्या काळांत शासितबुद्धच जन्मास आला नव्हता, त्या काळांत तिचा जन्म वाराणसी नगरांत एका कुलगृहांत झाला होता. योग्य वेळी तिचे लग्न झाले, व ती आपल्या पतीच्या घरी राहावयास गेली.

एक दिवस ती व तिची जाऊ यांच्यामध्ये कलह झाला, व त्या-कलहाचे पर्थवसान एका वाईट गोष्टीत झाले. कारण त्या जावेने एका प्रत्येकबुद्धास भिक्षापात्र भरून अन्न दिले असता भद्रेम ते आतडले नाही. अगोदरच त्या कलहामुळे तिच्या पोटांत रोष होताच; म्हणून त्या पुण्यकारक कृत्याची तिला कल्पनाच होईना. तिला वाटले की, ही भांडी जाऊ ह्या प्रत्येकबुद्धाला अन्न देऊन त्यास आपल्या ताब्यांत आणण्याचा प्रयत्न करीत आहे. या विचाराने पिसाळून जाऊन ती त्या प्रत्येकबुद्धाकडे गेली व त्याच्या हातांतून ते भिक्षापात्र हिसकावून घेऊन त्यांतील अन्न तिने फेंकून दिले व त्यांत चिखल भरला, व मग ते पत्र त्याच्या हातांत दिले. जेजारच्या लोकांना ह्या तिच्या राक्षसी कृत्याचा फार राग आला व त्यांनी तिची खूब खरडवट्टी काढली, ते म्हणाले, “भद्रे तू किती मूर्ख आहेस. तुझे व तुझ्या जेचे भंडण व तू त्या जावेला तर कांहींच केले नाहीस. त्या प्रत्येकबुद्धाने तुझा काय अपराध केला होना ? ह्यांत तिला कांहींच शिक्षा झाली नाही. उलट तुला मात्र त्या पवित्र व सच्छीलमाणसास विनाकारण छटल्याबद्दल दण्ड होईल, हे ठाऊक आहे काय ? ” ह्या त्यांच्या कानउघाडगाने तिला आपल्या मूर्खपणाच्या कृत्याबद्दल लाज उत्पन्न झाली. ती त्या प्रत्येकबुद्धाच्या मार्गे गेली; तिने त्याच्या हातांतून त्याचे भिक्षापात्र परत घेतले. त्यातील चिखल फेंकून दिला. ते धुवून टाकून गन्धचूर्णाने स्वच्छ घांसून काढले व ते चतुर्विध अशा मधुर पदार्थांनी भरून. तिने त्या प्रत्येकबुद्धाच्या हवाली केले; व पद्मगर्भाच्या वर्णाप्रमाणे त्यांतील तूप भासमान् होत असतांना ती पुढील प्रार्थना उद्गारली, “ज्याप्रमाणे या पात्रांतील हा पिण्डपात उज्वल दिसत आहे, त्याप्रमाणेच माझे हे शरीर तसेच होवो ! ”

या तिच्या कृत्यानंतर तिला पुष्कळ जन्म आले. भगवान् काश्य-
पबुद्धाच्या काळांत ती एका संपन्न श्रेष्ठीच्या कुळांत जन्मास आली.
पण मागील जन्माच्या अकुशल कर्मानें तिचें शरीर दुर्गन्धिमय झालें.
जो तो तिला टाळण्याचा प्रयत्न करूं लागला. श्रीमंताची कन्या, अलंका-
रांनीं सजलेली, पण स्वतःसुद्धां तीस खन्तिष्ठ वाटे. इतराजवळ जावयास
सुद्धां ती धजत नसे. अशा स्थितींत तिला आपलें जीवित कंटाळवाणें
वाटावयास लागावें, यांत आश्चर्य नाही. शेवटीं तिला कोणी एक उपाय
सांगितला. तिनें आपल्या अंगावरील सर्व दागिने आटवून त्यांचा एक
गोळा केला आणि बुद्धविहारांत जाऊन बुद्धापुढें तो ठेविला व, कमला-
नीं भरलेली अज्जलि बुद्धापुढें करून तिनें त्यास वंदन केलें. तिच्या या
अनन्यशरणभावनेमुळे तिच्या अंगाची दुर्गन्धि नाहीशी झाली व तिचें
शरीर नितांतरमणीय भासावयास लागून तारुण्याची माधुरी त्यावर
दिसावयास लागली.

त्यानंतर तिचें लग्न झालें, व संसारांतील सर्व सुखें आपल्या प्रेमळ
पतीच्या संगतींत तिनें भोगिलीं. पण त्याबरोबर कुशल कर्मांचें फळ
तिला कळून चुकल्यामुळे तिनें तीं कर्मे करण्यांत कसुर केली, नाही.
ऐहिक यात्रा संपल्यावर तिचा पुनर्जन्म स्वर्गांत झाला व स्वर्गीय सुखें व
आनंद त्यांचा आस्वाद घेत घेत, ती तेथें बराच काळ राहिली. तेथील
मर्यादा संपल्यावर या पृथ्वीवर वाराणसी नगरच्या राजाची कन्या म्ह-
णून ती जन्मास आली. त्याहि जन्मांत राजघराण्यांतील सुखें भोगण्यांत-
च ती पक्कें झाली नाही. मागील जन्मांच्या संस्कारांमुळे ती दानकर्मांत
अत्यंत आनंद मानी. मुख्यतः दानमंगळांत तिनें पुढाकार घेतला, व
प्रत्येकबुद्धांना दान देणें, त्यांचा परमार्थ घेणें, त्यांच्या सर्व गरजा भाग-
विणें, त्याच्या संगतींत काल घालविणें व धर्मजिज्ञासा तृप्त वरून घेणें,
अशा रीतीनें तिनें आपल्या आयुष्याचा बराच काळ घालविला; परंतु
ते बुद्ध एक दिवस निघून गेले; व त्यांच्या गमनानें ती फारच अस्वस्थ
झाली. तिचें लक्ष घरांत लागेना. सर्वसंगपरित्याग करून अरण्यांत जावें
व तपकर्मादि साधनें आचरविंत, असा दिचार करून त्याप्रमाणें तिनें
गृहत्याग केलाच ! वनांत जाऊन ती राहिली व तेथें तिनें योगाभ्यास

केला व निरानिराळीं ध्यामें लावण्यांत ती निष्णात झाली. आयुर्मर्यादा संपल्यावर तिचा जन्म ब्रह्मलोकांत झाला व त्या ठिकाणीं भावनारामांत काळ लोटल्यावर ती पुन्हां अवनीतलावर सागल ग्रामांत कौशिकगो-
त्रीय ब्राह्मण कुलांत अवतीर्ण झाली.

(२)

गौतमबुध्दकार्लान-चरित्र.

तै ब्राह्मणकुल संपन्न होतें, तिचें बाळपणहि मोठ्या सुखांत व ऐष-
आरामांत गेलें. तिला यौवनावस्था प्राप्त झाली, व तिचा विवाह मगधराष्ट्रांतील
महातार्थ म्हणून ब्राह्मणीगांवांतिल एका संपन्न तरुणाशी झाला. त्याला
काश्यप किंवा पिप्पली अशीं दोन्हीही नावें होतीं. हिलाहि भद्रा कापिलानि
असें नांव मिळालें; कारण ती कपिलेची मुलगी होय. महाकाश्यप
व भद्रा हे अत्यंत प्रेमळ जोडपें होतें. दोघांच्याहि घरची स्थिति उत्तम
प्रकारची, दोघेहि अनुरूपवय, अनुरूपशील, व अनुरूपगुण. त्यांचा संसार
फार सुखानें चालला होता. त्यांचें एकमेकावर पराकाष्ठेचें प्रेम होतें.
एकाचें जें सुख तेंच दुसऱ्याचें सुख; एकाचें जें दुःख तेंच दुसऱ्याचें दुःख.
महातार्थिग्रामांत हें आदर्श दंपत्य अशारीतीनें संसाराचा भौक्तिक प्रेम-
गाडा चालवीत असतांना, गौतमबुद्धाचें धर्मप्रसारणेचें कार्य चाललें होतें.
अमृताचें द्वार खुलें झाल्यामुळें कित्येक दुःखी अन्तःकरणें तिकडे धांव
घेत होतीं ! ऐहिक सुखांत गर्क झालेलीं कित्येक अन्तःकरणें गौतमाच्या
उज्वल तेजानें, वंदनीय आकृतीनें, प्रेमळ, शांत व हृदयस्पर्शी
शब्दांनीं, किंवा चित्रोपमं धर्मव्याख्यानांनीं खडबडून जागीं होऊन ज्ञान-
रवीच्या किरणांनीं जागृत होत्सार्ती संसारावर पाणी सोडून जगा-
च्या संसाराची तयारी करण्यासाठीं त्या लोकोत्तर शास्त्याच्या निशाणा-
खालीं आपलीं नावें नोंदवीत होतीं ! कितीतरी तरुण गौतमाचे भिक्षू
झाले होते! भिक्षु होणें हें काम म्हातान्यांचें नव्हे, मध्यमवयस्थ लोकांचें
नव्हे, तर तरुणांचे होय. मगधराष्ट्रांत गौतमानें तत्काळीं केवढी प्रचंड खळ-
बन्त उडवून दिली होती ! “आला हा महाश्रमण !” अशाप्रकारचे भीति-

प्रस्त उद्गार तेथील कुटुंबांतून बाहेर पडत. अशा परिस्थितीत तरुणकाश्यप स्वस्थ कसा बसला असेल ? त्याला संसारांतील सुखे तुच्छ वाटावयास लागलीं ! आपल्या प्रेमळ पत्नीच्या प्रेमाचें त्याला कांहींच वाटेनासें झालें ! संसारावरील आसक्ति कमी झाली ! त्यानें वैयाक्तिक संसारावर तिळाञ्जलि दिली, आपली सर्व संपत्ति आपल्या प्रियतमेच्या हवाली केली, व तो गौतमाकडे निघून गेला. अशावेळीं भद्रा काय करित होती ? एखाद्या बलहीन युवतीप्रमाणें ती झुरगीस लागली होती ? किंवा एखाद्या खुनशी स्त्रीप्रमाणें तिच्या प्रेमाचें मुडांत रूपांतर झालें होतें ? किंवा संसारांतील आसक्तीमुळें आपल्या पतीच्या या चित्तविक्षेपाकडे तिचे लक्ष्यच गेलें नाहीं ? किंवा तिला गौतमाच्या या धार्मिक व नैतिक चळवळीचें निदानच करतां न आल्यामुळें तीहि त्यास इतराप्रमाणें शिष्या देत सुटली होती ? अशाप्रकारचे नानाविध प्रश्न वाचकांच्या मनांत उभे राहणें साहजिक आहे. पण आम्ही त्यांना एकच सांगतो कीं, तिनें यांपैकी कांहींहि केलें नाहीं. तिला आपल्या पतीच्या ज्ञानासंबंधानें, त्याच्या विचारसरणीसंबंधानें, त्याच्या उदात्त स्वभावासंबंधानें, त्याच्या स्वाभाविक कुशाग्रबुद्धीसंबंधानें पूर्ण कल्पना आली असल्यामुळें तिनें दुसरें, तिसरें कांहीं केलें नाहीं. आपला पति सर्वसंगपरित्याग करून प्रव्रज्या घेऊन शाक्यपुत्रीय श्रमणांच्या संघांत प्रवेश करण्यास चालला आहे, हें पाहून तिनेंहि आपली सर्व संपत्ति आपल्या ज्ञातिबंधवांना देऊन टाकली ! तिनेंहि गृहिणीपदावर पाणी सोडलें, जी गोष्ट करणें आपल्या नवऱ्यास श्रेयस्कर वाटतें, ती आपणांसहि श्रेयस्करच अमली पाहिजे, अशी तिची खात्री पटली होती ! इतकें दोघांचें एकीभवन झालेलें होतें ! ज्या दिवशीं तें प्रेमळ जोडपें संसारावर पाणी सोडून त्या महातीर्थाच्या बाहेर पडलें, व मोठ्या उल्हासानें, व करारीपणामुळें बिलकुल विकृत न होतां मार्गस लागलें, त्या दिवशीं त्या गांवच्या लोकांना काय वाटलें असावें, याची कल्पना करणें आम्ही वाचकांवरच सोंपवितों. गौतमाच्या उज्वल स्वार्थत्यागानें व निःसीम पराभिहितबुद्धीनें व महाकारुणिकत्वानें मगधांतील स्त्रीपुरुषांवर केवढा जबरदस्त परिणाम केला असला पाहिजे याची अंधुक कल्पना त्यांना यामुळें करतां येईल. अस्तु.

भगवान् बुद्धानें भिक्षुसंघच सुरूं केला होता. अद्याप भिक्षुणीसंघांस सुरवात व्हावयाची होती. अद्याप शास्ता कपिलवस्तूस जावयाचा होता. अद्याप शाक्यांच्या कुलांतील महापरिवर्त घडून यावयाचा होता. अद्याप महाप्रजापती गौतमी ५०० शक्यस्त्रियांसमवेत शास्त्याकडे विनंती करण्यास जाऊन तिची निराशा व्हावयाची होती. अद्याप आनंदाच्या मध्यस्थानें भिक्षुणीसंघाची स्थापना व्हावयाची होती. महाकाश्यपास गौतम बुद्धाकडे जातां आलें; तो व भद्रा बरोबर घराच्या बाहेर पडली खरी; पण महाकाश्यपानें उजव्या हातचा रस्ता धरला; कारण त्या रस्त्यानें गेलें म्हणजे बहुपुत्रक न्यग्रोधवृक्षाखाली बसलेल्या शास्त्याकडे जातां येत होतें. तो त्या मार्गानें गेला; कारण त्याची खात्री होती की, शास्त्याच्या भिक्षुसंघांत आपण प्रविष्ट होऊं. भद्रेची स्थिती याहून निराळा होती. भिक्षुणीसंघ स्थापन व्हावयास अवघ्या पांचवर्षांचा अबाध होता. तोंपर्यंत बुद्धाकडे जाणें शक्यच नव्हतें. म्हणून ती डाव्या रस्त्याच्या मार्गाला लागली व परिव्राजिकारामामध्ये प्रविष्ट झाली व तेथें तिनें पांच वर्षे घालविली.

मध्यंतरी महाप्रजापतीनें भिक्षुणीसंघाची स्थापना केली; व ही बातमी ऐकल्याबरोबर भद्रेच्या मनांतहि आपण त्या संघांत प्रवेश करावा असें आलें. ती संघाकडे गेली व महाप्रजापतीकडूनच तिला प्रव्रज्या व उपसंपदा प्राप्त झाल्यानंतर विपश्यना वाढवून परिकर्म करित असतांना तिला अर्हत्पदाची प्राप्ती झाली, व त्यांतहि पूर्वनिवासानुस्मृतींत ती विशेष रीतीनें पारंगत झाली.

इकडे महाकाश्यपहि संघांत प्रख्यातीस आला. पुढें पुढें संघांत जी बंधनें शिथिल व्हावयास लागलीं, तीं पुन्हां दृढ करण्याच्या कामीं महाकाश्यपाची कामगिरी बहुमोल आहे! भगवान् बुद्धानें आपलें पंसुकूलचीवर त्याला देऊन त्याची योग्यता केवढी मोठी आहे, हें संघाच्या निदर्शनास आणून दिलें ! गौतमाच्या परिनिर्वाणानंतरहि महाकाश्यपानें ५०० भिक्षूंची प्रथम महासंगीति भरविली व बौद्धशासनाचें परिशोधन करून त्याला बळकटी आणली व त्याचें एकीकरण केलें. जसें महाकाश्यपानें भिक्षुसंघांत नांव केलें, तसेंच भद्रेनेंहि भिक्षुणीसंघांत अग्रस्थान पटकाविलें. शिवाय धर्मकथिका म्हणूनहि ती विख्यात झाली.

एक दिवस शास्ता जेतवनांत भिक्षुणीना त्यांच्या योम्यतेनुरूप स्थाने देत होता, त्या वेळीं भद्राकापिलानी हिच्यावर पाळी घाली. तेव्हां शास्त्यानें पूर्वनिवासानुस्मृति असणाऱ्या भिक्षुणींमध्ये तिची अग्रस्थानी योजना केली; व अशारीतीनें तिची दीर्घकालीनची इच्छा सफल झाली.'

१: संघांत प्रवेश केल्यावरहि भद्रेस काश्यपाच्या योग्यतेसंबंधाने केवढी मोठी जाणीव होती ह्याची कल्पना धेरीगाथेंतील तिच्या तोंडी घातलेल्या गाथांवरून करिता येते. ती त्यास "बुद्धाचा पुत्र व दाय्याद" म्हणून संबोधिते. तो त्रैविद्याधिपति असल्यामुळे तो खरोखरच ब्राह्मण आहे असे ती म्हणते. स्वतःबद्दल ती म्हणते, "काश्यपाप्रमाणेच मीहि तिन्ही विद्या हस्तगत केल्या आहेत; मृत्यूवर जय मिळविला आहे; ससैन्य माराचा पराभव केल्यामुळे हा माझा शेवटचा जन्म आहे. जगतांत संकटे फार हें जाणून आम्ही दोघांनीहि प्रव्रज्या घेतली, व त्यानंतर क्षीणासव (अर्हत्) होऊन, दान्त व शान्त होत्साते आम्ही निवृत्त झालो आहो." अशा प्रकारे ह्या पूर्वाश्रमांतील दंपतीने आपल्या आयुष्याला निराळे वळण देऊन दोघांनीहि आरले कर्तव्य बजाविले. भद्रा ही उत्तम प्रकारची धर्मकथिकाहि होती, (पहा:विनय-Oldenberg's Edition-iv-290-292.) संघांत शिरून प्रव्रजित झाल्यावर जगताचा संसार करण्यास मोकळोक आहे, अशी प्रामाणिक समजूत बुद्धाबरोबरच भिक्षूंची व भिक्षुणींचीहि असल्यामुळे बहुजनहितासाठी प्रव्रज्या घेणे ही अत्यावश्यक गोष्ट आहे, ही तत्कालीन कल्पना स्पष्ट होते. बहुतेक भगिनींनी अर्हत्पद प्राप्त करून घेतल्यावर पुढे लोकसंग्रहाचेच काम केलेले आहे, असे दिसून येते. भद्रा कापिलानीचे चरित्रासाठी धेरेवधेरीगाथा-Oldenberg and Pischel पृष्ठ. १३० गाथा ६३-६६ पहा.

रत्न ११ वें.

भद्राकाञ्चना *

(१)

पूर्वबुद्धकालीन-चरित्र.

क्षुणीसंघांत जीस महाभिज्ञा प्राप्त झाल्या आहेत. अशी एकटीच भद्राकाञ्चना ही होय. बौद्ध शासना-प्रमाणें प्रत्येक बुद्धास महाभिज्ञासंपन्न असे चारच श्रावक असावे लागतात. इतरांस 'अभिज्ञा' प्राप्त

होतात, नाही असे नाही. पण त्या "महाभिज्ञा" नसतात. इतर श्रावकांस फक्त शतसहस्रकल्पपावेतोच गतजन्मांचें ज्ञान असू शकतें, परंतु या चार श्रावकांना मात्र, महाभिज्ञा प्राप्त झाल्यानंतर असंख्य युगांचें ज्ञान असतें. शतसहस्र अशा असंख्येयांच्या पलीकडीलहि स्मरण त्यांना होऊं शकते !

❀ भद्राकाञ्चना (पाली-भद्राकचाना) प्रस्तुत चरित्रांत दोन्हीहि नांवें वापरलेली आहेत; ती एकच व्यक्ति दाखवितात.

१: अभिज्ञा (पाली-अभिञ्जा) दिव्यशक्ति. अशाप्रकारच्या शक्ति पांच आहेत. पाली नांवें-इद्धिविध, दिव्वसोत, परचित्तविजानन, पुब्बेनिवासानुस्सति, आणि दिव्वचक्खु. कांहींच्या मते या शक्ति सहा आहेत. वरील यादीत आसवक्खयवाण हें मिळविलें म्हणजे झालें. निरनिराळे चमत्कार करणें, दिव्यश्रोतृ असणें, दुसऱ्याचें मन जाणणें, पूर्वजन्माचें स्मरण असणें, दिव्यचक्षु असणें, आणि आस्रवांचा क्षय झाला आहे हें ज्ञान उत्पन्न होणें, असा वरील पालीशब्दांचा अर्थ आहे. भगवान् बुद्धाच्या मतानें या शक्ति समाधिबलावर योगी आपोआपच मिळवूं शकतो. पण तें ध्येय मात्र नव्हे. त्यावर आसक्ति नको.

गौतम बुध्दाच्या कालांत अशाप्रकारची महाभिज्ञा असलेले प्रथम दोन अग्रश्रावक होते. सारिपुत्त व मागल्लान यांना अशाप्रकारची शक्ति होती; त्यांच्यानंतर स्थविर बाकुल आणि भद्रा कञ्चना या दोघांसहि अशी शक्ति प्राप्त झाली होती. इतर कोणत्याहि भिक्षूस किंवा भिक्षुणीस एवढी मोठी शक्ति आलेली नव्हती. म्हणूनच भिक्षुणीसंघांत भद्राकञ्चाना हीच महाभिज्ञा म्हणून अग्रेसर होती. हिची शरीरकान्ति बावनकशी सुवर्णा (कञ्चन) प्रमाणे असल्यामुळे हिला भद्रा कञ्चाना हें नामाभिधान मिळालें होतें. प्रथम तिला भद्रा कञ्चना म्हणत असत, पण हें नांव जाऊन भद्राकञ्चाना असें जास्त सुलभ नांव तेथें आलें; व शेवटीं निव्वळ ' कञ्चाना ' हेंच नांव टिकलें. अर्थात् राहुलमाता व कञ्चाना हीं दोन्हीहि एकाच माणसांचीं नांवे आहेत, हें लक्षांत ठेवले पाहिजे. तिच्या प्रथमाश्रमीचें नांव यशोधरा किंवा राहुलमाता व प्रव्रज्या घेतल्यानंतरचें नांव ' कञ्चाना ' म्हणून प्रसिध्द झालें. अस्तु. . .

भगवान् पद्मोत्तर बुध्दाच्या काळांत हिचें जनन हंसवती नगरांत एका कुलगृहांत झालें; व आपल्या इतर भगिनींप्रमाणेंच तिलाहि बुध्दाच्या धर्मकथांचा छंद लागला; व ती वारंवार बुध्ददेशनेस जान असे. एक दिवस नित्याप्रमाणें ती विहारांत गेली असतां, संघ जमला होता, व त्याप्रसंगीं भगवान् बुध्द भिक्षुणींना त्यांच्या योग्यतेनुरूप स्थानें देत होते. त्यांत एका भिक्षुणीची भगवन्तांनीं महाभिज्ञासंपन्न भिक्षुणी म्हणून अग्रस्थानीं योजना केली, हें पाहून त्या दारिकेच्या मनांत तें अत्यन्त स्पृहणीय स्थान आपणहि मिळवावें असें येऊन, त्याप्रमाणें तिनें शास्त्यासमोर ती आपली उत्कटेच्छा वदवूनहि दाखविली. कालेकरून तिला मृत्यु आला; व दीर्घकालपर्यंत देव व मानुषांच्या लोकांत जननमरणाचा संसार करीत करीत, गौतमबुध्दाच्या काळच्या सुमारास शाक्यकुळांतिल सुप्रबुध्द नांवाच्या शक्याची दुहिता म्हणून ती जन्मास आली. तिचें नांव यशोधरा असें होतें.

(२)

गौतमबुद्धकालीन-चरित्र.

तिच्याचप्रमाणें कपिलवस्तूंत शुद्धादेन राजाचा पुत्र म्हणून बोधिसत्वहि जन्मास आला. त्याचें नांव सिद्धार्थ असें ठाविलें होतें. त्याची माता मायादेवी ही सिद्धार्थाच्या जन्माच्या सातव्या दिवशीं अन्तर्धान पावली.^१ व दाल सिद्धार्थाचें संगोपन महाप्रजापति गौतमीनें केले.^३

सिद्धार्थाचें चरित्र देण्याचें हें स्थळ नव्हें. त्याचा विवाह यशोधरेबरोबर झाला; व यशोधरा व सिद्धार्थ हें एक आनंदी जोडपें म्हणून त्या काळीं प्रख्यात होतें. त्यांच्या अत्युज्ज्वल व अत्युःकृष्ट प्रेमाचेंच चित्र पाली व अज्यांतून दृष्टीस पडतें; व तेंच जास्त विश्वरुनीय व सत्याला धरून होतें असेंच मानणें भाग आहे. सिद्धार्थास यशोधरेची जोड मिळाल्यामुळे शुद्धोदनाला वाटलें कीं, आपला मुलगा आतां खास संसारांतच गर्क होऊन राहिल. पण बोधिसत्वाची खरी पारख त्याला मायेच्या अंती झाली नव्हती. अस्तु. बोधिसत्वाला चारदृश्ये केंशीं दृग्गोचर झाली, व

१: बोधिसत्व (पाली-बोधिसत्त) ज्याच्या आंगीं बोधि म्हणजे पूर्णज्ञान प्राप्त करून देण्याची योग्यता आहे तो बोधिसत्व. “ आपणास बुद्ध व्हावयाचें आहे, ” अशा प्रकारची उत्कटेच्छा एखाद्या दिद्यमान् बुद्धार मोर वेत्यानंतर व बुद्धानें त्यासंबंधी स्वाधी दित्यानंतर त्याला बोधिसत्त म्हणतात. अशाप्रकारची उत्कटेच्छा प्रथित वेलेत्या कालापासून तीं बोधिवृक्षाखालीं ज्ञानाचा साक्षात्कार होईपर्यंत त्याला बोधिसत्व असें म्हणतात. प्रस्तुत गौतमास अद्यापि बुद्धत्वाचा साक्षात्कार व्हावयाचा असत्य मुळे तो शुद्धोदनाचा पुत्र म्हणून जेव्हां जन्मास आला तेव्हां त्यास बोधिसत्वच म्हटलें आहे.

२: ज्या उदरांत भावी सम्यक्संबुद्ध गर्भवास करतो, तें उदर पुढें दुसरा एखादा प्राकृत गर्भ धारण करण्यास योग्यच नाही. म्हणून त्या मातेला मरणच प्राप्त होतें. हा जो बुद्धत्वासंबंधी नियम त्यास “ धम्मता ” (धर्मता) असें नांव आहे.

३: महाप्रजापतीचें चरित्र पहा- रत्न १ ले.

४: चार दृश्ये:—जरा दाखविणारें एक; व्याधि दाखविणारें दुसरें; मृत्यु दाखविणारें तिसरें; व अनगार्यावस्था दाखविणारें भिक्षुरूप चवथें. कांहींच्या मते हीं दृश्ये सिद्धार्थास एकाच दिवशीं एकामागून एक दिसलीं; तर एकाच्या मते तीं कालांतराने दिसलीं, व प्रत्येक दृश्याचा परिणाम त्याच्या विचारशील मनावर होत होत त्याचें मन संसार सोडण्यास तयार झालें.

उद्यानांत न जातांना तों माधारी धरीं कसा परत आला; व त्याचें चित्त जातिदुःख जरादुःख व्याधिदुःख व मरणदुःख यांनीं कसें पर्याकुल झालें, हें सांगण्याचीहि ही वेळ नव्हे. तो जास्त विचारशील असल्यामुळे त्याला या दुःखापासून मुक्त होऊन, अजात, अमर व शांत अशा निर्वाणाचा मार्ग शोधण्याचा ध्यास लागला. यशोधरेला आपल्या पतीच्या या मानसिक स्थितीची बरोबर कल्पना आली नव्हती. तिचें त्यावरील प्रेम निर्व्याज होतें; पण पतीच्या उदात्त मनाची पारख करण्याचें त्यांत सामर्थ्य नव्हतें, असेंच म्हणावें लागतें. ज्यादिवशीं बोधिसत्वाचा महाभिनिष्क्रमणाचा वेत^१ झाला त्यादिवशीं रात्रीं यशोधरेच्यामहालांत तो गेला, त्याला यशोधरेला भेटण्याची इच्छा नसून नुकत्याच जन्मलेल्या राहुलास पाहण्याची इच्छा झाली होती. तो राहुलमातेच्या मंदिरांत गेला तो त्याला जें दृश्य दृष्टीस पडलें, त्यामुळे एक क्षणभर तर तो स्तब्धच उभा राहिला. सुगंधि तेलाचा एक दीप आपल्या मंद प्रकाशानें. तें मंदीर प्रकाशित करीत होता; सुमन, मल्लिका वगैरे पुष्पांनीं परि-
कीर्ण अशा एका पलंगावर राहुलमाता निजली असून तिच्यापुढें छोटा राहुलहि निद्रासुख अनुभवित होता. तिनें मुलाच्या मस्तकावर आपला हात ठेविला होता. बोधिसत्व हा सर्व देखावा उमऱ्यावर उभा राहूनच पहात होता ! तो मनांत म्हणाला, जर मी यावेळीं देवीचा हात दूर करून पुत्राला हातांत घेईन, तर देवी प्रबुद्ध होत्साती माझ्या गमनास मात्र व्यत्यय येणार. आतां मार्गें फिरणेंच बरें. बुद्ध होऊन माधारी आल्यावर पुत्राला पाहींन, असें म्हणून तो तेथून परत फिरला.

पुढें बोधिसत्वानें बुद्धत्व प्राप्त होण्याकरिता काय काय केलें, हें सांगण्याची येथें गरज नाहीं. या सर्व काळांत यशोधरेचें आयुष्य अत्यन्त आदर्शभूत होतें, यांत संशय नाहीं. बुद्धत्व प्राप्त झाल्यावर जेव्हां पुन्हां बुद्ध

१: महाभिनिष्क्रमण (पाली-महाभिनिक्खमन)-जराजन्मादि दुःखांतून मुक्त होण्याकरितां सिद्धार्थानें आपलें घर सोडणें. त्यानें संसाराचा संन्यास केला. हें त्याचें गमन म्हणजे महाभिनिष्क्रमण होय.

२: जातककथा-निदानकथा- प्रो० कोसंबीकृत देवनागरी पुस्तक-पृष्ठे ७६-७९, ९६.

भगवान् आपल्या बांधवांस भेटण्यासाठी कपिलवस्तूस माधारी गेले, तेव्हा ही बातमी यशोधरेच्या कानी आली. तिने आपल्या मंदिगाची खिडकी उघडली व तिला बुद्धाचे दर्शन झाले! ज्या शहरांत त्याने राजोपभोग उपभोगिले त्याच शहरांत केशसश्रुकाढून टाकून कषायवस्त्रे अंगावर परिधान करून, हातांत भिक्षापात्र घेऊन तो रस्त्यांतून हिंडतांना पाहून, तिच्या मनांत निराळाच भाव उत्पन्न झाला. त्याच्या शरीरप्रभेच्या योगाने जणू काय राजधानीचे रस्तेच प्रकाशमान होत असलेले, तिच्या दृष्टीस पडले. त्याच्या शरिरावर महापुरुषलक्षणें दृग्गोचर होत होती; व अपूर्व अशी बुद्धश्री त्याच्या एकंदर शरिरावर विराजमान झालेली तिला भासली. “तथापि आपल्या प्रेमाचा मोबदला त्याच्याकडून आपणास कोणचा मिळाला? तर त्याने आपणांस टाकून जाणे हाच नां?” हा विचार तिच्या हृदयांत उत्पन्न झाला व त्यामुळे शाक्यांच्या सर्व स्त्रिया, जरी बुद्धास भेट्यावयास गेल्या, तरी ती गेली नाही. इतर स्त्रियांनी तिला तसे करण्यास सांगितले असता तिने एकच उत्तर दिले “जर माझ्यांत कांहीं गुण आहेत असे आर्यपुत्रांना वाटत असेल तर ते आपण होऊन माझ्या भेटसि येतील.”

गौतमबुद्धासहि ही बातमी कळली म्हणून दोन अग्रश्रावक बरोबर घेऊन व राजाच्या हातांत पात्र देऊन “राजदुहिता ज्या रीतीने वंदन करूं लागेल तसे तिला करूंघ्या, कोणीही कांहीं बोलू नका”, असे सांगून तो त्यांसह राहुलमातेच्या शयनागारांत गेला. तिने भगवंतास पाडिल्याबरोबर ती पुढे धांवतच गेली, व त्याच्या चरणांवर डोकें ठेवून पायाच्या घोऱ्यांवर ते वारंवार घांसून, आपल्या इच्छेनुरूप तिने त्यास वंदन केले. राजा शुद्धोदनाने आपल्या सुनेचे जे वर्णन केले आहे त्यांवरून यशोधरेच्या मनांत आपल्या पतीबद्दल केवढे प्रेम होते हे स्पष्ट कळून येते. “महाराज,” राजा म्हणाला, “माझी

१: जातककथा. निदानकथ — प्रो. कोसंबीचे देवनागरी पुस्तक. पृष्ठे १०९ § १४४, १४५.

२: जातककथा—निदानकथा— प्रो. कोसंबीकृत—देवनागरी पुस्तक—पृष्ठ १११ § १४९. त्याचवेळी “नरसिंह गाथा” म्हणून यशोधरेने म्हटल्या अंसाहि उल्लेख आहे. त्या सर्व नरसिंह जो बुद्ध त्याच्या स्तुतिपर आहेत.

ही दुहिता आपण कषायधर्मे परिधान केलीत, हें ऐकल्या दिवसांपासून कषाय धर्मेच परिधान करीत आहे; आपण एकवेळ जेवतां हें ऐकून तीहि आपण एकभुक्ताच राहात आहे; आपण महाशयनाचा त्याग केला आहे, असें ऐकल्यापासून तीहि एका कांबळ्याच्या पट्ट्यावर निजत असते; आपण मालागन्ध वगैरे सोडून दिली आहेत असें ऐकल्यापासून, तिनेहि मालागन्धभूषणादिकांना त्याज्य म्हणून ठरविलें आहे; आपल्या माहेरच्या माणसांनीं “ आम्हीं तुझी काळजी घेऊं ” असा निरोप पाठविला असतांना सुध्दां, तिने त्यांच्या पैकीं एकाचीहि अद्याप भेट घेतली नाहीं. भगवान्, अशा गुणांनीं संपन्न माझी ही दुहिता आहे. ”^१

यावरून राहुलमातेचें चरित्र किती उदात्त आहे ह्याची कल्पना होते. शास्ता कपिलवस्तूंत रहात असतांना एक दिवस तिने आपल्या राहुलास उत्तम प्रकारांनीं अलंकृत करून भगवन्ताकडे पाठविलें; व त्यास सांगितलें, “ बाळ, २०,००० श्रमणांनीं परिवृत व सुवर्णाप्रमाणें दैदीप्यमान असा जो श्रमण दिसत आहे, तो तुझा पिता आहे. तो मोठा श्रीमंत आहे. त्याच्याजवळ मोठा निधी आहे. या संसाराचा त्याग केल्यापासून मला तो निधी पहावयास मिळाला नाहीं. तूं त्याजकडे जा व त्याला म्हण कीं, “माझे पितृधन द्या.” राहुल हा आईच्या सांगण्याप्रमाणें गौतमबुध्दाच्या मागून मागून जाऊं लागला, व “ श्रमणा, माझे धन दे ” म्हणून म्हणूं लागला. भगवन्तांनीं त्याला कांहींहि उत्तर दिलें नाहीं; त्याला आपल्या आरामापर्यंत येऊं दिलें; व आरामांत गेल्यावर सारिपुत्ताकडून त्याला प्रव्रजा देवविली. व तो प्रथम धामेणेर म्हणून प्रख्यात झाला.^२

महाप्रजापति गौतमीच्या चरित्रांत ज्या परिस्थितीमुळे शाक्यांच्या कुलांत मोठा परिवर्त घडून आला व ज्यामुळे प्रजापतीचें चित्त निर्विण्ण होऊन ऐहिक जीवितांत तें रमेना, ती परिस्थिती नागें वर्णन केलीच आहे.^३ त्याच परिस्थितीमुळे राहुलमातेसाहि या आश्रमाचा कंटाळा आला.

१: जातककथा—निदानकथा— प्रो० कोसंबीकृत देवनागरी आवृत्ति—पृष्ठ ११४ § ५१.

२: जातककथा—निदानकथा— प्रो० कोसंबीकृत—पृष्ठ ११४—११५ § १५२.

३: महाप्रजापतीचें चरित्र—रत्न १ लें.

तिच्या संसाराची केवढी वाताहात झाली होती ! तिच्या सुखस्वप्नांचा केवढा भंग झाला होता ! मुलगाहि श्रामणेर झालेला ! सिध्दार्थाच्या अभिनिष्क्रमणापासूनच तिचें लक्ष संसारावरून उडालेलें होतें. बोधिसत्त्वाच्या संगतींत तिचें ज्ञानहि परिपक्व झालेलें होतें. प्रजापती बरोबर ज्या पांचशें स्त्रियांनीं संसाराचा त्याग केला, त्यांत राहुलमाताहि एक होती. तिचा संघांत प्रवेश झाला व तिला “ भद्राकच्चाना ” हें नांव मिळालें.

संघांत शिरल्यापासून तिचें लक्ष्य सर्वस्वीं आत्मोन्नतीकडे लागलें. संसाराचा पाश तुटला होता. आपल्या पूर्वाश्रमींच्या पतीच्या नात्याचें निराळ्या स्वरूपांत रूपांतर झालें. तीहि पण बुद्धाची पुराणदुतियका झाली. मुलगाहि एक श्रामणेर झाला होता; व ती तिघेहि शाक्यसिंहांच्या संघांत एकत्र राहूं लागलीं. खरोखर एकाच जन्मांत दोन भिन्नभिन्न नाती उत्पन्न होऊन त्या नवीन परिस्थितींत सच्छीलपणानें राहणें, पूर्वाश्रमींच्या आंठवणींचा कांहींहि भावी आयुष्यावर परिणाम घडवून न घेणें, हें जितकें अवघड तितकेंच श्लाघ्यहि आहे. भद्राकच्चाना भिक्षुणीनें संघांतील नियम व निर्बंध इतर भगिनींप्रमाणेंच पाळून भिक्षुगिरीसल संपादन केलें, व त्या पायावर विपर्ययना वाढवून अर्हत्पद प्राप्त करून घेतलें व अभिज्ञांमध्ये प्राविण्य मिळविलें. एक दिवस ती बसली असतां एकाच जाग्यावर तिला एकावेळेसच शतसहस्राधिक असंख्यपर्यंतच्या जन्माचें स्मरण झालें, व तिचा हा गुण विशेष सर्वत्र प्रकट झाला.

एक दिवस शास्ता जेतवनांत बसला होता. भिक्षुणीसंघाहि जमला होता व भिक्षुणींना त्यांच्या योग्यतेनुरूप स्थान देत असतांना भद्रेची पाळी आली; तेव्हां शास्त्यानें तिला महानिज्ञा प्राप्त झालेल्या भिक्षुणींमध्ये अग्रस्थान दिलें ! व अशारीतीनें तिची दीर्घकालीनची उत्कटेच्छा सफल झाली.

१: पुराणदुतियका: पूर्वाश्रमांतील पत्नीस भिक्षु आश्रमंत त्या भिक्षुची 'पुराणदुतियका' म्हणून म्हणतात.

कृशागौतमी.*

(१)

पूर्वबुद्धकालीन-चरित्र.

तमबुद्धाच्या भिक्षुणीसंघात रूक्ष व पंसुकूलचीवरधारण वरणाच्या' भिक्षुणींत कृशागौतमी ही श्रेष्ठ आहे. संघांत प्रवेश करणे म्हणजे ऐहिक सुखांवर पाणी सोडणे, अशी प्रतिज्ञाच असल्यामुळे सुखलोलुप स्त्रियांच्या हातून इतका उज्वल आत्मत्याग होईल किंवा नाही, अशी शंका

* कृशा गौतमी (पाली-किसा गौतमी). चरित्रांत दोन्ही नांवे वापरली आहेत. ती एकाच व्यक्तीची निदर्शक समजावीत.

१: पंसुकूलचीवर (पाली-पंसुकूलचीवर). उकिरव्यावरील धुळीने भरलेल्या चिंध्या गोळा करून त्या स्वच्छ धुतल्यावर त्यांचे तयार केलेले वस्त्र भिक्षूने किंवा भिक्षुणीने वापरावे, अशी बुद्धाची पहिली आज्ञा होती; व हे शोषतेचे लक्षणहि समजले जाई. अशा प्रकारचे कायमचे व्रत घेतलेल्या माणसास पालीत " पंसुकूलिक " अशी संज्ञा आहे. पुढे उपासक व उपासिका यांचा वर्ग वाढल्यावर बुद्धाने इतर प्रकारची वस्त्रे वापरण्याची परवानगी भिक्षूस व भिक्षुणीस दिली; पण भिक्षुत्वाची मूळ शपथ घेतांना जे " चार निशय " (पाली-निरसय) सांगितलेले आहेत, त्यांत चीवराच्या बाबतीत अशाप्रकारचेच वस्त्र वापरण्याची आवश्यकता प्रथम दाखविलेली आहे. इतर प्रकारची वस्त्रे वापरावयास मिळाली तर तो " अतिरेक लाभ " नेहमीच्या पेक्षा जास्त-म्हणून प्रासंगिक-लाभ म्हणून उल्लेखिला आहे. (महावग्ग-Oldenberg's Edition. pp, 57-58).

असलेल्या आमच्या बंधुवर्गास व भगिनींस कृशागौतमीची कथा बोधप्रद होईल, यांत शंका नाही. संसारांत असतांना उत्तम उत्तम वर्गें नेसणें, हें तर स्त्रियांच्या निसर्गसुंदर, स्वभावस आवडतेंच; पण संघांत प्रवेश केल्यावरहि कार्पास, क्षौम, कंबल, इत्यादि चीवरें वापरण्याचीहि भिक्षूंना व भिक्षुणींना संवय असते—नव्हे तीं असावीत असें वाटतेंहि. पण हें असें वाटणें म्हणजे अल्पेच्छा, संतुष्टपणा किंवा आरामता यांचें लक्षण खास नव्हे. म्हणून ज्या भिक्षूनें किंवा भिक्षुणीनें पंसुकूलचीवरांचे पवित्र व्रत अंगीकृत केलें आहे, त्याची किंवा तिची योग्यता अपूर्व आहे, असें गौतमानें वारंवार सांगितलें आहे. खुद्द गौतमाचें चीवरहि पंसुकूल-चीवर म्हणूनच ख्यात होतें; व तें त्यानें परिनिर्वाणाच्या अगोदर महा-कस्सप नांवाच्या भिक्षूस कृपाप्रसाद म्हणून दिलेलें होतें.^१ अस्तु. असें या चीवराचें माहात्म्य असल्यामुळे ज्या भिक्षुणीनें तें धारण करण्याचें खडतर व्रत अंगीकारिलें होतें, त्या भिक्षुणीचें उज्ज्वल व नैतिक तेज, अल्पसंतुष्टता, व भावनारामता हीं अपूर्व होत. अशा या कृशागौतमीचें संसारांतील चरित्र जितकें करुणपूर्ण आहे, तितकेंच तदनंतरचें चरित्र उदात्त आहे.

तिचें नांव गौतमी असें होतें. पण अत्यन्तकृश अशा शरीरसंपत्ती-मुळे तिला “कृशा” हें विशेषण प्राप्त झालेलें होतें. हिच्या पूर्वकालीन

१: महाकस्सप (संस्कृत-महाकाश्यप) गौतमबुद्धाचा अत्यंत आवडता असा शिष्य. भद्रा “ कापिलानी ” ही पूर्वाश्रमांतील त्याची पत्नी होय. गौतमानें त्यास आपलें “ पंसुकूलचीवर ” मोठ्या प्रेमाची खूण म्हणून दिलेलें होतें. गौतमाच्या परिनिर्वाणा-नंतरहि गौतमाच्या चित्तस अग्नि लावावयाच्या पूर्वी, महाकस्सप तेथें येऊन वंदन करी-पर्यंत अग्निच लागेना. तेव्हां तो पावानगराहून त्या ठिकाणीं आला व तेथें येऊन त्यानें त्या चित्तस वंदन केलें, तेव्हां चित्तेनें पेट घेतला. महापरिनिर्वाणानंतरहि बौद्धशास्त्रास स्थैर्य प्राप्त व्हावें, व संघांत अधर्मवादी लोकांचें प्राबल्य होऊं नये म्हणून त्यानें राजगृह-नगरी पाहिली महासंगीति (सभा) भरविली. त्यांत ५०० भिक्षूंनीं भाग घेतला होता. महाकस्सप अध्यक्ष होता. बौद्धधर्माचीं धर्म व विनय हीं मुख्य अंगें ठरवून टाकण्यांत आलीं. अशारीतीनें कस्सपानें बौद्धधर्मास स्थैर्य देऊन त्याचें स्वरूप कायम करून ठेवलें व भगवन्ताच्या शासनाची परंपरा कायम ठेवण्यास मदत केली. (प्रो० कोसंबीकृत-समन्तपासादिका-बाहिरनिदानवण्णना-देवनागरी आवृत्ति-पृष्ठ ४-६).

चरित्रास पद्मोत्तर बुद्धाच्या काळापासूनच आरंभ होतो. त्याकाळी ती हंसवती नगरांत राहात असून तिचा जन्म एका कुलीन अशा घराण्यांत झाला. पद्मोत्तर बुद्धाच्या धर्मचक्रप्रवर्तनामुळे सर्व जनता हलवून सोडली जात होती; शास्त्याच्या धर्मदेशनेस हजारां श्रोते जमत असून त्याच्या सरळ, सोप्या, नैतिक व उपमाप्रचुर अशा भाषणानें त्यांच्या मनावर विलक्षण परिणाम होत असे. हीच पहाना कृशा गौतमी. ती इररोज-पद्मोत्तर बुद्धाच्या धर्मदेशनेस नियमानें जाई. एक दिवस ती तेथें गेली असतांना भिक्षुणीसंघ जमला होता, व त्यांत एका भिक्षुणीस शास्त्यानें एक महनीय व अग्रस्थान दिलें, असें तिनें पाहिलें. पंसुकूळचीवर धारण करणाऱ्या भिक्षुणीत तिचें अग्रेसरत्व शास्त्यानें ठरविल्यामुळे, आपणांसहि तें लोभनीय स्थान कां प्राप्त होऊं नये? हा प्रश्न तिच्यापुढें उभा राहिला; व शास्त्यासमोर तशा प्रकारची इच्छा तिनें प्रथित केली. पुढें ती लौक-रच मरण पावली.

जननमरणाच्या संसारांत सांपडल्यामुळे, शतसहस्रकल्पपर्यंत ती देवमानवांच्या लोकांत फिरत होती, व त्यामुळे तिचा नानाप्रकारचे जन्म घेऊन आपली उन्नति करून घेतां आली. या बुद्धोत्पादांत श्रावस्ती नगरांत एका गरीब व दुर्गत अशा कुळांत तिचा जन्म झाला. तिचें नांव गौतमी असें ठेवणें होत.

हिच्या लहानपणची हकीकत इतरत्र दिवेली आढळते.^१ श्रावस्ति नगरांत त्यावेळीं एका श्रेष्ठीचे ४० कोटी धन कोळसे होऊन पडलें होतें, व त्यायोगानें तो धनी शोकाकुल होतसाता अथरुगाला खिळून राहिला होता. पुढें त्याच्या एका मित्रानें त्याला एक उपाय सांगितल्यामुळे त्यानें

१: बुद्धोत्पाद (पाली-बुद्धुत्पाद) ज्या काळांत बुद्धाचा अवतार झाला त्या काळांत बुद्धाचा उत्पाद-उत्पत्ति-अवतार. तो ज्या काळांत झाला, त्या काळासच बुद्धोत्पाद असें नांव दिलें आहे.

२: धम्मपदअट्ठकथा-Burmese Edition-या ग्रंथांत कृशा गौतमीची गोष्ट (पाली-किसागौतमी वत्थु) पृष्ठें ४८४-४८६ यांवर दिलेली आहे. “ मनोरथ-पुरणी ” या अर्थकथेत या चरित्राचा पूर्वभाग नाही. गोष्टीचें एकंदर रहस्य लक्षांत यावें म्हणून पूर्वभागाचाहि स रांश येथें दिला आहे.

ते कोळसे बाजारांत रास करून ठेवले, व आपण त्याच्याजवळ ते विकण्या-
करितां बसला. जाणारे येणारे लोक कोळशाच्या ढिगाकडे पाहून विस्म-
यान्वित झेत; व म्हणत, “इतर व्यापारी वस्त्रे, तेल, मधु, वगैरे जिनस विका-
वयास बसतात; पण हा मात्र कोळशांची रास विकावयास कीं हो
बसला आहे!” अशा रीतीने तो बाजारांत रोज बसत असतां एक दिवस
कृशा गौतमी गरीबीमुळे स्वतःच बाजारांत गेली. तिच्या घरीं नोकरचा-
कर कोठून असणार? तेथें ती गेली असतांना तिची दृष्टी त्या कोळशा-
च्या राशीवर गेली, व तिच्या तोंडून पुढील उद्गार बाहेर पडले. “काय
आश्चर्य इतर लोक तेल, वस्त्र, मधु वगैरे जिनस विकावयास बसतात,
तर हा आपला श्रेष्ठी सुवर्णमोहरा कीं हो विकावयास बसला आहे?” तिचे
हे उद्गार त्या श्रेष्ठीच्या कानांवर जातांच तों उठला व त्या मुलीकडे गेला
व म्हणाला, “मुली, तूं आतां काय म्हणालीस? ही सुवर्णाच्या मोहोरांची
रास आहे, हें कशावरून? मी म्हणतो ही कोळशाची रास आहे.”
तिनें पटकन् त्या राशीतून एक मूठभर मोहरा घेतल्या; तों त्या सुवर्ण-
मय झालेल्या त्या श्रेष्ठीस दिसल्या! त्यावर श्रेष्ठीनें त्या मुलीचा ठिकाणा
विचारून घेतला, व तांही आपल्या मार्गाला लागली. त्या श्रेष्ठीचा आनंद
गणनांत मावेना!

मागाहून तो श्रेष्ठी किसान गोतमीच्या घरीं गेला व तेथें गेल्यावर
त्या कुलाची स्थिती फार विपन्न आहे, असें त्यास कळलें. त्या मुलीस
कोणाचाहि आधार नाही, हें समजल्यावर त्यानें तीस आपल्या घरीं नेलें,
व तिचे आपल्या पुत्राशीं लग्न लावून दिलें. तिनें तें चाळीस कोटी धन
आपल्या हस्तस्पर्शानें सुवर्णमय करून टाकलें!

अशा रीतीनें जरी किसान गोतमीचा श्रीमंत कुलांत प्रवेश झाला तरी
तिचा त्रास मात्र चुकला नाही. “बोलून चालून भिकाऱ्याची पोर,” ही
कल्पना तिच्या सासरच्या लोकांच्या पुढें वारंवार उभी राही. व ते ति-
च्यासमोर असें बोलून दाखविण्यासहि कमी करीत नसत. त्यामुळे तिच्या
मनास त्रास होऊं लागला. तिचे त्या घरीं हालहि होऊं लागले
व तिला तेथें आपलें जांबित कंटाळवाणें वाटावयास लागलें, परंतु
सुदैवानें अशी एक गोष्ट घडून आली कीं, त्यायोगानें तिचे हाल कमी

होऊन उलट तिचा सन्मान होऊं लागला, व ती गोष्ट म्हटली म्हणजे ती गरोदर राहून तिला दहा महिन्यांनीं एक पुत्र होणें. आतां घरांतील माणसें तिला मान देऊं लागली व पुत्रवती म्हणून चाहूं लागलो. गौतमीलाहि पुत्रसुखामुळें आनंद झाला. व आपलें वाईट दिवस खरोखरच संपले असें तीस वाटावयास लागलें. इकडे तिचा कुमार रांगावयास लागला, उभा राहावयास लागला, व दुडू दुडू धांवावयास लागला ! आपल्या निरनिराळ्या क्रीडांनीं तो आपल्या घरांतील माणसांची व मातापित्यांची करमणूक करूं लागला. गौतमी तर मातृप्रेमानें फुलून गेली होती, तिचें हृदय कुसुम तर पूर्णपणें विकसत होतें ! पण.....पण.....काय ? दैवविपाकामुळें म्हणा किंवा कांहीं अन्यकारणामुळें म्हणा तिला लौकरच पुत्रशोकाचें दारुण दुःख भोगावें लागलें. पुरुषापेशां स्त्रियांना पुत्रशोक अत्यन्त दारुण असा भासतो. त्या पुत्रशोकानें किसागौतमो वेडी झाला ! अगोदरच पुत्रजननापूर्वीं तिचे झालेले हाल तिच्यापुढें उभे होतेच व ती ते कोठें विसरते न विसरते तोंच हा पुत्रशोकाचा प्रसंग तिच्यावर गुजरलेला ! “माझ्या तान्हुल्याला हे चांडाळ बाहेर फेंकून घावयास कमी करणार नाहीत” हा विचार मनांत एवसारखा घोळूं लागला. दुःखावेगानें उन्मत्त होत्साती तें प्रेत ती खांद्यावर घेऊन “माझ्या तान्हुल्याला रोंग झाला आहे त्यावर एखादे औषध तुम्हांला ठाउक आहे कां हो ! ” असें विचारीत ती घरोघरीं फिरूं लागली ! लोकांना काय ? “ही वेडी झाली आहे; कारण मेलेल्या पुत्रासाठीं ही औषध विचारीत आहे; असें ते म्हणूं लागले. परंतु ती मात्र म्हणे, “माझ्या लाडक्याला जिवंत करणारें औषध असलेंच पाहिजे.” व असें म्हणून ती इतरत्र मटकावयास लागे.

हें पाहून एका शहाण्या माणसानें असा विचार केला कीं, ह्या मुलाचें हें पहिलेंच मूल असल्यामुळें व हिनें पूर्वीं मरण कधींहि न पाहिल्यामुळें, हिला चित्तविक्षेप झाला आहे. हिला आपण अवश्य आश्रयभूत झालें पाहिजे. परंतु हिला औषध देणारा दशबलाशिवाय दुसरा कोण समर्थ आहे ? तोच हिचें औषध जाणतो ! असा विचार करून तो तिजकडे गेला व म्हणाला, “बाई, तुझ्या मुलासाठीं औषध माहित असलेला श्रेष्ठ पुरुष ह्या सदेवक लोकांत दशबलाहून दुसरा कोणीहि

नाहीं ! तो या शेजारच्या धुव-विहारांत राहात आहे; त्याजकडे जाऊन त्याला औषध विचार. ”

त्या गृहस्थाच्या सांगण्यावर गौतमीचा विश्वास बसला व त्या मुलाचें प्रेत आपल्या खांद्यावर घेऊन ती धुवविहाराकडे गेली. त्यावेळीं विहारांत परिषद् जमली होती, व शास्ता आसनावर बसून धर्मदेशना करीत होता. ती त्या प्रेतासह सभेच्या मागच्या बाजूस जाऊन उभी राहिली, व त्यास म्हणाली, “ भगवन् माझ्या मुलाला औषध द्या हो ! ” शास्त्यानें तिच्याकडे वळून पाहिलें व तिच्या आंगीं पृथील उन्नतीचें बी आहे, असें जाणून तो तीस म्हणाला, “ गौतमी, आपल्या पुत्राच्या औषधाकरितां तूं यथे यथे केलेंस हें फार सुंदर केलेंस. जा पाहूं, गांवांत जा, व ज्या घरांत आजपर्यंत कोणीहि मेलें नसेल त्या घरांतून थोड्या मोहऱ्या घेऊन ये ”, या भगवंतांच्या भाषणानें तिला खरोखरच धरि आला. तिचा उन्माद जरा कमी झाला; व भगवान् माझ्या मुलाला औषध देणार या विचारानें हुरूप येऊन ‘ महाराज, फार चांगलें ’ असें म्हणून, ती विहारांतून बाहेर पडली; व सन्तुष्ट मनानें तें प्रेत बरोबर घेऊनच गांवांत शिरली. गांवांत गेल्यावर तिला प्रथम जें घर लागलें, त्या घरांत ती शिरली, व ‘ माझ्या मुलाला औषध देण्याकरितां दशबलांना थोड्या मोहऱ्या हव्या आहेत, त्या देतां कां हो ? ’ म्हणून घरांतील माणसास विचारूं लागली. “ घेऊन जा, गौतमी, ” त्यांनीं उत्तर दिलें. “ पण अशा तऱ्हेनें त्या घेऊन जावयाच्या नाहींत. प्रथम मी हें विचारत्यें, ह्या गृहांत कोणी पूर्वीं मेलें आहे काय ? ” “ काय म्हणत्येस गौतमी? ह्या घरांत मेलेल्यांची गणती करणें शक्य नाहीं ! ” “ असें असेल तर मला त्या मोहऱ्या नकोत. ज्या घरांत पूर्वीं कोणी मेलें असेल तेथील मोहऱ्या न घेण्याविषयीं दशबलानें मला सांगितलें आहे, ” असें म्हणून ती त्या घरांतून बाहेर पडली; व याप्रमाणें धरोघर हिंडत असतांना तिला असें आढळून आलें कीं, मरण येणें हा सार्वत्रिक नियमच होऊन बसला आहे ! जनहित व अनुकंपा यांनी प्रेरित झालेल्या बुद्धांनीं हें पाहिलें

असलें पाहिजे; व या विचारानें तिच्या हृदयांत संवेग' उत्पन्न झाला; उन्माद नाहीसा होत चालला, व विचाराचा उंदय होत असतांना पुत्र-स्नेहानें मृदु झालेलें हृदय कठीण होत चाललें; व पुत्राचें प्रेत घेऊन ती स्मशानभूमीकडे^२ गेली; “तान्हुल्या, तुलाच हें मरण प्राप्त झालें आहे; असें मला वाटलें होतें हें पण फक्त तुलाच आलें असें नसून सर्व जनांना साधारण असा हा धर्म आहे,” असें त्या ठिकाणीं म्हणून तें प्रेत त्या भूमीवर फेंकून देऊन ती त्यावेळीं अशा अर्थाची गाथा उद्गारली, “ज्यांस अनित्यता असें म्हणतात, तो धर्म एखाद्या गांवापुरताच लागूं नाहीं; खेड्यापुरताच लागूं नाहीं किंवा एका घरापुरतांच लागूं नाहीं, तर हा धर्म देवमनुष्यांच्या सर्व लोकांसहि लागूं आहे।”^३

१: संवेग: हा शब्द पाली वाङ्मयांत पुष्कळ अर्थानीं वापरतात. मुख्यतः ह्याचा उपयोग चांगल्या अर्थानें करतात. चित्ताचा कठोरपणा किंवा क्रौर्य किंवा जडपणा नाहीसा होऊन त्याची चांगल्या विचारांत क्रांति व्हावयास लागणें, चित्तांत चलविचल-अथात् चांगल्या अर्थानें-होणें तें भावप्रधान बनणें, हीं सुधारणेच्या मार्गावर लागण्याची चिन्हे होत. संवेग यांचा अर्थ नुसता “पश्चात्ताप” मात्र नव्हे.

२:-स्मशानभूमिः मृतशरीरें जाळण्याची पद्धति पूर्वीपासूनची आहे यांत शंका नाहीं. परंतु पालीवाङ्मयांत “आमक सुसान” म्हणजे प्रेतें नुसतीं फेंकून देण्याचें स्मशान असाहि शब्द वारंवार आढळतो. त्या ठिकाणीं प्रेतास दहनसंस्कार न मिळाल्यामुळे तीं तेथें गिधाड, कोल्हीं वगैरेच्या तांबडींत सांपडत व त्याचें निरनिराळे भाग इतस्ततः पडलेले असत. शरीरावरील आसक्ति नाहीशी करण्याकरितां अशा स्मशानांत जाऊन शरीराची ती अवस्था पाहून अशुभ भावना अंगीं बिंबविण्यासाठीं बौद्धभिक्षूंना तेथें जाण्याविषयीं बौद्धधर्मोपदेशांत सांगितलें आहे. (संस्कृत-आमकस्मशान) आमक सुसान ह्याचा उल्लेख जुन्या जातकांत सुद्धां आलेला आहे. पारशी लोकांतील मृतशरीरा-संबंधीची पद्धत याच्याशीं किती जुळत आहे हें स्पष्ट होतें. अस्तु. क्लिप्ता गौतमी अश प्रकारच्या स्मशानांत गेली होती.

३: मूळ गाथा अशी आहे:--

न गामधम्मो निगमस्स धम्मो ।

न चाप्ययं एक कुलस्स धम्मो ॥

सब्बस्स लोकस्स सदेवकस्स ।

एसोऽव धम्मो यदिदं अनिच्चताऽति ॥

यानंतर ती शास्त्याकडे गेली. शास्त्यानं तिलां विचारलें, 'गौतमी, तुला सिद्धार्थक मिळालं काय ?' " महाराज, ' तिनें शास्त्यास उत्तर दिलें, " आतां सिद्धार्थाचें कांहीं काम उरलें नाहीं. आपण फक्त मला आतां शरण व्हा ! यावर शास्त्यानं तीस धम्मपदांतील एक गाथा म्हणून दाखविली तिचा अर्थ असाः-जो मनुष्य पत्र पशु(बैल)वगैरेनी युक्त होत्साता त्यांतच असक्तमन होऊन जातो. त्यास ज्याप्रमाणें निजलेला गांवच्या गांव महापूरानें वाहून जातो, त्याप्रमाणें मृत्यू हा त्यास घेऊन जातो".

ही गाथा संपते न संपते तोच ती श्रोतापात्तिफलांत प्रतिष्ठित झाली व तिनें शास्त्याजवळ प्रव्रज्येची याचना केली. शास्त्यानंही अनुमति दिली. त्यानंतर गौतमीनें शास्त्यास त्रिवार प्रदक्षिणा करून त्याला वंदन केलें. ती भिक्षुणीसंघाकडे गेली व तेथे तिला प्रव्रज्या मिळाली. लवकरच तीस उपसंपदाही प्राप्त झाली; कारण तिच्यासारख्या परिणतज्ञेस या पायच्या पटापट चढणें अशक्य नव्हतें. उपसंपदा मिळाल्यावर तिनें योनिसोमनसिकारावरचें ध्यान लावून आपली विपश्यना वाढविली, व त्यानंतर शास्त्यानं तिच्यासंबंधानें पुढील अर्थाची अवभास गाथा ^३ म्हटली, " अमृतपद (निर्वाण) न दिसतां

१: मूळगाथा अशी--तं पुत्तपसुसम्मत्तं व्यासत्तमानसं नरं सुत्तं गामं महोघोऽव मच्चुआदाय गच्छति ॥ (धम्मपद—P. T.S, गाथानुक्रम नं. २६७).

२: योनिसोमनसिकार--योनिसो म्हणजे योनिशः— मूलभूत-प्रथम-मुख्य--मनसिकार म्हणजे चित्तांत वारंवार आणणें, त्यांवर घोळत राहणें, अवेक्षा असणें, कायमचा मनांत ठसविणें योनि याचा अर्थ प्रज्ञा, विद्या किंवा ज्ञान असाहि देतात. त्याप्रमाणें प्रज्ञावान् माणसांच्या मनाला ठसलेला विचार असाहि अर्थ होईल. जगतांतील सर्व गोष्टी वस्तू अनित्य दुःख व अनात्म आहेत असें सत्यानुरोधानें ठरविणें. ही कसोटी सर्व पदार्थांना लावून त्यांचें खरें स्वरूप तत्वज्ञानानें मनाशीं ठरविणें हा योनिसोमनसिकार ह्याचा अर्थ आहे. अशा रीतीनें खरा अर्थ मनांत ठसला म्हणजे तेंच कर्मस्थान (समाधि लावण्याचें स्थान) करून त्यावर समाधि व निरनिराळीं अंगें प्राप्त करून घेणें म्हणजेच विपश्यना वाढविणें. विशेषण पश्यना विपश्यना.

३: अवभासगाथा—आपल्या भिक्षूला किंवा भिक्षुणीला प्रमुदित करण्यासाठी किंवा त्यांची खात्री पटविण्यासाठी भगवान् बुद्ध कित्येक वेळां शिष्यापासून लांब असतां स्वतःचा उच्चल रूपाविर्भाव त्यापुढें उभा करीत; व त्या दृश्याकरवी एखादी गाथा म्हणवीत. या गाथेस अवभासगाथा (संस्कृत-अवभास गाथा) असें म्हणतात.

मनुष्य १०० वर्षे जरी जगला, तरी त्या जगण्यापेक्षां अमृतपद पहातच एक दिवसच जगणे फार श्रेयस्कर होय. ”

या गाथेच्या शेवटी गौतमीस अर्हत्पद प्राप्त झाले. त्यानंतर भिक्षुणीने जे आठ परिष्कार^१ जवळ ठेवण्यासंबंधाने विनयांत नियम आहेत ते उत्कृष्ट रीतीने ती पाळू लागली, व फक्त तीन अशा रक्षचीवरांनी युक्त होतसाती ती राहू लागली. इतर चीवर न नेसण्याचे तिने व्रत घेतले व शेवटपर्यंत ते चालविले.

एक दिवस शास्ता जेतवनांत संघासह बसला असतां, तो भिक्षुणींना त्यांची योग्य स्थाने देत होता. जेव्हां कृशागौतमीवर पाळी आली, तेव्हां तिची योजना त्याने रक्षचीवर धारण करणाऱ्या भिक्षुणींमध्ये अग्रस्थानी केली, व अशा रीतीने किंसा गौतमीची दीर्घकालीन इच्छा परिपूर्ण झाली.^२

१: मूळगाथा अशी—: योच वस्ससंतं जीवे अपस्सं अमतं पदं । एकाहं जीवितं सेय्यो पस्सतो अमतं पदं ॥ धम्मपद—P. T. S.—गाथानुक्रम नं. ११४)

२: आठ परिष्कार—शमणाने आठ जिन्नस जवळ ठेवावयाचे असतात, त्यास परिष्कार (पाली—परिक्खार) असे नांव आहे, ते जिन्नस म्हणजे, पत्त, तिचीवर कायबंधन, वासि, सूचि, परिस्सावन हे होत. भिक्षूचे पात्र, तीन चीवर एकप्रकाचा कंबरपट्टा—अर्थात् कापडाचा—वस्तरा, सुई, आणि पाणी गाळण्याकरितां फडके, हे आठ जिन्नस श्रमणाजवळ असणे आवश्यक आहे.

३: अशा प्रकारच्या व्रतास पालीवाड्मयांत “ धुतङ्ग ” असे नांव आहे. प्रस्तुतच्या विशिष्ट धुतङ्गास “ ते चीवरिकङ्ग ” असे नांव आहे. संघाटि, उत्तरासंग व अन्तर्वासिक याशिवाय चौथे वस्त्र जवळ ठेवावयाचे नाही, अशा प्रकाराने निश्चय करून ते व्रत पाळणे हे जास्त श्लाघ्य समजतात. धुतङ्ग याचा अर्थ “ पवित्राचार ” असा आहे. ही धुतङ्गे एकंदर तेरा आहेत. (विसुद्धिमग्—Burmese Edition—पृष्ठे ५४-५५)

४: थेरीगाथेंतील किंसागौतमीच्या तोंडीं घातलेल्या गाथा फारच मनोवेधक आहेत. परमार्थदीपनीतील तिचे चरित्र व मनोरथपूरणीतील चरित्र बहुतेक एक आहेत. गौतमीस बुद्धासारखा कल्याणमित्र मिळाला व त्यायोगाने तिला जडाची वैयर्थ्यता व अध्यात्माचे उदात्त स्वरूप हीं कळून आलीं; म्हणून तिने आर्यसंगतीवर ज्या गाथा गाडलेल्या आहेत, त्या खरोखरच सुंदर आहेत. ती म्हणते, “ मुनिबुद्धाने या जगतांत कल्याणमित्राच्या संगतीची थोरवी वर्णिलेली आहे. कल्याणमित्राचा आश्रय केल्यामुळे नुसतेपुढां शहाणा होतो. सत्पुरुषांना भजणेच योग्य आहे; कारण त्यांना भजणाऱ्या

लोकांची प्रज्ञा वाढते व ते सर्व दुःखांतून मुक्त होतात. दुःख म्हणजे काय हे जाणून दुःखाचा उद्भव कसा होतो हे जाणवें; व दुःखाचा निरोध कोणता हे समजून घेऊन निरोध करणाऱ्या आर्यअष्टांगिक मार्गाचेहि ज्ञान करून घ्यावें. यानंतर स्त्रियांचे जीवित किती खडतर आहे ह्याचे शब्दचित्र-स्वानुभवामुळे-तिने काढलेले आहे; व त्यांचे तिन पटाचारेची दुःखद कहाणी गोंविली आहे. अशाप्रकाराने अवलांचे दुःख वर्णिल्या-नंतर ती सांगते, “ मी अमृतवास नेणाऱ्या आर्यअष्टांगिक मार्गाचा अवलंब करून निर्वाणाचा साक्षात्कार करून घेतला आहे; घर्मरूप आदर्शात स्वतःस पाहिले आहे. माझ्या अंतरंगातील शल्य मी काढून टाकले आहे, मी भारमुक्त झालेली आहे; मी कर्तव्य बजावले आहे. ’ सवियुक्तचित्त होत्याती किसागोन्मी स्थविरा अशाप्रकाराने गात आहे ! अशा आनंदाने गाणाऱ्या स्थविरा समाजास ललामभूत कां होणार नाहीत ? (थेर व थेरीगाथा—Oldenberg and Pischel—पृष्ठे १४३-१४४ गाथा २१३ते२२३)

रत्न १३ वें.

शृगालकमाता.*

(१)

पूर्वबुद्धकालीन चरित्र.

धांत दृढ श्रद्धावती व श्रद्धाबलोपेता अशी मिश्रुणी म्हटली म्हणजे शृगालकमाता होय. बौद्धधर्मात परमेश्वराच्या अस्तित्त्वबुद्धीस प्राधान्य नसल्यामुळे व विशेषतः बुद्धाने अतींद्रिय गोष्टीसंबंधाने बुद्धीचाच उपयोग विहित मानल्या कारणाने श्रद्धेला त्यांत स्थान नाही, असे पुष्कळांना वाटत असते. श्रद्धेची महती, उदाहरणार्थ, गीतेत गाडलेली आहे^१. कारण हिंदुधर्मात ईश्वर-विषयकबुद्धि आवश्यकच मानिली आहे. ज्या ज्या इतर धर्मात परमेश्वरांचे अस्तित्त्व मानिलेले आहे, त्या त्या धर्मात श्रद्धेला प्रमुख स्थान मिळालेले आहे. पण त्यावरून बुद्धाला श्रद्धेची महती कळत नव्हती, असे मात्र समजतां येत नाही. जरी त्याने आपला धर्म म्हणजे प्रत्येकाने स्वतःशीच साक्षात्कार करून घेण्याचा आहे^२, असे स्पष्ट म्हटले

* शृगालकमाता (पाली—सिगालक माता) शृगाल या नांवाच्या उपासकाची आई. चरित्रांत दोन्हीहि शब्द वापरलेले आहेत. ते एकच व्यक्ति दर्शवितात.

१: उदाहरणार्थ—भगवद्गीता-गतीरहस्य अध्याय बारावा-पृष्ठे ७७४-७७९पहा.

२: पाली—“ पच्चत्तं वेदितव्वो विञ्जूहि. ” हा शब्दसमूह पालीवाङ्मयांत वारं-वार आढळतो. जेथे जेथे बुद्धधर्माचे स्वरूप सांगण्याचा प्रसंग येतो, तेथे तेथे हा वाक्यांत आढळतो. उदाहरणार्थ—मज्झिमनिकाय मूलपणासक वसुत्तपम-पृ. २७—राजवाडेकृत देव-नागरांत छापलेला ग्रंथ.

आहे, तरी श्रद्धाबलावर मनुष्याचा आत्मोद्धार फार जपाट्याने होतो, हें तत्वहि त्याला मान्य होतें. त्याच्या भिक्षुसंघांत व भिक्षुणीसंघांतहि अशा प्रकारची श्रद्धावान् माणसें होतीं. शृगालकमाता ही भिक्षुणीसंघांत अग्रस्थानीं होती.

तिच जननहि पद्मोत्तर बुद्धाच्या काळीं हंसवती नगरांत एका कुलगृहांत झालें असून, शास्त्याच्या धर्मप्रवचनांनींच तिच्या मनांत विलक्षण श्रद्धा उत्पन्न झाली होती. ती त्याच्या धर्मकथेस रोज जात असतांना, एक दिवस विहारांत गेल्यावर धर्मकथेनंतर शास्त्यानें संघांतील निरनिराळ्या घटकांस त्यांच्या योग्यतेनुरूप स्थानें देण्याचें काम सुरू केलें हे तें, हें तिनें पाहिलें. त्यावेळीं श्रद्धाबालेपिता भिक्षुणीपैकीं एका भिक्षुणीस अग्रस्थान देतांना पाहून, आपणासहि तें उच्चस्थान एक दिवस प्राप्त व्हावें, अशी उत्कटेच्छा तिनें बुद्धासमोर प्रथित केली !

(२)

गौतमबुद्धकालीन-चरित्र

या जन्मानंतर पुढें हजार कल्पेपर्यंत देवमनुष्यलोकीं जन्म घेत घेत, भगवान् गौतम बुद्धाच्या काळीं राजगृह नगरांत एका श्रेष्ठ कुळांत तिनें जन्म घेतला. त्या ठिकाणीं विवाहदशा प्राप्त झाल्यावर ती एका समानकुलशील अशा गृहांत गृहिणीपदावर आरूढ झाली ! तेंथें तिला शृगाल नांवाचा पुत्र झाला.

शृगालास भगवान् बुद्धानें गृहस्थांच्या कर्तव्यासंबंधानें एक अत्यंत हृदयस्पर्शी व सुंदर उपदेश कला आहे शृगालाच्या बापानें मरते-समयीं त्यास सहा दिशांची पूजा करण्यास सांगितलें होतें.^१ आपल्या पित्याच्या आज्ञेनुसार तो तरुण कुलपुत्र दररोज सकाळींच शहरच्या बाहेर पडून स्नानकरून पूर्वा, पश्चिम, दक्षिण, उत्तर, खालची व वरची अशा

१: दीघनिकाय-सिगालोवादसुत्त. या सुत्ताचें सुंदर मराठी भाषांतर प्रो० कोसंबी-कृत बुद्धलीलासारसंग्रह या ग्रंथांत दिलेले आहे. पृष्ठे २०१-२०६

सहा दिशांना ओल्यावस्त्रांनिशीं व ओल्याकेसानेंच नमस्कार करीत असे. एक दिवस बुध्दगुरूंना तो अशा स्थितीत भेटल्यावर त्यांनी त्यास दिशा याचा खरा अर्थ समजावून दिला, व त्यांना वंदन करणें म्हणजे त्या विशेष दिशेनें जे निरनिराळे नातेवाईक व्यक्त केले जातात, त्यांचा परामर्ष घेणें, त्यांची अनास्था न करणें, त्यांच्या पोषणासाठीं रक्षणासाठीं व हितासाठीं अहर्निश झटणें, असा अर्थ करून, त्याप्रमाणें गृहस्थाश्रमांतील कर्तव्ये करणें म्हणजेच दिशांची पूजा करणें, असा बहु-मोल उपदेश त्यास केला. त्याचा परिणाम त्या कुलपुत्राच्या मनावर इतका झाला कीं, तो भगवंताचा उपासक बनला व विख्यात झाला. त्याच्यामुळे त्याची आईहि शृगालकमाता म्हणून लोकांत प्रसिध्द झाली.

आपल्या मुलाकडूनच तिला भगवान्बुध्दाची व त्यांच्या संघाची माहिती होणें शक्य आहे. आपल्या मुलाच्या प्रत्यक्ष उदाहरणावरून तिच्या मनांत ह्या सर्वांविषयीं पराकाष्ठेची श्रद्धा उत्पन्न झाली असावी, व म्हणूनच तिनें संघांत प्रवेश केला असावा !

संघांत प्रवेश केल्यावर तिच्या चरित्रावर फारसा प्रकाश चरित्रकारानें पाडलेला नाही व अन्यत्रहि तो बहुतेक आढळून येत नाही. संघांत तिनें प्रव्रज्येनंतर श्रद्धेन्द्रियाचा मात्र लाभ करून घेतला; व त्यांत पराकाष्ठेची पारंगतता मिळविली.

एक दिवस ती विहारांत गेली होती. त्या वेळीं शाम्ना दशबल धर्मकथेचा लाभ आपल्या श्रोतृवृंदास करून देत होता. अगोदरच श्रद्धायुक्त अन्तःकरणानें युक्त अशी सिगालकमाता त्या दिवशीं धर्मकथारसानें इतकी तन्मय झाली कीं, भगवंतांच्या शरीरसंपत्तविर व त्याच्या

१: श्रद्धेन्द्रिय—पालीवाङ्मयांत श्रद्धा या गुणास एकेठिकाणीं धन असें नांव दिलें आहे; तर दुसरे ठिकाणीं ' इन्द्रिय ' असेंहि नांव दिलेलें आहे. उदाहरणार्थ—अंगुत्तर निकायाच्या सत्तनिपात्तांत (सातव्या भागांत) श्रद्धा, शील, लज्जा, अवत्रप्य, श्रुत, त्याग, आणि प्रज्ञा अशीं सात धर्मे सांगितलेली आहेत. पण इतरत्र श्रद्धा, वीर्य, स्मृति, समाधि आणि प्रज्ञा अशीं पांच इन्द्रिये (नैतिक गुण) म्हणून आलेली आहेत. श्रद्धा याचा अर्थ त्यागतावर पूर्ण विश्वास. याच अर्थानें अवेच्च पसाद हाहि शब्दप्रयोग करतात.

तेजोयुक्त व महापुरुषलक्षणान्वित' अशा रूपावर तिने ध्यानच लावले! भगवंतांनी तें पाहून तिच्यांत श्रद्धा पूर्णत्वास गेली आहे, हें जाणलें. तिचे-
हि त्या ध्यानबलावरच विषयना वाढवून अर्हत्पदाची प्राप्ति करून घेतली.

पुढे एके दिवशीं जेतवनांत शास्ता संघासह बसला असतां, तो भिक्षुणी त्याच्या योग्यतेनुरूप स्थानें देत होता व त्या वेळीं सिंगालक-
मातेस त्यानें निःसीमश्रद्धान्वित भिक्षुणींत अग्रस्थान दिलें. अशा रीतीनें तिची दीर्घकालीनची इच्छा तिच्याच परिश्रमामुळे ह्या जन्मांत त्या दिवशीं संपळ झाली !

१: महापुरुषलक्षणान्वित-पालीवाङ्मयांत महापुरुषाच्या अंगावर ३२ लक्षणे असतात, म्हणून सांगितलेले आहे. ज्याच्या शरीरावर हीं ३२ लक्षणे असतात तो दोहों-
पैकीं एका गतीप्रत जाणार म्हणून समजावें. तो जर घरांत राहिला तर चक्रवर्ति राजा होतो. धार्मिक, धर्मराज, चारी दिशा जिंकणारा, जनपदाला स्थावरत्व देणारा आणि सत्तरंतानीं युक्त असा तो होतो. पण जर अनगार्ग्य वस्थेंत तो प्रविष्ट झाला, तर तो सम्यक् सम्बुद्ध होतो. व अज्ञानरूपपददा नाहीसा करून टाकतो. उदाहरणार्थ, वाचकासाठीं कांहीं लक्षणांचा निर्देश करतो-सुप्रतिष्ठितपादता, आयतपार्श्विता, दीर्घाङ्गुलिता, सुवर्णवर्णता, लोमकूपेषु एकेकलोमता, सिंहपूर्वार्धकायता, सिंहहनुता, समदन्तता, प्रभूतीजिह्वतः, अग्निनीलमेत्रता, वगैरे. (दीर्घनिकाय-महापदानसुत्त-P. T. S.-पृष्ठे. १७-१९)

REFBK-0002248

समाप्त.

पान	श्लो.	अशुद्ध.	शुद्ध.
३	२५	त्यांचें	त्यांचे
१५	१९	Oldengber	Oldenberg
१६	२	पदमोत्तर	पदमोत्तर
२३	१	तजबीज	तजबीज
२३	२०	भात	मात्र
२३	२०	अवतरणाचिन्ह वरोवर. करणें.	
२६	१२	तिनं	तिनं
२६	२५	चतुर्विधज्ञान	चतुर्विधज्ञान
२८	१४	भिक्षुसंघासह	भिक्षुसंघासह
३३	२	रूपयौवनसंपन्ना	रूपयौवनसंपन्ना
३३	१५	सर्वत्र	सर्व एकत्र
३४	४	घालावी	घालावी
३४	२२	संस्वेदज	संस्वेदज
३६	१६	उघडल्यावरोवर	उघडल्यावरोवर
३७	५	तीवरोवर	त्यावरोवर
४३	१	ह	हें
४३	१७	हृदयाशी	हृदयाशी
४७	६	दर्शनास	दर्शनास
४७	६	विनयसंपन्ना	विनयसंपन्ना
४७	२६	बुद्धान्तरा	बुद्धान्तरा
४८	१	जीवाचा	जिवाचा
४८	२९	म्हणन	म्हणून
५२	१६	तो	तो तरुण
५१	१६	निर्भत्सना	निर्भत्सना
५६	१०	अध्ययन	अध्ययन
६३	२६	प्रवज्या	प्रवज्या
६४	१	मार्गात	मार्गात

६९	१	गुरुधर्म	गुरुधर्म
७०	१९	हा:हा:कार	हाहाकार
७०	२९	कर्मबंधांनी	कर्मबंधांनी
७१	१२	माग	मार्ग
७५	१५	पडणार	पाडणार
७७	२	सीणा	सोणा
७७	११	सद्गुण	सद्गुण
७९	२६	माझ्यां	माझ्या
७९	२४	ती माझी	ती माझी
८०	७	डुकूनही	डुकूनहि
८०	२१	वरं	वरं
८१	६	पश्चात्तापानें	पश्चात्तापानें
८१	२४	स्नायु	स्नायु
८२	१६	श्रयस्कर	श्रेयस्कर
८३	२३	हिली हवाती	हिली होती
८३	२४	आल्यवार	आल्यावर
८४	११	श्रवण	श्रवण
८४	१६	ज्ञातां	ज्ञाली
८५	१४	प्रज्ञात्र यांच्या	प्रज्ञा या त्रयीच्या
८९	१९	योगाव वाराची	योगावचराची
८७	२२	शास्त्रा विषयी	शास्त्राविषयी
९१	११	गाष्टीदिरून	गोष्टीवरून
९१	१६	धर्मप्रवाचनास	धर्मप्रवचनास
९२	२०-२१	चकचकति	चकचकीत
९३	२२	घरफोडाकडे	घरफोडीकडे
९६	६	आपल्या गुह्याची गोष्ट	आपली गुह्य गोष्ट
१०१	२४	हकाकत	हकीकत
१०३	१५	एक नाम किं	एकनाम कि
१०६	२३	परमार्थ	परामर्ष
१०९	२३	अनुरूपशील	अनुरूपशील
"	"	अनुरूपगुण	अनुरूपगुण
११६	२१	प्रव्रजा	प्रव्रज्या
११९	१०	पुराणदुतयिका	पुराणदुतियकी
१२२	२६-२७	मनोरथपुरणी	मनोरथपुरणी
१२३	०-९	काय आश्चर्य	काय आश्चर्य ?
१२६	६६	पश्चात्ताप	पश्चात्ताप
१२८	२५	अशा	अशा

